

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK GELDERLAND

deel 4

*Bekende en onbekende mannen en vrouwen
uit de Gelderse geschiedenis*

Redactie: dr. J.A.E. Kuys (eindredactie)

drs. C.A.M. Gietman
drs. R.M. Kemperink
E. Pelzers
dr. P.W. van Wissing

Verloren
Hilversum
2004

De uitgave van deze publicatie kwam mede tot stand dankzij financiële steun van de Provincie Gelderland en de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie en uitgever. No part of his book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the editors of the publisher.

ISBN 90-6550-800-7

© Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum
Tel. 035-6859856, fax 035-6836557
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Het Lab – Arnhem
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van Strien, Dordrecht

Inhoud

Woord vooraf	7
Lijst van afkortingen	9
De auteurs van deel 4	10
Geer Aalders (1931-1998)	11
Zeger van Arnhem (1502-1557)	13
Arnold (ca.1240)	16
Jacob (van Zinderen) Bakker (1886-1973)	18
Frederik Beijerinck (1694-1779)	21
Eduard Alexander van Beinum (1900-1959)	24
Johan Bentinck (ca.1465-voor 16 oktober 1543)	27
Willem van Berchen (1415/20-na juni 1481)	30
Willem IV van den Bergh (1537-1586)	32
Christoffel Biesman (ca.1570-1634)	35
Gerard Bilders (1838-1865)	38
Reyner van Broekhuizen (ca.1440-1496)	41
Anthony Brummelkamp (1811-1888)	44
Catharina van Gelre (ca.1440-1497)	47
David Hendrik Chassé (1765-1849)	51
Theo Colenbrander (1841-1930)	54
Gerardus Antonius Corduwener (1882-1940)	57
Salomon van Deventer (1888-1972)	59
Olivier Gerrit Willem Joseph baron Hackfort tot ter Horst (1768-1824)	63
Dirck van Haeften (ca.1530-1578)	66
Gerard van Hasselt (1751-1825)	69
Catharina Elizabeth Keyser (1815-1869)	72
Johannes Kneppelhout (1890-1976)	74
Christiaan Johannes Lanooy (1881-1948)	77
Gherard van der Leempt (ca.1450-ca.1491)	80
Willem Leenen (1687/97-1764)	82
Aeneas baron Mackay (1806-1876)	84
Johannes (Johan) Mekkink (1904-1991)	87
Anna Maria Moens (1775-1832)	90
Adam Caspar Willem Nies (1747-1820)	92
Otto de Rijke (ca.1050-1113)	95
Willem van de Poll (1816-1904)	96
Reinoud I van Gelre (ca.1258-1326)	98
Berendina van Rensinck (1704-1780)	102
Jan Roseboom (1901-1979)	104
Marie Ruijs-Verhallen (1904-1993)	106
Hendrik Schoonakker (1881-1964)	109
Fred Sieger (1902-1999)	112
Jan Adriaan Joost baron Sloet tot Olthuis (1783-1859)	114
Jan Taminiau (1876-1961)	117
Johannes Teiler (1648-ca.1709)	120
Antoine Louis des Tombe (1907-1987)	123

Johannes (Jan) Theodoor Toorop (1858-1928)	126
Willemina Vermaat (1873-1967)	129
Mieke van der Wall-Duyvendak (1922-1992)	131
Henk van Wissing svd (1910-1999)	134
Daniël Josephus van Zeeland (1806-1892)	136
Jan Zemelink (1800-1829)	138
Alfabetisch register van personen beschreven in de delen 1 t/m 4	142
Chronologisch register van personen beschreven in de delen 1 t/m 4	144
Auteursregister op de delen 1 t/m 4	146

Woord vooraf

Met dit vierde deel worden 48 biografieën toegevoegd aan het *Biografisch Woordenboek Gelderland*. Hierdoor is het dikker geworden dan de delen 1 en 2, maar dunner dan deel 3, dat echter een bijzonder geval was. Deel 3 bevatte uitsluitend personen uit de 19de en 20ste eeuw. In het onderhavige deel komen weer onbekende en bekende Geldersen uit vele eeuwen voor het voetlicht. Daarmee wordt de formule van de delen 1 en 2 weer opgenomen.

Deel 3 kon tot stand komen dankzij een royale subsidie van de Provincie Gelderland voor een ad hoc aangestelde eindredacteur. Voor deel 4 moest de redactie weer op eigen kracht vertrouwen. Gelukkig levert de werving van kopij steeds minder problemen op. Veel van de BWG-auteurs zijn inmiddels 'oudgedienden' en hebben in meer dan één deel gepubliceerd. Het BWG geniet inmiddels ook zoveel bekend-

heid, onder professionals en amateurs, dat het werven van nieuwe auteurs minder moeite kost dan vroeger. De moeizame wijze waarop de auteurs voor deel 1 bijeen moesten worden gesprokkeld, ligt inmiddels ver achter ons. De redactie hoopt daarom met enige regelmaat nieuwe delen te kunnen uitbrengen en wil voorlopig op de ingeslagen weg doorgaan. In de thans verschenen delen zijn in totaal 185 biografieën afgedrukt. Een nog groter aantal Geldersen wacht op opname in het BWG.

Eerder gesignaleerde onevenwichtigheden in de inhoud zijn gebleven, maar laat de lezer zelf oordelen. Wie vindt dat bepaalde categorieën van personen in het BWG zijn ondervetegenwoordigd, kan daaraan zelf iets doen door een biografie te schrijven en die te zenden aan: dr. J.A.E. Kuys, Afdeling Geschiedenis, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.

De redactie

Gebruikte afkortingen

<i>BM Gelre</i>	<i>Bijdragen en Mededelingen van de vereniging Gelre</i>
<i>BVGO</i>	<i>Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde</i>
<i>BWG</i>	<i>Biografisch Woordenboek Gelderland</i>
ed., eds.	uitgever, uitgevers
GA	gemeentearchief
GldA	Gelders Archief, Arnhem
inv.nr(s).	inventarisnummer(s)
<i>NNBW</i>	<i>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</i> , Leiden 1911-1937, 10 delen
n.s	nieuwe stijl
ORA	Oud rechterlijk archief
o.s.	oude stijl
RA	Rijksarchief
red.	redactie
z.j.	zonder jaar van uitgave
z.p.	zonder plaats van uitgave

De auteurs

prof. dr. ir. L. Aardoom
drs. M.H. Alofs
P.J. Begheyn S.J.
mr. dr. V.A.M. van der Burg
dr. A.M.A.J. Driessen
dr. O.W. Dubois
R. Faber
dr. A.J.C.M. Gabriëls
J.N.A. Groenendijk
drs. L. Gruppelaar
drs. F. Hoeksta
drs. J.M.A.E. Janss
dr. A.E.M. Janssen
drs. R.M. Kemperink
drs. J.A. Kiliaan
C.J. Kneppelhout
dr. J.A.E. Kuys
dr. A.G.W.J. Lansink
dr. A.J. Lever
drs. M.C. Loosen-de Bruin

dr. E. Luikens
drs. H. Martens
dr. E. van Meerkerk
drs. P.J.J. Moors
drs. R. Mulder
E. Pelzers
drs. N.M.J. Rademakers-Wolf
dr. B. Reinalda
drs. J.W.C. de Roos
drs. A.B.C. Schulte
drs. C.J.M. Schulte-van Wersch
drs. W. Smit-Buit
drs. J.W. Tetterode Ravestein
A.B.J. Teulings
C. Timmer
R.D. Timmer
prof. dr. L. Turksma
prof. dr. J.M. van Winter
dr. P.W. van Wissing

Geer Aalders

1931-1998, *vakbondsman en initiator*

van het Vakbondshistorisch Archief Nijmegen en Omstreken

Gerardus Johannes Aalders werd op 12 december 1931 te Nijmegen geboren als tweede kind van Geertruida Roelofsma (1907-1978) en Gerhard Johann Aalders (1903-1967). Op 23 januari 1953 trad hij in het huwelijk met Gesina Theodora Louisa Sewalt (1932-1998), met wie hij in 1953 dochter Louise Geertruida Gesina en in 1957 zoon Gerardus Johannes Lambertus kreeg. Hij overleed op 29 juni 1998 in Nijmegen.

Geers vader gold als een man met veel beroepen maar weinig succes: los arbeider, kolenboer, bouwvakker en werk in Duitsland. In Geers herinnering verspeelde hij soms zijn loon of uitkering met kaarten in de kroeg. Zijn moeder moest dan poffen, lenen en bietsen. Geer werd er met een boodschappenlijstje op uitgestuurd met de mededeling dat moeder de volgende week zou betalen. Als dit niet gebeurde, moest hij een andere kruidenier zoeken. Toen Nijmegen in de frontlinie kwam te liggen (1944) begon het gezin een tocht naar veiligere delen van de stad. Tijdens een beschieting kwam een buurtgenoot, die zich op straat over Geer ontfermde, om het leven. Op zijn veertiende begon Aalders, die verder geen beroepsopleiding kreeg, bij de verffabriek aan de Groenestraat. Hierop zouden nog 32 werkgevers volgen, voornamelijk in de bouw, waar hij zich als schilder bekwaamde. Na de nodige omzwervingen belandde het ouderlijke gezin in de wijk Bottendaal, waar Aalders verkering kreeg met zijn buurmeisje Sien Sewalt. Hoewel zijn ouders weinig kerks waren, trouwden zij, toen zij zwanger werd, begin 1953 in de St. Jozefkerk. Tijdens de zwangerschap kwam het tot een botsing tussen Aalders en de kapelaan, die hun seksuele voorlichting gaf en daarbij volgens Aalders te grof werd. Sien wist hem ervan te weerhouden de man te lijf te gaan, maar het voorval leidde tot een verdere verwijdering van de kerk, tot ongenoegen van haar ouders. Het jonge paar kreeg bij haar ouders de voorkamer ter beschikking, waarvoor het een flink kostgeld moest betalen. Met de geboorte van hun dochter werd de kamer te krap. Na een half jaar trokken ze bij zijn ouders in. Het duurde nog tot 1957 voordat zij een eigen huis, vlak om de hoek, konden betrekken. Vlak voor de geboorte van zijn zoon zat Aalders drie weken in de gevangenis in Scheveningen, omdat hij verf van zijn werk mee naar huis had genomen. Het betekende een nieuwe baan zoeken, wat ge-

Geer Aalders, 1985 (foto: particuliere collectie)

zien de vele bouwactiviteiten in die jaren niet moeilijk was.

Net als anderen verhoogde hij in de jaren '50 en '60 het gezinsinkomen door er 's avonds bij te werken. Aalders, die op zijn achttiende door zijn vader lid van de katholieke bouwbond St. Joseph gemaakt was, wendde zich verschillende keren tot de vakbond, omdat hij bij zijn reguliere baas minder vakantiebonnen kreeg uitgekeerd of minder loon ontvangen had dan waar hij recht op had. Het bijwerken werd door het gechicaneer met de lonen ook als vorm van verzet erva-

ren. Onrechtvaardig gedrag griede Aalders diep en dit kon tot heftige reacties leiden. Dit gebeurde ook toen hij na de begrafenis van zijn vader in 1967 zijn broers en zussen zag ruziën over de nalatenschap. Hij vond dit ongepast en zei: "Ik ga er vandoor en jullie zien me niet meer terug". Hij sprak hen nauwelijks meer, al bezocht hij zijn moeder nog een enkele keer. Zijn oudere broer Ben zag hij vaker, omdat zij beiden kort nadien actief werden in de Wijkraad Bottendaal en later in de vakbeweging, zij het Geer in de katholieke bouwbond en Ben in die van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Maar ook met Ben bleef de persoonlijke verhouding slecht. In de wijk ageerden zij desondanks samen tegen de zeepfabriek van Dobbelman en ijverden zij voor speelterreinen en verbetering van de woningen. Na de opening van het Wijkcentrum Bottendaal begin 1972 werd Aalders voorzitter van de Wijkraad. Deze functie oefende hij een jaar uit. Toen verschillende wijkprojecten waren gerealiseerd, nam de belangstelling van de bewoners af. Bovendien was Aalders inmiddels actiever geworden in de vakbeweging, nadat hij weer een probleem met zijn werkgever over het niet betalen van tariefuren had gekregen.

In maart 1973 kwam Aalders in het afdelingsbestuur van de bouwbond. Hierin begon hij zich thuis te voelen. Zoals hij eerder de avonden voor bijwerken benutte, was hij nu elke avond in de weer met de vakbeweging. Hij volgde binnen de bond de nodige cursussen, leerde discussiëren en legde er veel persoonlijke contacten. Toen hij later lid werd van de districtsraad en de landelijke bondsraad, wist hij dit netwerk te benutten door van tevoren en in de wandelgangen steun voor zijn beleid te zoeken. In Nijmegen werd hij secretaris van de afdeling en in 1981 voorzitter. Bovendien kwam hij in 1979 namens de bouwbond in het algemeen bestuur van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) Nijmegen, waarvan hij het penningmeesterschap kreeg toebedeeld. In het fusieproces tussen NKV en NVV kwamen Geer en Ben elkaar opnieuw tegen en werkten zij, ondanks hun slechte persoonlijke verstandhouding, samen. Ook in zijn werk tekende zich een ontwikkeling af, doordat Aalders in 1973 bij zijn – naar later zou blijken – laatste werkgever in dienst trad. Bij het bouwbedrijf Tiemstra werd hij voorman en vervolgens voorman-opleveraar. Hierbij controleerde hij aan de hand van de bestekken of de woningen goed waren opgeleverd en maande zo nodig tot aanpassingen. Deze functie bracht hem op uiteenlopende werkplekken en stelde hem in staat de nodige activiteiten voor de bond te verrichten. Als vakbondsman werd hij in de ondernemingsraad gekozen, maar Aalders had

het er moeilijk mee de werknemersbelangen en het belang van het bedrijf tegen elkaar af te wegen. Hij verwachtte zowel rechtvaardigheid van de werkgever als inzet voor het bedrijf en nam noch tegen de bazen, noch tegen de werknemers een blad voor de mond. Na een paar jaar besloot hij ermee te stoppen.

Bij zijn aantreden als penningmeester van het Nijmeegse NKV en de verkoop van het daarmee gelieerde Unitas-pand ontfermde Geer Aalders zich over het 'archief' dat hij aantrof, feitelijk een kamertje volgestouwd met dozen, ordners en stapels papieren. Hij zag er de waarde van in en begon de papieren zo goed als mogelijk te ordenen. Aalders was bovendien een verzamelaar. Ontdekte hij op een rommelmarkt iets wat met de vakbeweging te maken had, zoals een boek, bord of ander voorwerp, dan kocht hij het, omdat hij vond dat zo iets bij de bond en niet op de markt thuishoorde. Jeroen Sprenger van de landelijke bouwbond, tevens bekend met de sociaal-historische wereld, wees hem erop dat er meer mensen in de geschiedenis van de arbeidersbeweging geïnteresseerd waren en bracht hem met hen in contact. Met hen en Johan Biemans, voorzitter van het Nijmeegse NVV, ontwikkelde Aalders plannen om iets met het materiaal te doen. Het resultaat was een kleine tentoonstelling in 1981 bij gelegenheid van plaatselijke NKV- en NVV-jubilea. De reacties waren enthousiast en Aalders bezocht de mensen die zeiden nog materiaal te hebben. Hij maakte hun duidelijk dat hij het goed zou bewaren en vooral dat er iets mee gedaan zou worden. Want dat laatste stond hem helder voor ogen. De bonden en de leden moesten via het materiaal meer over hun verleden ter plaatse te weten kunnen komen, waarbij hij duidelijk wilde maken dat het nooit meer zo slecht mocht worden als het vroeger geweest was. Hij keek over vakbondsgrenzen heen en wist Herman van Soest, bestuurder van de grafische bond van het NVV in Nijmegen, te bewegen zijn archiefspullen bij Aalders onder te brengen. Doordat er middelen overgebleven waren uit de verkoop van het Unitas-pand, kon Aalders de activiteiten financieren. Hij slaagde erin allerlei mensen te mobiliseren, bestuurders enthousiast te krijgen en zorgde ook voor praktische bijdragen. In het NVV-gebouw kwam een vitrine, waarin elke maand andere voorwerpen tentoongesteld werden en in 1982 volgde in het cultureel centrum De Lindenberg een tentoonstelling over het ontstaan van de Nijmeegse vakbeweging. Landelijk vakbondsleider Herman Bode opende de tentoonstelling. Op basis van het verzamelde materiaal kwam in 1983 het boek *De vroege jaren van de Nijmeegse vakbeweging* uit. Het

bleek de eerste in een reeks te zijn: *Steen voor steen* (1985, over de plaatselijke bouwbonden), *Zorglijke tijden* (1986, over de jaren 1919-1942), *De Vakbeweging bewaart* (1989) en *100 jaar grafische vakbeweging in Nijmegen* (1991). Omdat ook materiaal uit de omgeving verzameld werd, konden in omliggende plaatsen eveneens resultaten worden geboekt, zoals een bijdrage aan een boek over 1100 jaar Wamel (1993), een uitgave over de herinneringen van Gelderse vakbondsleden aan crisis, bezetting en wederopbouw (1995) en een herdruk van het boek *Het eerste verzet* (over de vroege Arnhemse arbeidersbeweging).

De kracht van Aalders lag in alle mobilisatie en coördinatie die nodig was om met gebruikmaking van het verzamelde materiaal de tentoonstellingen en boeken tot stand te brengen. Hij zorgde er bovendien voor dat de middelen van de uit 1932 daterende katholieke St. Jan Stichting voor het vakbondshistorisch archief konden worden aangewend. De statuten werden aangepast en de inmiddels burgerlijke stichting kocht het pand in de Burghardt van den Berghstraat 141 aan. Hierin werd, met medewerking van stichtingsvoorzitter Herman van Kesteren, Louis Holleman van de bouwbond en anderen, het inmiddels flink gegroeide archief ondergebracht en bijgehouden. Bij de opening in 1983 kon de archiefruimte direct als stakingslokaal worden benut. Geleidelijk aan werden de

schappen en tafels, alsook het gebouw zelf steeds fraaier. Elk jaar bracht de Stichting Vakbonds Historisch Archief Nijmegen en Omstreken (SVAN) een jaarverslag uit. In 1996 volgde een archiefbeschrijving, nadat in januari 1994 met een systematische ordening van het archief was begonnen. Aalders verminderde zijn werkzaamheden voor het archief als gevolg van gezondheidsproblemen van zijn vrouw. Zij had in 1992 borstkanker gekregen. Deze genas uiteindelijk wel maar keerde in 1997 plotseling terug. Vlak hierna kreeg Aalders een hartaanval. Hij kwam korte tijd in het ziekenhuis terecht en bleek tegen haar hernieuwde ziekte moeilijk opgewassen. Deze benam hem elke zin tot verder leven. In juni 1998 overleed hij. Zij overleefde hem slechts enkele maanden.

Literatuur

- ‘Arbeidersgeschiedenis levend houden’, in: J. Biemans en W. van het Hekke (red.), *Drijfveren en idealen. Gesprekken met linkse Nijmegenaren*, Nijmegen 1991, 5-8
- L. Barten en W. Wittekamp, ‘Een onverwachts afscheid’, in: *Bouw Mee*, september 1998, 7
- G. Lammers, *Bottendaal, de strijd om een leefbare woonwijk 1967-1992*, Nijmegen 1992
- B. Reinalda, ‘Geer Aalders: bezielende kracht van Nijmeegs Vakbondshistorisch Archief’, in: *Nieuwsbrief Vakbondshistorische Vereniging (VHV-Nieuwsbrief)* 11, nr. 4 (1998), 9-12

Marijn Alofs en Bob Reinalda

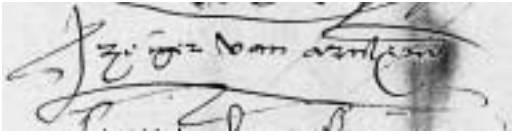
Zeger van Arnhem

1502-1557, *hertogelijke en keizerlijke raad, strijder voor Gelre en om Het Loo*

Zeger werd op 26 juni 1502 geboren als zoon van Johan van Arnhem (1457-1531) en Aleyd van Bemmel (1470-ca.1543). Hij trouwde in 1532 op Het Loo met Anna Bentinck, dochter van ja-germeester Johan Bentinck en Johanna van Apeldoorn. Uit dit huwelijk werden acht dochters geboren. Anna overleed op 22 september 1542. Zeger hertrouwde in 1543 met de weduwe Catharina van Honnepel, dochter van Hendrik van Honnepel en Catharina van Wittenhorst. Uit dit tweede huwelijk had Zeger een dochter en twee zoons, van wie een jong overleed. Zelf overleed hij op 15 augustus 1557. In mei 1556 was ook zijn tweede vrouw hem voorgegaan.

Op 26 juni 1502 was Zeger van Arnhem de twaalfde boreling in een gezin waaruit zes dochters en tien zoons voortkwamen. Als een Van Arnhem stamde hij

niet alleen van vaders zijde uit een roemrucht riddermatig geslacht, ook van moeders zijde had hij aanzienlijke Geldersen in zijn kwartieren. Zijn vader Jo-

Handtekening van Zeger van Arnhem (GldA)

han was de zoon van de in 1486 overleden burgemeester Wynant van Arnhem. Blijkens herhaaldelijke vermeldingen in de regionale archivalia, vrijwel doorlopend vanaf omstreeks 1490, was vader Johan in Ede en omgeving een aanzienlijk en invloedrijk man. Dat hij, zoals de literatuur vermeldt, identiek was met de Johan van Arnhem die in 1505 door hertog Karel met het schoutambt van Gelre, het tegenwoordige Duitse Geldern, werd begiftigd, is zeer te betwijfelen. Niet alleen op grond van de voortdurende activiteiten van Zegers vader op de Veluwe, maar vooral ook omdat de Gelderse schout in of kort vóór 1536 een dochter Bely naliel, die Zegers vader, overleden in 1531, in diens waarschijnlijk eigenhandige opsomming van zijn zestien kinderen niet noemt.

Zeger zal dus in de omgeving van Ede zijn opgegroeid, maar over zijn jeugd is niets bekend. Op 5 augustus 1527 behoorde hij tot de Gelderse strijdmacht die met honderd paarden de bisschopsstad Utrecht binnentrok. Na de vrede van Gorkum van 3 oktober 1528, waarbij de hertog Utrecht aan zijn tegenstander Karel V moest prijsgeven, werd Zeger op 2 februari 1529 met vier paarden wederom ingedeeld bij een afdeling hertogelijke ruiters.

Op 12 december 1531 overleed Zegers vader, Johan van Arnhem. Johan bezat met zijn vrouw Aleyd het 'huys tot Kernhem' onder Ede, waarmee zij, evenals met het 'goet tot Hirnen' in het kerspel Berinchem, in 1481 na het overlijden van haar vader was beleend. Na haar huwelijk met Johan van Arnhem was deze in 1495 haar leenhulder geworden. Als oudste nog levende zoon was Zeger nu geroepen om op 20 januari 1533 voor Kernhem als leenhulder voor zijn moeder in te springen. Voor Hirnen werd hij op die datum zelfs haar leenvolger. In 1543 zou hij dit leen overdoen aan zijn in 1507 geboren broer Albert en na diens overlijden kwam het in 1562 in handen van Zegers jongste broer Jozef (1509-1586), drost van Harderwijk. Zeger zelf zou, na het overlijden van zijn moeder, in 1543 heer van Kernhem worden.

Terug naar de jaren '30. Zeger trad toen bij herhaling op in gerechtelijke aangelegenheden, als voogd, leenhulder of getuige. Sinds zijn huwelijk met Anna Bentinck in 1532 zal hij als schoonzoon vaak te gast

zijn geweest op Het Loo, waar zijn schoonouders woonden. Het is niet zeker dat hij op 25 januari 1536 ook 'upt Loe' was, toen hertog Karel hem als opvolger van zijn overleden vader naar voren schoof als lid van de Arnhemse raad. Op 31 augustus 1537 noemde de hertog zijn naam als 'diener ind lieven getrouwen' in de oorkonde waarin hij zijn evenzeer 'lieve getrouwe' Johan Bentinck wegens diens veertigjarige trouwe dienst erfelijk beleende met het jagermeesterschap van de Veluwe. De hertog noemde Zeger als leenvolger inzake het jagermeesterschap, ingeval Bentincks eigen leenbekwame zonen Adolf en Karel zonder mannelijke nakomelingen mochten overlijden. Zoals we zullen zien zou deze zogenaamde 'constitutie', waarbij Johan Bentinck zijn vrij eigen huis Het Loo als leen aan de hertog opdroeg, voor Zeger nog veel voeten in aarde krijgen.

Op 27 januari 1538 behoorde Zeger met zijn schoonvader Johan Bentinck tot de delegatie uit de Veluwse ridderschap die te Nijmegen het verdrag ondertekende waarbij de op handen zijnde opvolging van hertog Karel door Willem van Kleef en Gulik werd geregeld. Hierbij kwamen ook de rechten en plichten van de ingezetenen aan de orde, met name het erfrecht van geestelijken. Zeger kon toen niet bevroeden hoe nadrukkelijk hij en zijn nakomelingen wat dit laatste betreft met deze regeling nog te maken zouden krijgen.

Op 30 juni van dat jaar overleed hertog Karel. In zijn testament, dat hij luttele uren daarvoor had laten opmaken, wees hij Zeger van Arnhem samen met de graven Joost van Bronckhorst en Christoffel van Meurs aan als uitvoerder van zijn laatste wil en bedacht hij hem wegens zijn trouwe diensten – wat die ook waren geweest – met 1500 goudgulden. Dat hem de eer te beurt viel te behoren tot de selectieve kring van Van Bronckhorst en Van Meurs, onderstreept zijn vertrouwenspositie aan het hof. Ter compensatie voor de schade die Steven van Ruytenborch tijdens hertog Karels veldtocht in Friesland had geleden ontving deze uit de boedel de Cannenburgh te Vaassen, die Zeger – zelf dus executeur-testamentair – al op 16 februari 1540 als 'de poll genant Kannenborch' van hem overnam. Op zijn beurt deed hij het goed op 6 mei 1543 weer over aan Maarten van Rossem, die de aanzet zou hebben gemaakt tot de bouw van het kasteel in zijn huidige vorm. In 1539 werd Zeger lid van de Arnhemse Sint-Nicolai Broederschap.

1543 was voor Zeger een bewogen jaar. In het voorafgaande jaar, op 22 september 1542 was zijn vrouw Anna overleden. Zij liet hem acht minderjarige doch-

ters na, reden te meer om in 1543 te hertrouwen met Catharina van Honnepel, weduwe van Reinier van Voorst tot Dorenborg, die op haar beurt ook kinderen meebracht, onder wie haar zoon Elbert, die later zou trouwen met Zegers oudste dochter Johanna. In 1543 werd Zeger zijn moeders leenvolger op Kernhem. Na het overlijden van hertog Karel had diens opvolger, Willem van Kleef, hem naast onder meer Van Meurs, Van Bronckhorst en Van Rossem aangesteld tot zijn raadsman. Hertog Willem zette de strijd tegen keizer Karel V voort, maar moest in 1543 in hem zijn meerder erkennen. Zeger van Arnhem werd gemachtigd om namens het Kwartier van Veluwe en in bijzijn van zijn broer Josef en zwager Adolf Bentinck op 12 september het Tractaat van Venlo te ondertekenen. De hertog ontsloeg hem van zijn eed, waarop Zeger als raad in dienst trad van de keizer en lid werd van het Hof te Arnhem.

Op 16 oktober 1543 deed Adolf Bentinck een beroep op de Gelderse leenkamer om in de rechten van zijn overleden vader te mogen treden. Geen probleem, behalve wat Het Loo betrof en het daaraan gekoppelde jagermeestersambt. Daarop werden alsnog aanspraken gemaakt door de bezitters van het huis Heukelom, waarvan het ambt in 1481 was afgescheiden. Al met al werd Adolf eerst in september 1547 met Het Loo en het jagermeestersambt beleend. Adolf Bentinck overleed op 10 januari 1548 zonder wettige kinderen na te laten. Omdat Adolfs broer Karel al eerder was overleden, wierp Zeger van Arnhem zich op als leengerechtigd tot het jagermeestersambt. Na een levendige correspondentie, waarbij ook landvoogdes Maria betrokken raakte, werd hem dit pas op 3 september gegund "syn leven lanck ind nyet langer". Er was namelijk verschil van mening geweest of alleen Zeger zelf, dan wel ook zijn eventuele mannelijke nakomelingen voor die belening in aanmerking zouden komen. Opmerkelijk genoeg deed Zeger het ambt dadelijk over aan stadhouder Filips van Lalaing, ook weer voor de duur van diens leven. Na het overlijden van haar broer legde Zegers schoonzuster Aleyd Bentinck, religieuze in Zutphen, haar habijt af, liet zich op 30 mei 1548 beleenen met huis Het Loo en trouwde met haar zwager Filips van Varick. Die meldde zich in het voorjaar van 1555 als erfgenaam van zijn dochtertje Clara, dat kort na haar geboorte was overleden, maar haar moeder in het kraambed nog juist had overleefd. Dit werd aanleiding tot een erfrechtelijke kwestie tussen de families Van Arnhem en Van Varick, die decennia lang duurde. Nadat hij bij het overlijden van stadhouder Lalaing in 1555 definitief afstand had gedaan van het jagermees-

terschap, werd Zeger in november 1556 leenrechtelijk in het bezit van Het Loo gesteld, waarvan Filips' zuster Margriet, de weduwe van Adolf, nog het vruchtgebruik genoot. Zeger noch zijn zwager Filips hebben de minnelijke schikking mogen beleven die in 1595-1596 leidde tot een verdeling van Het Loo.

Zeger van Arnhem overleed, moegestreden, op 15 augustus 1557. Hij werd in de kerk te Ede begraven bij zijn eerste vrouw Anna Bentinck. In mei 1556 was zijn tweede vrouw Catharina van Honnepel daar ook al te ruste gelegd. Zijn oudste dochter Johanna, uit zijn eerste huwelijk, trouwde in juni 1558 met haar stiefbroer Elbert van Voorst, die de strijd tegen de Van Varicks voortzette en wist te bereiken dat zij in 1595 onverkort in het genot van huis Het Loo werd gesteld.

Literatuur

- N.N., *Geschiedenis van Ede*, deel 1: *Het Kerspel Ede*, Ede 1933
- L. Aardoom, 'Het Loo verdeeld en herenigd', in: *Bijdragen Felua. Jaarboekje voor de geschiedenis en de archeologie van de Veluwe* 7/8 (1998/99), 49-111
- D.J.G. Buurman (red.), *De Cannenburch en zijn bewoners*, Zutphen 1990
- P.R.A. van Iddekinge, *Het Archief van de Sint-Nicolaï Broederschap te Arnhem 1352-1892*, Arnhem 1978
- F. Keverling Buisman, 'Het Tractaat van 12 september 1543', in: *Verdragen Tractaat van Venlo*, Hilversum 1993, 267-277
- A.J. Maris en H.L. Driessen (†), *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795) [.....]*, Arnhem 1973-1978, 3 delen
- I.A. Nijhoff, 'Het Loo, geen lusthuis der Geldersche hertoogen', in: *BVGO* 3 (1842), 214-220
- V. Paquay, *De geschiedenis van de Stichting Sint Nicolai Broederschap te Arnhem*, Zutphen 1993
- A.P. van Schilfgaarde, 'Het testament van hertog Karel en zijn afstammelingen', in: *BM Gelre* 50 (1950), 23-53
- A. van Slichtenhorst, *XIV Boeken van de Geldersse geschiedenissen*, Arnhem 1654
- A.C. Snouckaert van Schauburg, 'Afschriften van grafzerken', in: *De Nederlandsche Heraut* 8 (1897), 69-86
- G.A. Starink, 'Na den dood van hertog Karel van Gelre', in: *BM Gelre* 57 (1907), 237-243
- M.V.T. Tenten, 'Adellijke huizen op de Veluwe en hun bewoners IV. Kernhem', in: *Nieuwsbulletin Felua* 16 (2001), 30-34

Bronnen

- I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland*, deel 6-2, Arnhem 1859
- J.J.S. Sloet en J.S. van Veen, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. Het Kwartier van Arnhem*, Arnhem 1917

- J.J.S. Sloet en J.S. van Veen, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. Overkwartier*, Arnhem 1904
- GldA, Archief van de Gelderse Rekenkamer, reg. nr. 432
- GldA, Archief Huis Rosendaal, inv. nr. 1305
- GldA, Archief Van Rhemen, collectie handschriften, plaatsingsnr. 7A, f. 350-360
- GldA, ORA Veluwe en Veluwezoom, inv. nrs. 20-23
- GldA, GA Arnhem, OA Arnhem, br. 838 (afschr in 1079/22v)
- GA Zutphen, collectie Gerhard Kreyneck, inv. nr. 2, f. 51-57v

L.Aardoom

Arnold

ca. 1240, *meier te Apeldoorn*

Arnold wordt vermeld in 1228 en 1253. Zijn vader was Altetus, vermeld in 1228.

Vermelding van Arnold in een oorkonde van 23 april 1253, Het Utrechts Archief, Archief kapittel Sint Marie, inv.nr. 439 (foto: Het Utrechts Archief)

Een van de grote Utrechtse middeleeuwse stadskapitels, het kapittel van Sint-Marie, bezat talrijke goederen op de Veluwe. Onder meer was dat het geval in Apeldoorn, waar Sint-Marie in het begin van de 13de eeuw eigenaar was van een *curtis*, een hof. Met deze benaming kon een groot agrarisch bedrijf worden aangeduid, bestaande uit de hof zelf met het direct daarbij behorende 'saalland', en afzonderlijke landerijen (*mansî*) die door horigen werden bebouwd. Deze laatste waren aan hun land gebonden en moesten een deel van hun productie afdragen aan de eigenaar van de hof of aan diens plaatsvervanger. Tevens moesten zij diensten verrichten op het saalland, zoals ploegen, eggen en het binnenhalen van de oogst. Op hen rustte soms bovendien de verplichting de af te dragen producten af te leveren bij een op afstand wonende eigenaar. De horigen vielen onder het hofrecht en konden voor het hofgerecht worden gedaagd. Daarnaast waren zij gehouden op gezette tijden hun heer bepaalde betalingen te doen, zoals de jaarlijkse hoofdcijns. Ze waren erfelijk onvrij, onderworpen aan uiteenlopende beperkingen. Daar stond tegenover de garantie dat zij niet van hun land konden worden gezet. Naast deze hoven in de 'klassieke' betekenis, die als stelsel dateerden uit de Karolingische tijd, werden sinds het einde van de 12de eeuw geleidelijk aan ook wel grote boerderijen zonder meer, al dan niet horig, als *curtis* aange-

duid. Voor zover valt na te gaan, kan de Apeldoornse hof als een klassieke *curtis* worden beschouwd.

Het kapittel exploiteerde zijn hof te Apeldoorn niet zelf. De leiding berustte bij een meier (*maior*; *villicus*), die als pachter voor eigen rekening bedrijf voerde. Jaarlijks moest hij het kapittel een betaling in geld of natura afdragen. In het begin van de 13de eeuw bekleedde een zekere Altetus deze functie. Op 29 juni 1228 ontving hij van de deken van het kapittel, Andreas, en de overige kanunniken de hof in erfpacht tegen een betaling van 12 malder rogge, jaarlijks op 1 oktober te voldoen. De overdracht vond plaats op de hof zelf, in het bijzijn van diverse getuigen, onder wie een priester Paridanus en Walter, kanunnik van Sint-Marie, mogelijk dezelfde die tussen 1230 en 1250 verscheidene malen als proost van het kapittel wordt vermeld. Behalve Altetus wordt in de oorkonde waarin de overeenkomst is vastgelegd, diens zoon Arnold genoemd. Deze zou na de dood van zijn vader niet alleen de bestaande erfpacht overnemen, maar bovendien een landstuk erbij in pacht ontvangen zonder verhoging van de pachtsom. Had het kapittel in die tijd wellicht moeite zijn pachters vast te houden?

Wanneer Arnold de leiding over de hof van Sint-Marie te Apeldoorn van zijn vader heeft overgenomen, is niet bekend. In 1253 was hij in ieder geval de meier. Op 23 april van dat jaar vaardigden deken Engelbert van Isenbroke en het kapittel een oorkonde uit waarin zij hun goederen, gelegen bij de put te Hoog Soeren, in erftijns gaven aan hun meier Arnold te Apeldoorn, nadat de pachter tot dan toe, Gerard van Hoog Soeren, afstand had gedaan van zijn rechten. Tevens werd bepaald dat, wanneer de goederen na Arnolds dood op een ander overgingen, de nieuwe pachter bij zijn aan-

treden als heergewaad (*hergewado*) dertig schelling Deventer munt aan het kapittel moest afdragen.

Dat zijn dan de schaarse levensdata van Arnold, de meier van Sint-Marie op de hof van Apeldoorn. Over zijn dagelijkse doen en laten geven de bronnen nauwelijks iets prijs. Uit zijn jaarlijkse betaling aan Sint-Marie valt af te leiden dat op zijn bedrijf de verbouw van rogge, *winterroghe* volgens een later document, een belangrijke plaats innam. In de middeleeuwen was rogge, bedoeld voor menselijke consumptie, de meest verbouwde graansoort op de arme zandgronden. De jaarlijkse afdracht vond naar alle waarschijnlijkheid plaats op een andere *curtis* van het kapittel, de Selhorst bij Harderwijk, of op het schip dat daar gereed lag om het graan naar de stad Utrecht te vervoeren. Zo staat het tenminste in een pachtbrief van veertig jaar later bepaald. Pachter wordt dan een zekere Wulfund van Strude.

De ligging van de hof is ons eveneens uit latere gegevens bekend. Hij lag naast de voorganger van de in het midden van de 19de eeuw gesloopte dorpskerk van Apeldoorn, die stond op het huidige Raadhuisplein. De kerk, gewijd aan Maria, was een eigenkerk van de proost van het Utrechtse kapittel. De horigen over wie meier Arnold de scepter zwaaide, zullen huisjes hebben bewoond rondom kerk en hof. Het is geenszins uitgesloten dat in Arnolds tijd binnen deze boerengemeenschap al de markeorganisatie bestond die we sinds de late middeleeuwen kennen als de Order mark. In dat geval bekleedde Arnold er het holt-richterschap, dat volgens een 14de-eeuwse optekening in het *Liber pilosus* van het kapittel toeviel aan de meier van zijn Apeldoornse hof.

Literatuur

- R.M. Kemperink, 'De late middeleeuwen en de vroege zestiende eeuw', in: R.M. Kemperink, C.J.C.W.H. Arnold, M.A.M. Franken en J. de Mol (red), *Geschiedenis van Apeldoorn*, Zutphen 1993, 42-50, speciaal 42, 46 en 48
- B.H. Slicher van Bath, 'Hoven op de Veluwe', in: Idem, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*, Utrecht, Antwerpen 1978, 268-303, passim

Bronnen

- Het Utrechts Archief, Archief van het kapittel van Sint Marie, inv.nr. 1: Liber pilosus [relevante passages afgedrukt in Bondam; zie hieronder]
- Het Utrechts Archief, Archief van het kapittel van Sint Marie, inv.nr. 7-7: Copie litterarum officie Velue, f. 134-140 (Apeldoorn), 144 (Hoog Soeren)
- Het Utrechts Archief, Archief van het kapittel van Sint Marie, inv.nr. 409, 1-10: (Erf)pachtbrieven c.a. van de hof te Apeldoorn
- P. Bondam (ed.), *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen*, Utrecht 1783, 510-514 (= nr. 94: 'Oude Lijst, of Register, der Setelhoven [...] op Veluwe, behoorende aan het Kapittel van S. Marie, te Utrecht')
- S. Muller Fzn., A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, 5 delen, Utrecht 1920 – 's-Gravenhage 1940-1959, deel II, nr. 781 (= L.A.J.W. Sloet (ed.), *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 Juni 1288* [afgekort: OGZ], 's-Gravenhage 1872-1876, nr. 517); III, nrs. 1286 (= OGZ, nr. 752) en 1387 (= OGZ, nr. 778); V, nr. 2605

R.M. Kemperink

Jacob (van Zinderen) Bakker

1886-1973, *raadsadviseur bij het Ministerie van Financiën en bestuurslid van de Hoge Veluwe*

Jacob Bakker werd geboren op 16 april 1886 in Kortezwaag (Opsterland). Hij was de zoon van Rindert van Zinderen Bakker (1845-1927), timmerman, en Ybeltje Meines Meinsma (1845-1929). Bakker kreeg bij KB van 19 september 1966 nr. 61 toestemming zijn geslachtsnaam Bakker te wijzigen in Van Zinderen Bakker. Hij huwde op 30 mei 1913 in Den Haag met Jacoba Wilhelmina Knies (1884-1963). Uit dit huwelijk werden geen kinderen geboren. Bakker overleed op 25 juni 1973 in Den Haag.

Jacob Bakker, ca. 1948 (foto: Park de Hoge Veluwe)

Oud-minister van Onderwijs, H.P. Marchant, schreef in 1953 dat het hem voldoening zou geven Jacob Bakker “zo dood te zien als een pier”. Bakker werd door verschillende mensen verguisd vanwege zijn rol in het Nationale Park De Hoge Veluwe. Maar was dat terecht?

Jacob Bakker groeide op als jongste zoon in een groot socialistisch gezin. Vader Rindert van Zinderen Bakker was een aanhanger van F. Domela Nieuwenhuis, een vurig propagandist voor de rode zaak en wethouder in Opsterland. De jonge Jacob kreeg, mede

onder invloed van het gezin waarin hij opgroeide, sociaal-democratische sympathieën. Het is onbekend of hij ook lid is geworden van de SDAP, maar wel staat vast dat hij later lid van de PvdA was. Ook was hij, wellicht door ervaringen tijdens zijn jeugdperiode, geheelonthouder. In december 1902 vestigde hij zich in Frederiksoord, waar hij tot november 1904 als vrijwilliger werkte voor het Algemeen Bureau van de Maatschappij van Weldadigheid. Hierna was Bakker een jaar boekhouder bij de firma Tromp Visser en Co in Leeuwarden, verder werkte hij nog kort voor de NV Bamboe Industrie in Gorredijk.

In 1906, op 19-jarige leeftijd, kwam Bakker, mede dankzij de relaties van zijn vader, terecht bij het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel in Den Haag. Hij zou in bijna veertig jaar tijd opklimmen van tweede klerk tot raadsadviseur. Bakker werd in 1922 benoemd tot chef van de afdeling Comptabiliteit van dit departement. Een jaar later ging hij naar het ministerie van Financiën. Aan het einde van zijn ambtelijke carrière was hij raadsadviseur bij de algemene leiding van de Generale Thesaurie van dit ministerie. De minister van Financiën motiveerde in juli 1945 Bakkers bevordering tot raadsadviseur als volgt: “De heer Bakker, die zich gedurende de bezettingstijd een man van karakter heeft getoond, heeft grote verdiensten op velerlei gebied. Zijn adviezen in sociale en economische aangelegenheden getuigen steeds van groote deskundigheid”.

Bakker werd in 1935 vertegenwoordiger van het Ministerie van Financiën in het algemeen bestuur van de in dat jaar opgerichte Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe. Op 1 juni 1936 werd hij bovendien benoemd als liquidateur van de NV Nederlandsche Uitvoer Maatschappij in liquidatie (NUM), die onder toe-

zicht stond van de minister van Financiën. Op aanwijzing van de minister verstrekte de NUM aan de Hoge Veluwe bij de oprichting een lening van ruim acht ton. Het parkbestuur had aanvankelijk moeite om de begroting rond te krijgen, onder meer door de renteverplichting aan de NUM. Bakker wenste een beleid gericht op rentabiliteit en het nakomen van de financiële verplichtingen. Hij pleitte onder meer voor een drastische inkrimping van het aantal herten en zwijnen en de bouw van een koffiehuis bij de Pampel in het centrum van het park, waar veel bezoekers werden verwacht. Dit was tegen het zere been van het dagelijks bestuur, waarin onder anderen Marchant en mevrouw Kröller-Müller zaten. Zij wilden een koffiehuis aan de rand van de Hoge Veluwe om esthetische redenen en om het natuurschoon te sparen. De kwestie liep hoog op, een commissie uit het algemeen bestuur verwierp het voorstel van het dagelijks bestuur. Marchant gruwde van de ambtenaren in het algemeen bestuur. Zijn vrees voor hun invloed was een obsessie.

Tijdens de Duitse bezetting probeerden onder meer Marchant en S. van Deventer, de rechterhand van het echtpaar Kröller-Müller, van de NUM af te raken. Van Deventer onderhandelde hierover met F.L. Rambonnet, plaatsvervangend secretaris-generaal van het ministerie van Financiën. In maart 1942 ontsloeg Rambonnet Bakker als ministerieel vertegenwoordiger in het algemeen bestuur van de Hoge Veluwe. Bovendien werd ook de financiële band met de NUM gewijzigd, tegen de zin van liquidateur Bakker. Er kwam een nieuw, afgeslankt bestuur bij de Hoge Veluwe met Van Deventer als voorzitter. Bakker voelde zich gegriefd en trok zich dit alles persoonlijk zeer aan. Volgens een collega van Financiën waren zijn hoofd en ogen in deze periode “geheel opgezwollen”. Een specialist schreef deze lichamelijke reactie toe aan een “nerveuze constitutie”. Bakker meldde zich dan ook ziek. Hij was na dit voorval gebeten op Van Deventer vanwege zijn vermeende rol in het ontslag en zijn dubieuze houding tijdens de bezetting.

Tijdens de bevrijdingsdagen greep Bakker, die volgens Marchant over “een zeldzame taatheid” beschikte, zijn kans. Hij liet het Militair Gezag het zittende parkbestuur ontslaan en het Nederlands Beheersinstituut benoemde hem in mei 1945 tot enig bestuurder, met als taak een onderzoek te verrichten naar de gang van zaken tijdens de Duitse bezetting. Dezelfde positie verwierf hij bij de Kröller-Müller Stichting, die hij – in zijn ogen was de stichting een symbool van het kapitalisme – vergeefs probeerde op te heffen. In september 1945 kreeg hij nog twee bestuursleden naast

zich. Dit driemanschap bereidde nieuwe statuten voor, waardoor in 1947 een raad van bestuur het Nationale Park De Hoge Veluwe ging leiden. Hierin zaten hoofdzakelijk vertegenwoordigers van ministeries. Bakker werd benoemd tot gedelegeerd bestuurslid, waardoor hij zich sterk met de dagelijks gang van zaken kon blijven bemoeien.

Bakker nam zijn taak serieus op en ging daadkrachtig te werk. De oorlogsschade in het park werd hersteld. Nabij De Pampel in het centrum van het park kwam het koffiehuis De Koperen Kop, iets dat het verdeelde vooroorlogse bestuur niet voor elkaar had gekregen. De beschadigde boerderij Rijzenburg in Schaarsbergen werd omgebouwd tot restaurant. Rijkswielpaden en wegen werden verbeterd en uitgebreid. In Schaarsbergen opende men in 1949 een nieuwe publieksingang. De nieuwe raad van bestuur omschreef het werk van Bakker en de zijnen in de eerste jaren na de oorlog: “Als een Phoenix herrees het Nationale Park uit zijn as”. Bakker nam in 1945 de publicist A.B. Wigman in dienst als natuurhistorisch en public-relation-medewerker. Wigmans talrijke publicaties over de (Hoge) Veluwe leverden het Nationale Park grote bekendheid op. Het aantal bezoekers bedroeg in 1950 ruim 238.000, een spectaculaire stijging ten opzichte van het aantal in 1939. Hieronder bevonden zich al Amerikanen, Engelsen, Fransen, Denen en zelfs Chinezen. Bakker was de drijvende kracht achter het beleid van het Park.

Marchant, oud-voorzitter van het Nationale Park, wilde het naoorlogse ambtenarenbestuur weg hebben. Hij sprak over de Hoge Veluwe als een “rijksinstelling” en “rijksvergaderplaats”. De oud-minister wilde de vooroorlogse bestuurs situatie herstellen en spande een zaak aan bij de Raad voor het Rechtsherstel. Bakker kwam tegenover Marchant te staan. In een vertrouwelijke brochure, onder meer verspreid onder leden van de regering, beschuldigde Bakker Marchant van het gebruik van leugens. Marchant en zijn medestanders zagen in het werk van Bakker een bedreiging voor het erfgoed van het echtpaar Kröller-Müller. Zij waren bijvoorbeeld ontevreden over de kwaliteit van het herstellen en bouwen van woningen in en nabij het park. “Een schetsje en klaar was Kees”, meende een van hen. De Raad voor het Rechtsherstel vonniste in oktober 1950 in het voordeel van de eiser. Op 1 januari 1951 trad het vooroorlogse bestuur weer aan. Bakker keerde terug in het algemeen bestuur, maar verloor zijn prominente plaats. Hij probeerde, als liquidateur van de NUM, de regering zo ver te krijgen dat zij de Hoge Veluwe zou laten veilen en opkopen

door een nieuwe rechtspersoon met voldoende staatsinvloed. De regering voelde hier echter niet voor.

Bakker – in 1951 was hij met pensioen gegaan – vertrok in 1955 als bestuurslid van de Hoge Veluwe en in 1964 dechargeerde men hem bij de NUM. Bij zijn vertrek uit het algemeen bestuur toonde de minister van Financiën zijn waardering voor Bakker voor de wijze waarop hij de belangen van het Rijk onder vaak moeilijke omstandigheden in het Nationale Park had behartigd. Het herstel van de Park na de oorlog was volgens de minister “in belangrijke mate te danken aan Uw initiatief, goed inzicht en doorzettingsvermogen. De mate, waarin het Nederlandse volk thans van dit nationaal park kan genieten, is mede daaraan te danken”. Ook een van zijn tegenstanders vond hem vóór de oorlog “met uitzondering van de kwestie van de hypotheekrente (NUM) steeds een welwillende houding tegenover het Park” aannemen. Ook vond deze tegenstander voldoende redenen voor lof op onderdelen na de oorlog.

Bakker was een natuurliefhebber, geen natuurkenner. Hij maakte vroeg in de ochtend met zijn twee honden lange wandelingen door de duinen bij Den Haag. Zijn groene belangstelling blijkt ook uit bestuurlijke betrokkenheid bij Stichting Natuurmonument De Beer (in het latere Europoortgebied) en Stichting Het Nationale Park De Kennemerduinen. Er werd in de buurt van De Beer een bos naar Bakker vernoemd. Hij was een dominante persoonlijkheid, gedreven, volgens sommigen drammerig. In Haagse kringen noemde men hem “Bakker met de baard”,

omdat hij een voor die tijd ongebruikelijke ringbaard droeg. Bakker had een tomeloze energie, wat blijkt uit tientallen functies die hij vervulde, zelfs tot in Suriname toe. Ook na zijn pensioen bleef hij een druk bezet man.

Werken

- *Is Mr. H.P. Marchant moreel gerechtigd zich andermaal met de zaken van de Hooge Veluwe in te laten?*, Den Haag 1950

Literatuur

- *Genealogie van de familie Bakker, stammende uit Opsterland*, Medemblik 1986 (handschrift in bezit van mw. R. van Zinderen Bakker, Roosendaal)
- H.M.M. Jeekel, *Schets van de geschiedenis van “De Hoge Veluwe”*, Otterlo 1956
- E. Pelzers, *De bestuurlijke geschiedenis van de Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe (ca. 1930-1950)*, intern rapport Hoge Veluwe, Nijmegen/Hoenderloo 1992
- P. de Ruiters, *A.M. Hammacher. Kunst als levensessentie*, Baarn 2000

Bronnen:

- Ministerie van Financiën, Persoonsdossier J. Bakker (Pd 297)
- GldA, Archief van de Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe
- Interview W.F.M.T. Ringenoldus, Soest

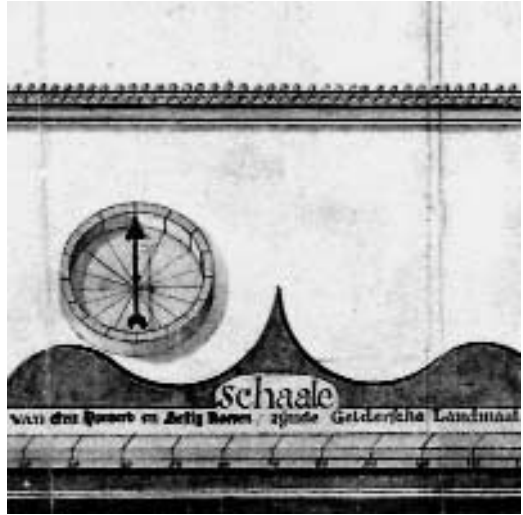
E. Pelzers

Frederik Beijerinck

1694-1779, *winkelier, landmeter en rivierkundige*

Frederik Beijerinck werd op 29 juli 1694 als zoon van Jorden Beijerinck en Anna Catharina van Juchen in de Sint-Stevenskerk te Nijmegen gedoopt. Hij trouwde viermaal: in 1721 met Geertruyd Speyers, in 1725 met Helena Cranen, in 1739 met Geertruy Smout en in 1763 met Johanna Elisabeth Hengeveld. Zijn beide eerste echtgenotes overleden, van zijn derde scheidde hij en zijn vierde overleefde hem 31 jaar. Uit zijn eerste huwelijk behield hij een dochter, Anna Catharina, die trouwde met Lambertus van Aalst, maar die hij in 1772 ten grave moest dragen. Zelf overleed Frederik Beijerinck te Arnhem op 8 augustus 1779. Zijn enige gehuwde kleinkind, Cornelia van Aalst, stierf kinderloos.

Komend uit Doetinchem had Jorden Beijerinck, Frederiks vader, in 1682 het burgerschap van Nijmegen verworven en daar in datzelfde jaar de eed als kuiper afgelegd. Hij en zijn vrouw – zij trouwden in 1683 – kregen op de Ganzenheuvel acht kinderen, vier zoons en vier dochters. Twee zoons stierven jong. Zijn moeder stierf al toen Frederik nauwelijks acht jaar was en op zijn zeventiende was hij wees, oud genoeg overigens om zich met steun van zijn tien jaar oudere broer Peter staande te houden. Peter volgde zijn vader op in de kuiperij. In 1708 was ook Frederik bij zijn vader in de leer gegaan, maar hij koos uiteindelijk niet voor het timmer- of kuipersvak. Waarschijnlijk markeerde zijn ondertrouw op 17 augustus 1721 met de Arnhemse Geertruyd Speyers deze wending van loopbaan. Geertruyd was de enige overlevende dochter van Hendrik Speyers, die van zijn schoonvader Coendert Snelenburg een winkel had overgenomen in de Turfstraat. Geertruyd was geroepen het bedrijf van opa voort te zetten. En zo werd haar echtgenoot Frederik Beijerinck in 1721 winkelier in levensmiddelen en aanverwante huishoudelijke waar. Zij kregen in 1722 een dochter Anna Catharina en een jaar later een zoon Hendrik, die jong moet zijn overleden. Geertruyd Speyers was in 1725 al overleden, want in november van dat jaar hertrouwde Frederik Beijerinck met Helena Cranen, zuster van Leendertje, de vrouw van zijn broer Peter. Helena was weduwe van de Nijmeegse grafisch kunstenaar Matheus Berkenboom. Frederik en Helena zullen de winkel samen hebben voortgezet, tot ook Helena overleed en Frederik in 1739 nogmaals hertrouwde, nu met de Amsterdamse Geertruy Smout. Het huwelijk zou enkele jaren later op de klippen lopen, naar het heet, buiten zijn schuld. Frederik

Kompasroos op een kaart getekend door Frederik Beijerinck, 1761 (foto: GldA/GA Arnhem)

Beijerinck bleef een gezien burger: lid van het vendel in het Turfstraatkwartier (in 1743 sergeant), belijdend lidmaat van de Hervormde Kerk (in 1731 diaken; in 1739 ouderling) en in 1746 gemeensman en later meester van het snijders- en kleermakersgilde.

Al met al had Beijerincks dochter Anna Catharina twee stiefmoeders gekend vóór zij in 1744 trouwde met Lambert van Aalst. Het jonge paar trok bij Beijerinck in en hij ging met zijn schoonzoon een compagnonschap aan: Van Aalst runde de zaak en Beijerinck kon op stap als landmeter, een beroep voor de uitoefening waarvan hij op 9 mei 1739 van het Hof van Gelderland bevoegdheid had gekregen. Voor iemand met een opleiding tot kuiper – een beroep waarvoor

veel ruimtelijk meetkundig inzicht werd vereist – was dit niet zo'n vreemde optie. Als praktiserend landmeter ontmoeten we hem overigens pas in 1752, samen met provinciaal landmeter Leenen, bij de opmeting en kartering van de polders onder de Dijkstoel van Wageningen en Bennekom, een klus in opdracht van het Hof van Gelderland, en in diezelfde tijd bij de aanleg van een inlaagdijk te Herwen. Ook de stad Arnhem had van tijd tot tijd werk voor landmeter Beijerinck. Voor het eerst in 1755 als vervanger van de zieke Leenen bij de oplevering van de nieuwe brug buiten de Sabelspoort. Beijerinck kreeg van de stad ook karteeropdrachten, bijvoorbeeld in 1766 inzake de Sint-Maartenskerk en de Oude Deventerweg. Als vrije ondernemer werkte Beijerinck in Arnhem en elders in de provincie ook voor particulieren, voornamelijk als die zijn hulp inriepen bij het beslechten van geschillen. Bekend in dit verband is zijn bemoeienis met de rechten op het water bij De Cannenburg onder Vaassen, bij gelegenheid waarvan hij in 1761 een kaart leverde. Gaf het huwelijk van zijn dochter hem de ruimte om zich te wijden aan de landmeetkunde, het leverde Beijerinck ook problemen op. Zijn schoonzoon en compagnon Lambert van Aalst erfde namelijk van zijn ouders aanzienlijke schulden, waarvoor ook de in gemeenschap van goederen gehuwde Anna Catharina werd aangesproken. In 1753 dreigde ook beslag te worden gelegd op het huis in de Turfstraat en op haar vaders roerende goederen daarin. Als tegenspelers had Beijerinck burgemeester Cornelis van der Hart en gouverneur Andries C.F. de Roode van Heeckeren. De zaak werd tot voor het Hof uitgevochten. Mede door de schulden ging het niet goed met de zaak en Beijerinck zag naarstig om naar alternatief empoelooi voor zijn schoonzoon. Zo pachtte hij in de jaren 1756-1767 de stadswaag en kon hij ervoor zorgen dat Lambert van Aalst er beëdigd meester werd.

In augustus 1761 werd Beijerinck door de magistraat aangesteld als opzichter bij de bouw van de nieuwe waag op de hoek van de Turfstraat en de Grote Markt, ontworpen door de stadstimmerman Hendrik Viervant. Toen het gebouw in 1767 werd opgeleverd, zorgde Beijerinck voor de aanstelling van zijn schoonzoon als vaste waagmeester. Deze zou dit tot 1797 blijven. In 1760 was in Arnhem de invoering van straatbelasting aan de orde en toen gezocht werd naar een beëdigd landmeter om de aandelen van de individuele huiseigenaren op te meten en de uitkomsten daarvan in een legger vast te leggen, viel ook hiervoor de keuze op Frederik Beijerinck. Aan de hand van de legger die Beijerinck in 1763 opleverde kan de ligging van

zijn eigen woonhuis in de Turfstraat eenduidig worden bepaald: vanaf de Bakkerstraat gezien, aan de linkerkant, ruwweg aan de voet van toren van de Sint-Eusebius. Daar trok Johanna Elisabeth Hengeveld, zuster van de stadschirurgijn en vroedmeester Lambertus Hengeveld, in augustus 1763 als vierde echtgenote bij hem in; Geertruy Smout, Beijerincks vorige vrouw, was inmiddels in Amsterdam overleden. Vooral doordat provinciaal landmeter Willem Leenen vanaf najaar 1762 wegens ziekte bij herhaling verstek moest laten gaan, kreeg Beijerinck het gaandeweg drukker. Zo werd hij in oktober 1763 bereid gevonden voor de Gelderse Rekenkamer een kopie te maken van een kaart van de hoge heerlijkheid Het Loo rond Apeldoorn, waarvan Leenen het origineel in 1762 had opgeleverd.

Belangrijker is dat Beijerinck landmeter Leenen meer en meer ging vervangen in diens waterstaatkundige taken betreffende de bovenrivieren. Ook sprong hij voor Leenen in bij het examineren van candidaatslandmeters. Daags na het overlijden van Leenen, eind juni 1764, solliciteerde de inmiddels bijna 70-jarige Beijerinck naar de daarmee vrij gekomen functie van provinciaal landmeter van Gelderland. Vergeefs, want die eer werd gegund aan de 23-jarige Jacob G.J. van Hasselt, die begin dat jaar door Beijerinck – als examinerator invallend voor Leenen – nog aan de vereiste landmeteradmissie was geholpen! Qua vakmanschap was Van Hasselt voor Beijerinck geen partij en het in die tijd verantwoordelijke rivierwerk bleef toevertrouwd aan de bejaarde landmeter. Na Leenen werd Beijerinck dus de rivierkundig toeverlaat van Gelderland en zo genoot hij ook bekendheid in de andere bij het rivierbeheer betrokken gewesten Overijssel, Utrecht en Holland. Toen in 1766 de standpunten van de diverse gewesten en kwartieren over het rivierbeheer niet te verenigen bleken en de jonge stadhouder Willem V het initiatief nam tot een interprovinciale vergadering in de Trêveszaal in Den Haag, was Beijerinck als Gelders deskundige van de partij. In 1769 was hij er weer en in 1770 evenzo te Arnhem bij het overleg tussen de Republiek en Pruisen. Daar kreeg Beijerinck de gecommiteerden achter zijn plan tot doorgraving van de Pley bij Westervoort, waarmee een verbetering van de afvoer van de IJssel werd beoogd. In 1768 had hij het gebied al opgemeten en gekarteerd. Beijerincks kaarten in het archief van Nederrijn en IJssel, met onderwerpen als de Pley, de Bovenrijn tot Emmerik, de Spijksedijk, Herwen, de Bijlandsewaard, Millingen en het Pannerdens kanaal vormen even zovele materiële getuigenissen van zijn bemoei-

enis met de beteugeling van de bovenrivieren. In de door hem uitgebrachte nota's toonde Beijerinck zich meer dan een dienstbare kaartenmaker: hij had ook verstand van het water zelf; hij was rivierkundige en waterbouwkundig ontwerper. Dat liet hij merken toen hij in de pen klom tegen de Hollandse deskundige Cornelis Velsen, die in 1768 een tweede druk uitbracht van zijn *Rivierkundige verhandeling* uit 1749, die volgens Beijerinck – anders dan Velsen beweerde – geen verbetering, noch vermeerdering van de eerste uitgave was. Beijerinck droeg zijn scherpe kritiek in 1770 in gedrukte vorm op aan het bestuur van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam, een instelling waarvan hij in datzelfde jaar lid werd. Daarmee vestigde de inmiddels bijna 76-jarige zijn naam in brede technisch-wetenschappelijke kring. Hierop zou hij zich nog negen jaar kunnen beroemen.

Frederik Beijerinck overleed te Arnhem op 8 augustus 1779, 85 jaar oud. Kort tevoren was de krasse landmeter nog in het veld en op het water geweest, samen met zijn neef Martinus Beijerinck, de in 1718 geboren zoon van zijn broer Peter. Martinus, begonnen als kuiper en aannemer, was met een landmeteradmissie in 1747 in het voetspoor van zijn oom getreden. Martinus' zoons, Willem en Frederik, werden ook landmeter en zouden zo de fakkel verder dragen. Zij traden in 1798 in dienst van de nationale Waterstaat. Hun zonen zouden hen daarin volgen. Zo legde Frederik Beijerinck de grondslag voor een dynastie van ingenieurs, die zich in de 19de eeuw vooral op het terrein van de waterbeheersing zou onderscheiden.

Werk

- *De rivierkundige verhandeling, uitgegeven door Cornelis Velsen, Geadmitteerd Landmeter [...] van verscheide misvat-*

tingen gesuyverd. [...] Onderzocht en opgesteld door Fredrik Beyerinck, Geswooren en door den Hove Provinciaal des Furstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen Geadmitteerd Land-Meeter, Arnhem 1770

Literatuur

- L. Aardoom, 'Frederik Beijerinck (1694-1779), Gelders landmeter en erfflater van een ingenieuze dynastie', *BM Gelre* 93 (2002), 79-112
- W.M. Beyerinck, *Geslachtslijst van de Familie Beyerinck*, Utrecht 1917
- A. Bosch en W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998*, Zaltbommel 1998
- A.H. Martens van Sevenhoven, *Het archief van het College tot de Beneficiëring van Neder-rijn en IJssel*, 's-Gravenhage 1917
- G.P. van de Ven, *Aan de wieg van Rijkswaterstaat. Wordings-geschiedenis van het Pannerdens Kanaal*, Zutphen 1976
- *Kadastrale Atlas Gelderland 1832, Arnhem*, Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, Arnhem 1986
- *Nederland's Patriciaat* 10 (1919), 9-20

Bronnen

- GldA, Archief van het Hof van Gelre en Zutphen, inv.nrs. 1209, 2487, 4326 en 5983 (dossier nr. 62)
- GldA, Algemene kaartenverzameling, nr. 228
- GldA, ORA Arnhem, inv.nr. 466, f. 144v
- GldA, Oud Archief Arnhem, inv.nrs. 560 (rec. 4/5-1768), 1218 (f. 153) en 2051
- GldA, Archief Kerkeraad Nederlands Hervormde Gemeente Arnhem, inv.nr. 3 (notulen 1/12-1743)
- Het Archief Nijmegen, Retro-acta van de Burgerlijke Stand, nr. 1167, f. 159
- Het Archief Nijmegen, Archief Timmerliedengilde, inv.nr. 11, f. 21
- *Verhandelingen van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam*, deel 4, Rotterdam 1779, xix, aantekening in de marge

L. Aardoom

Eduard Alexander van Beinum

1900-1959, *dirigent*

Eduard Alexander van Beinum werd geboren in Arnhem op 3 september 1900 als zoon van Antonia Polman en de musicus Eduard Alexander van Beinum. Op 6 juli 1927 huwde hij met de violiste Sepha Jansen (1896-1986), uit welk huwelijk twee zonen werden geboren. Van Beinum overleed op 13 april 1959 te Amsterdam.

Eduard van Beinum, Baarn 1956 (foto: Maria Austria/MAI)

Eduard van Beinum werd geboren in een nest van raschte musici. Zijn grootvader Hermanus Jan van Beinum (eigenlijk de stiefvader van zijn vader), op 19 november 1835 in Nijmegen geboren, was weliswaar beroepsmilitair, maar werd tijdens zijn opleiding in het instructiebataljon in Kampen opgeleid tot hoornblazer van het muziekkorps. Hij huwde omstreeks 1864 met Isabella Maria Secq. Zij nam twee kinderen uit een eerdere relatie mee in haar huwelijk met Hermanus van Beinum; een van de twee was Eduard Alexander, de vader van de Eduard Alexander over wie deze biografische schets handelt.

Eduard van Beinum senior moet als kleine jongen al verrukt geweest zijn van de optredens van zijn vader. Het duurde in elk geval niet lang tot de jongen van een jaar of elf minstens zo goed hoorn blies als zijn vader.

Al op zijn zestiende werd hij aangesteld bij de muziekkapel van het Achtste Regiment Infanterie in Arnhem als tubaïst, op voorwaarde dat hij ook contrabas zou leren spelen. Tien jaar later, in 1889, speelde hij bij de Arnhemsche Orkestvereniging -al vanaf de eerste dag van haar oprichting. Eduard senior was getrouwd met Antonia Polman, die opgegroeid was in een boerenfamilie uit Angeren bij Huissen. Zij is het waarschijnlijk geweest die Eduard junior de uitgesproken liefde voor al wat Gelders was letterlijk en figuurlijk met de paplepel heeft ingegeven.

Eduard van Beinum junior, een nakomelingetje in het gezin van zes kinderen, werd op 3 september 1900 in de Schutterstraat in de Arnhemse wijk Klarendal geboren. Omdat het inkomen van een orkestmusicus schrijnend laag was, schnabbelde vader Van Beinum zoveel mogelijk bij door bijvoorbeeld op kermissen in naburige plaatsen te spelen. Toch schijnt Eduard als jongste, met vier oudere zussen, genoeg aandacht gekregen te hebben. Tijdens Van Beinums lagere-schooljaren woonde het gezin in de Sloetstraat 26. Toen Eduard elf jaar was, kon de familie groter en ook nog dichter bij het Arnhemse concertgebouw Musis Sacrum gaan wonen, namelijk in de Spijkerstraat 215. Hoewel van Eduards HBS-jaren niet meer bekend is dan dat hij veel belangstelling voor het vak geschiedenis had, bruiste de jongen thuis van energie, als het ging om muziek maken. Thuis bleef zijn talent natuurlijk niet onopgemerkt. De muziekpedagogische ervaring van zijn negen jaar oudere broer Co, die tot omstreeks 1912 als violist verbonden was aan het Arnhemse orkest, net als hun vader, en daarbij ook koordirigent was, bleek toen al van onschatbare waarde. Omdat Co hogere ambities had, combineerde hij zijn nieuwe baan als muziekleraar op de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Arnhem met verdere vioolstudie bij Louis Zimmerman in Amsterdam. Intussen werd er thuis veel muziek gemaakt met collega-musici van vader Van Beinum, waarbij het nogal eens voorkwam dat

er een partij onbezet bleef en de jonge Eduard op viool of piano die partij mocht spelen.

Al spelend, waarbij hij steeds de beste aanwijzingen kreeg, weinig studerend, maar toch met een groeiende ervaring, rolde Eduard van de ene uitdaging in de volgende. Hij kreeg eerst vioolles van zijn broer Co, vervolgens pianoles – op advies van een van de collega's uit vaders orkest – van Frans Hillen. Tenslotte, omdat die partij het vaakst onbezet was, werd de jonge Eduard ook nog de altviool in zijn handen gedrukt. Een heel frappante uitspraak deed de veertienjarige Eduard, toen hij voor het eerst met zijn moeder het Concertgebouworkest in Arnhem had horen optreden ter gelegenheid van het jaarlijkse Caecilia-concert: "U zult nog eens meemaken, dat ik voor dit orkest kom te staan", waarop zijn moeder nuchter opmerkte "dat hij dan maar flink moest studeren en erg goed zijn best moest doen ...".

Ongemerkt behaalde Eduard op zijn zestiende jaar zijn HBS-diploma en kennelijk even gemakkelijk kwam hij in het Arnhemse orkest terecht om daar voor de duur van ongeveer een jaar de altpartij te vervullen. Toen kwam het moment dat vader en oudere broer Co de musiceerdrijf van de zestienjarige in strakkere banen wilden leiden en daarbij aan een professionele muziekopleiding dachten. Co, die intussen in Amsterdam woonde, wist Eduard uiteindelijk over te halen om aan het Amsterdams conservatorium het toelatingsexamen hoofdvak piano te doen. In de commissie zat onder meer de pianist en organist J.B. de Pauw, een gerenommeerd pianopedagoog van met name Willem Andriessen en Evert Cornelis. Een onderdeel van het examenprogramma was het Eerste Pianoconcert van Beethoven, dat Van Beinum goed speelde, al merkte De Pauw op dat zijn levendige gelaatsuitdrukking geheel in strijd was met de tamelijk schoolse uitvoering van het werk. Dankzij het inzicht van deze pedagoog mocht Eduard een improvisatie spelen 'in de trant van Mozart' en daaruit bleek onmiddellijk de gave van de rasmuzikant, die de sympathie van de examencommissie voor zich wist te winnen.

Van Beinum, die gedurende zijn studietijd in Amsterdam woonde, verheugde zich telkens op de dagen die hij in het ouderlijk huis kon doorbrengen met de gezelligheid van het gezin en Gelderse lekkernijen. Van Beinums zoon Bart heeft het in de biografie van zijn vader over balkenbrij en verrukkelijke krentenbroden. Dat Eduard van Beinum deze bijzondere kostelijkheden waardeerde, bleek een kleine twintig jaar later, toen hij met een weids gebaar de toenmalige assistent artistiek medewerker van het Concertgebouw-

orkest Marius Flothuis verraste met een grote schaal balkenbrij.

In 1923 slaagde Van Beinum met glans voor het eind-examen piano, maar koos uiteindelijk niet voor een solocarrière. Hij trad veeleer op in ensembles of als begeleider van solisten; in elk geval ging zijn voorkeur uit naar professioneel samenspel. Eduard voorzag in zijn levensonderhoud door het uitoefenen van een viertal functies als dirigent van het koor van de Sint-Nicolaaskerk in Amsterdam, van het Toonkunstkoor te Schiedam, van het Toonkunstkoor van Zutphen en van het amateur-orkest in dezelfde plaats. Wederom verbrokkelde Van Beinum zijn muzikale gaven door drie koren en een amateur-orkest te dirigeren – dit alles zonder de specifieke opleiding daarvoor. Daarbij trad hij op als pianist en af toe componeerde hij ook nog. Toch bleken dit leerzame jaren, niet zozeer vanwege de optredens met zeer uiteenlopende gezelschappen als wel vanwege het menselijke aspect de vaardigheid te ontwikkelen om amateur-gezelschappen de best mogelijke muzikale prestaties te laten leveren.

Van het allergrootste belang voor zijn privé-leven was de ontmoeting met Sepha Jansen, die haar carrière als violiste begonnen was in het Concertgebouworkest te Amsterdam, maar die functie al snel verruilde voor een eigen solocarrière en lespraktijk. Het moet in 1924 geweest zijn dat Eduard de vier jaar oudere Sepha voor het eerst als pianist begeleidde en de eerste concerten met haar samen gaf. In elk geval groeide het musiceren uit tot een vaste relatie, die uiteindelijk tot een huwelijk zou leiden. Eén van de belangrijkste jaren in het leven van Van Beinum bleek 1927 te zijn. Toen kwam er een eind aan zijn activiteiten in Zutphen en Schiedam, omdat hij een aanstelling wist te verkrijgen als dirigent van de Haarlemsche Orkest Vereeniging. Vlak erna, op 6 juli van dat jaar, huwde hij Sepha Jansen.

In de korte tijd dat de jonge Van Beinum aangesteld was in Haarlem, heeft hij het orkest in technisch opzicht op een nog hoger niveau weten te brengen. Hij verbreedde het repertoire met barokmuziek, waarbij hij vaak zelf de *maestro al cembalo* was. Ook 19de- en 20ste-eeuwse Franse en Nederlandse muziek zette Van Beinum op het programma van het Haarlemse orkest. Intussen werd het orkest ook op de hoogte gehouden van het wel en wee van het jonge echtpaar. Kenmerkend voor Van Beinums optreden was dat het complete orkest op 9 juli 1928 werd getraceerd op taart en koffie ter gelegenheid van de geboorte van de oudste zoon Eduard.

Het was tevens in deze Haarlemse periode dat hij

enkele keren als gastdirigent optrad, onder andere bij het Amsterdamse Concertgebouworkest, waar Willem Mengelberg de scepter zwaaide als eerste dirigent, Pierre Monteux als *tweede* eerste dirigent en Cornelis Dopper als tweede dirigent. De laatste legde in 1931 zijn stokje neer. Het was onder meer te danken aan Monteux dat Van Beinum de opvolger kon worden van Cornelis Dopper. Hij begon vanaf 1931 als tweede dirigent naast Willem Mengelberg. Muzikaal presenteerde Van Beinum zich met een zeker niet populair, makkelijk te spelen en te beluisteren programma. Hij voerde met het orkest namelijk de Achtste Symfonie van Beethoven en de Achtste Symfonie van Bruckner uit. Hoewel Eduard Haarlem intruilde voor Amsterdam, zou hij naast zijn dirigentschap in Amsterdam tussen 1935 en 1940 ook dirigent blijven van de R.K. Oratoriumvereniging Haarlem.

Het repertoire waarmee hij in Haarlem al was opgevallen, werd nu bij het Amsterdamse Concertgebouworkest ook nog uitgebreid met aandacht voor de Weense klassieken, Bruckner en de contemporaine componisten. Hij wist daarmee in zijn programma-keuze te manœvreren tussen de terreinen van de specialist in Franse muziek, Pierre Monteux, en van Mengelberg, die zoals bekend een grote voorliefde voor Mahler, Richard Strauss en de grote romantici had. Intussen begonnen zijn aimabele karakter en zin voor democratisch beleid door te werken op het orkest. Het werd al snel bekend dat hij de muziek dirigeerde en niet het orkest, hij was de primus inter pares, zoals Wouter Paap zich hem herinnerde.

Hoewel deze nieuwe dirigeerstijl bij het soort publiek dat een dirigent nog steeds het liefste zag als een tirannieke held, niet in goede aarde viel, kreeg Van Beinum wel steeds meer uitnodigingen in binnen- en buitenland. Een paar keer ging het erop lijken dat hij als vaste dirigent aangesteld zou worden bij het Residentieorkest en, iets eerder al, bij het Utrechts Stedelijk Orkest. Het mag als een geluk voor alle partijen beschouwd worden dat Van Beinum op 10 januari 1938, dankzij initiatieven van orkestmusici, tot vaste eerste dirigent van het Concertgebouworkest naast Willem Mengelberg benoemd werd.

Intussen woonde het gezin Van Beinum al een paar jaar in Amsterdam, weliswaar nabij het Vondelpark, maar dat kon zijn verlangen naar Gelderland en de Veluwe toch niet doen verdwijnen. Hij wist vaak samen met Sepha en hun oudste zoon naar familie in Arnhem te reizen of te logeren in een pensionnetje in Garderen. Kleine uitingen van Van Beinums liefde voor het Gelderse waren niet alleen logeerweekends en

jachtpartijen op de Veluwe, maar ook de aanschaf van een Gelderse plattebuiskachel, die hem kennelijk herinnerde aan de balkenbrij die zijn moeder daarop bakte. Uiteindelijk kocht hij een huis in Garderen. Terwijl Van Beinum bijkwam en ontspanning vond met zijn gezin op de Veluwe, bleek in het privé-leven toch niet alles rimpelloos te verlopen. Het gedrag van zijn oudste zoon Eduard, in de familie "Eet" genoemd, baarde hem en Sepha veel zorgen. Tijdens Eets vierde levensjaar openbaarde zich bij hem een vorm van autisme, wat veel aandacht van het gezin, maar vooral van Sepha vergde. Nadat met veel pijn en gewetenswroeging besloten was om Eet niet langer thuis op te voeden, bezocht ze hem vanaf 1940 wekelijks in Jonkerbosch te Nijmegen en later, in 1942, in Neerbosch en Druten, waar ze hem ook vioolles gaf.

Dan volgen al ras de oorlogsjaren, die ook voor Van Beinum moeilijk waren. Marius Flothuis hierover:

"Hoewel hij geenszins met de ideeën en methoden van de Duitse machthebbers sympathiseerde staat wel vast dat hij concerten heeft gedirigeerd die geheel onder Duitse supervisie stonden. Van Beinum heeft in de oorlog gekozen voor doorwerken om, met zo min mogelijk concessies aan de vijand, het Amsterdams muziekleven te blijven dienen. Van Beinum kon na uitspraak van de Eerraad voor de kunst na 1 juli 1945 zijn dirigentschap weer uitoefenen. Als eerste dirigent van het Concertgebouworkest zag hij zich voor de gigantische taak geplaatst om het door de oorlog en naoorlogse omstandigheden gehavende orkest weer zijn oude glans te geven."

Tot aan zijn dood ontwikkelde Van Beinums dirigentschap zich in crescendo. Dat dit ten koste ging van zijn privé-leven in het Gelderse, ligt voor de hand. Het is ook de tijd waarvan iedere muzikliefhebber Van Beinum kent – als een dirigent van internationale allure: hij was naast zijn dirigentschap aan het Concertgebouworkest van 1949-1952 eerste dirigent van het London Philharmonic Orchestra voor vijf maanden per jaar. Ook het Concertgebouworkest zelf kreeg met Van Beinum veel uitnodigingen uit het buitenland om op te treden. Zo ging het orkest in 1952 acht weken op tournee door de Verenigde Staten. Tijdens deze reis ontving Van Beinum een eredoctoraat van de Rutgers University New Brunswick, New Jersey. Intussen had een platenmaatschappij contacten gelegd om opnamen met het orkest onder Van Beinum te maken. Tegelijkertijd was hij een veelgevraagd gastdirigent in Italië, Brazilië, Argentinië, de Verenigde Staten en Canada. Bovendien was hij van 1956 tot 1959 verbonden aan het Los Angeles Orchestra. Hij werd onderscheiden met de gouden eremedaille van de Internationale Gustav Mahler Gesellschaft en werd benoemd tot

Groot-officier in de Huisorde van Oranje. De Universiteit van Amsterdam en de Rutgers University New Brunswick, New Jersey, verleende hem eredoctoraten.

Helaas kampte Van Beinum al sinds 1950 met een hartkwaal die hem in 1958 ernstig parten speelde. Daardoor heeft hij het lopende seizoen in Los Angeles niet kunnen afmaken. Zijn ziekte zou hem nog veel ongelukkiger gemaakt hebben, wanneer hij de doktersadviezen zomaar opgevolgd zou hebben. Integendeel, ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum in 1956 had hij alle orkestleden en overige medewerkers met hun partners uitgenodigd op een copieus diner in een traditionele Gelderse herberg: de Gouden Karper te Hummelo. Een ingelijste oorkonde met handtekeningen getuigt daarvan nog tot op de dag van vandaag.

Op de been gehouden door medicijnen, kon hij in Amsterdam blijven dirigeren. Op maandag 13 april 1959, tijdens een repetitie met het Concertgebouworkest, na de laatste maten van het langzame deel met de veelbesproken hobosolo uit de Eerste Symfonie van Brahms te hebben gedirigeerd, overleed Eduard van Beinum. Het was het deel waarvan hij ooit tegen de hoboïst gezegd zou hebben: "Als u de volgende keer weer zo speelt, dan blijf ik erin ...". Hij stierf, kenmerkend voor heel zijn persoonlijkheid, in het harnas.

Eduard van Beinum ligt begraven in zijn geliefde Garderen. Zijn herinnering wordt levend gehouden door de Eduard van Beinumstichting.

Literatuur

- B. van Beinum, *Eduard van Beinum. Over zijn leven en werk*, Bussum 2000
- K.Ph. Bernet Kempers en M. Flothuis (red.), *Eduard van Beinum*, Haarlem z.j. [1959]
- H.C.M. van Dijk, *Jan van Gilse. Strijder en idealist. Een bijdrage tot de kennis van de Nederlandse muziekgeschiedenis in de periode 1900-1944*, z.p. 1988
- M.H. Flothuis, 'Beinum, Eduard Alexander, dirigent', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 2, Den Haag 1985, 22-24
- H. Lenferink, *Gelders Orkest 1889-1989*, Zutphen 1989
- L. Metz, *Over dirigeren, dirigenten en orkesten*, Lochem 1956, 1968²
- P. Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonie-orkesten 1933-1945*, Zutphen 1993
- W. Paap, *Eduard van Beinum vijftienvintig jaar dirigent van het Concertgebouworkest*, Baarn 1956
- W. Paap, 'In memoriam Eduard van Beinum', in: *Mens en Melodie* 14 (1959), 129-132
- H.J. van Royen e.a. (red.), *Historie en kroniek van het Concertgebouw en het Concertgebouworkest 1888-1988*, Zutphen 1989, 2 delen
- L. Samama, *Zeventig jaar Nederlandse muziek 1915-1985. Voorspel tot een nieuwe dag*, Amsterdam 1986
- W.B.F. Schaper, *In het eerste gelid. Twaalf vooraangaande Nederlanders*, Meppel z.j. [1953], 7-21
- G. Werker, 'De levensloop van Eduard van Beinum' in: *Mens en Melodie* 14 (1959), 135-138

J.A. Kiliaan

Johan Bentinck

ca. 1465-voor 16 oktober 1543, *heer van Het Loo en jagermeester op de Veluwe*

Geboortjaar en -plaats van Johan (Jan) Bentinck zijn niet met zekerheid bekend, evenmin als die van zijn vader Hendrik Bentinck en zijn moeder Margaretha van Hulse, die in 1502, respectievelijk 1500, zouden zijn overleden. Johan trouwde Johanna van Apeldoorn. Over haar afkomst is slechts bekend dat zij een dochter was van Peter van Apeldoorn en diens eerste vrouw, stammend uit het geslacht Te Water. Johan en Johanna kregen zeker vier zoons en minstens drie dochters. Johan Bentinck overleed tussen 24 augustus 1540 en 16 oktober 1543 en werd vermoedelijk in of nabij het fraterhuis Sint-Hieronymus te Hulsbergen bij Hattem begraven. Al vóór 24 augustus 1540 was ook zijn vrouw Johanna daar ter aarde besteld.

De vier bekende zonen van de Veluwse rentmeester Hendrik Bentinck hadden bijnamen: Johan 'de olde', Alexander 'de bolde', Hendrik 'de beste' en Alard 'de

leste'. Johans bijnaam doet vermoeden dat hij de oudste was. Het trouwjaar van zijn ouders (1461) en het jaar van zijn eerste inschrijving als student aan de uni-

Wapenstein in de zuidvleugel van Het Oude Loo, 1538 (uit: W. Kroon, *Thuyss opt Loe*, Alphen a/d Rijn 1997)

versiteit van Keulen (1481) maken een schatting van zijn geboortjaar mogelijk: ca. 1465. In Keulen was bekend dat Johan afkomstig was uit Hattem, maar dat hij daar ook is geboren, is niet zeker. Vader Hendrik was een bekende in het Veluwe en zou het onder hertog Karel achtereenvolgens tot keuken- en rentmeester brengen. Hij behoorde tot de Arnhemse ballingen die zich sedert 1468 elders in het hertogdom hadden opgehouden om de zaak van hertog Adolf te dienen. Met hen had hij zich in juli 1481 te Zutphen aan aarts Hertog Maximiliaan moeten onderwerpen, evenals zijn schoonvader Johan van Hulse, de gewezen hertogelijk schrijver op de Veluwe. Johan van Hulse was onder hertog Adolf nog een collega geweest van Peter van Langenfelt, die in 1470 door Adolf met rechten op Het Loo te Noord Apeldoorn zou zijn begiftigd, rechten die later aan Johan Bentinck werden overgedragen. Dat de jonge Johan al enigszins bemiddeld was moge blijken uit de aflossing van een schuld die hertog Karel in 1493 aan hem had. Vader Hendrik heeft op Het Loo ook zakelijke rechten genoten, maar het is niet duidelijk in hoeverre die op het huis zelf betrekking hadden. Na Hendriks dood in 1502 vererfden die rechten – wat die ook inhielden – op Johan en voor zover hij dat al niet was, werd deze daarmee heer van Het Loo.

Al eerder, op 27 oktober 1500, bepaalde hertog Karel “dat Johan Bentyck sijner gnaden meyster jegher sijn sall”. Sinds mensenheugenis was de bediening van dit

ambt gekoppeld geweest aan de hertogelijke belening met het goed Hoekelum onder Bennekom tot het om onduidelijke redenen in 1481 nadrukkelijk daarvan werd afgescheiden. Vóór zijn benoeming in 1500 had Johan Bentinck het ambt waarschijnlijk al enkele jaren waargenomen. In 1511 werd het contract met bijstelling van de wederzijdse voorwaarden vernieuwd. Kennelijk werd de overeenkomst hiermee bestendigd, want op 31 augustus 1537 kon de hertog Johan Bentinck, na veertig jaar trouwe dienst, met het jagermeesterambt belenen. Blijkbaar was Bentinck zóveel aan die belening gelegen dat hij als tegenprestatie zijn eigen vrije goed Het Loo aan de hertog opdroeg om daarmee vervolgens te worden beleend. Hierbij zou Bentinck zich erop hebben beroepen dat zijn grootmoeder van vaders zijde, Geertruid van Hoekelum, stamde uit het geslacht van de voormalige houders van het jagermeestersambt. De leenconstructie van 1537 – de zogenaamde ‘constitutie’ – zou na Johans dood nog veel voeten in de aarde hebben, onder meer doordat de familie Van Hoekelum alsnog aanspraken op het leen zou doen gelden en daarbij aanvoerde dat de in 1538 overleden hertog Karel in 1537 dermate met zijn onderdanen overhoop lag, dat hij zich inzake de belening van Bentinck niet naar behoren had kunnen laten adviseren. Hertog Karel was met zijn ‘huysgesyn’ herhaaldelijk bij de Bentincks op Het Loo te gast, allang vóórdat hij op grond van de belening in 1537 het openingsrecht van het huis zal hebben genoten. In 1523 stond jagermeester Bentinck zelf als lid van deze intieme kring genoteerd. De persoonlijke band tussen de hertog en de Bentincks zal het totstandkomen van de omstreden ‘constitutie’ in de hand hebben gewerkt.

Johan Bentinck erfde van zijn vader niet alleen goederen en rechten op Het Loo, maar ook elders op de Veluwe. Zo werd hij in 1503, na de dood van Hendrik Bentinck, door hertog Karel beleend met het goed van Arensberge onder Heerde en met de tienden van Engeland te Beekbergen. Ging het hierbij om een formele erfopvolging, in 1517 was de hertog Johan Bentinck bijzonder goed gezind door hem vergunning te verlenen om heidegronden naast zijn huis op Het Loo tiendvrij te ontginnen en om het water van de beek die langs zijn huis stroomde te benutten voor de exploitatie van drie molens. Daar toonde Bentinck zich ondernemer. Het is zeker dat Bentinck de hand had in ingrijpende verbouwingen van zijn huis op Het Loo. Tijdens een bezoek van de hertog in 1504 werd daarvan melding gemaakt en naar aanleiding van zijn erfelijke belening met het Veluwe jagermeesterschap in 1537, legde zijn kleindochter Johanna van Arnhem (oudste

dochter van Zeger van Arnhem en Anna Bentinck) de eerste steen voor de bouw van de tegenwoordige zuidelijke vleugel van het gebouw. Een gevelsteen, gedateerd 1538, lijkt daaraan te herinneren. 'Joncker Jan Bentinck' en 'Joffer Jan' vergrootten hun bezittingen rond Het Loo door grondaankopen, onder meer in 1520. Het echtpaar had in 1518 van het Utrechtse kapittel van Sint-Marie de grove en smalle tienden van Noord Apeldoorn in erfpacht gekregen en in 1530 toonde Johan zich een plaatselijk invloedrijk man door eind april de burenen en geërfden van Noord Apeldoorn op Het Loo uit te nodigen voor het aanleggen van een nieuw markeboek, waarin de geldende regeling werd gecodificeerd.

Johan was een godsdienstig man en een sociaal bewogen mens. Dit blijkt onder meer uit zijn testament van 24 augustus 1540. Daarin herinnerde hij eraan dat hij in de parochiekerk van Apeldoorn de Sint-Hubertusvicarie had gesticht. Na zijn dood zou de bediener daarvan één- of tweemaal per week op Het Loo een mis moeten lezen ter ere van Sint-Anna. Dat, na de stichting, hertog Karel de vicarie in 1523 middelen schonk om wekelijks in de Apeldoornse kerk een gezongen mis te verzorgen, onderstreept de meer dan zakelijke band die Bentinck met de hertog moet hebben gehad. In zijn testament bedacht Bentinck de broeders in het fraterhuis te Hulsbergen met een jaarrente. Het Sint-Hubertus Gasthuis te Apeldoorn kreeg een jaarlijkse som voor het onderhoud van zeven daarin op te nemen arme vrouwen. Tot in lengte van dagen moest op Sint-Hubertusdag twee mud rogge, 'gaande uit' Johan Bentincks molen, worden verdeeld onder de Apeldoornse armen, één mud om brood van te bakken en één mud om spek of boter als beleg voor te kopen. Eenmalige uitkeringen kregen de parochiekerk te Apeldoorn, de pastoor, de vicarissen en de koster. Johans ondersteuning van de Broeders des Gemeenen Levens te Hulsbergen was een voortzetting van een familietraditie van de Bentincks, die in 1407 de grond voor de bouw van het klooster ter beschikking hadden gesteld.

Hoe lang Johan Bentinck na het opmaken van zijn testament nog heeft geleefd, is niet bekend. Zeker is dat hij vóór 16 oktober 1543 overleed, vermoedelijk al één of twee jaar eerder. Aangenomen dat zijn uiterste wil in vervulling ging, werd hij begraven onder de zerk die hij bij die van zijn vader Hendrik, zijn vrouw Johanna en van andere verwanten bij de broeders te Hulsbergen had laten klaarleggen.

Literatuur

- L. Aardoom, 'Peter van Langenfelt (†1494), een miskend heer van Het Loo', in: *BM Gelre* 85 (1994), 21-39
- L. Aardoom, 'Het Loo verdeeld en herenigd', in: *Bijdragen Felua. Jaarboekje voor de geschiedenis en archeologie van de Veluwe* 7/8 (1998/99), 49-111
- F.A. Hofer, *Mededeelingen omtrent Het Oude Loo en Den Cannenburch*, Arnhem 1908
- W. Kroon, *Thuys opt Loe*, Alphen a/d Rijn 1997
- I.A. Nijhoff, 'Het Loo, geen lusthuis der Gelderse hertogen', in: *BVG03*, (1842), 214-220

Bronnen

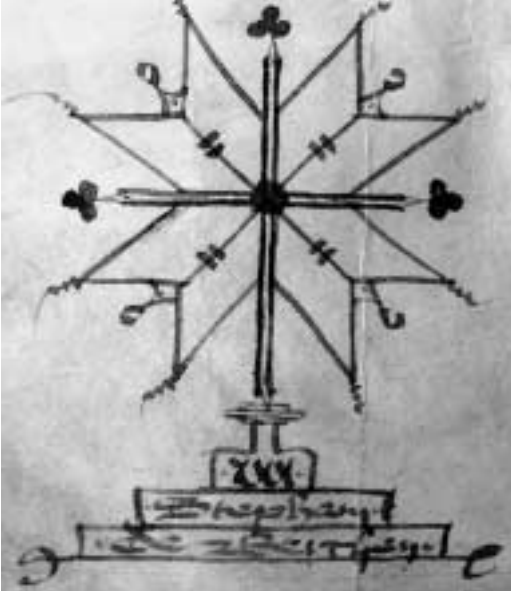
- I.A. Nijhoff (ed.), *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland*, deel 5, Arnhem 1851, nr. 123
- I.A. Nijhoff (ed.), *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland*, deel 6, Arnhem 1862, nr. 849
- GldA, Archief van de Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 4092, deel 2, marginale aantekening bij 'Ontfanck van officien op Velouwen'
- GldA, Archief van de Graven en Hertogen van Gelre (Hertogelijk Archief), inv.nrs. 12 (f. 129), 16 (f. 63v), 20 (f. 4), 839 (f. 12), 855 (f. 13) en 869
- GldA, Archief Van Rhemen, collectie handschriften, plaatsingsnr. 7B, 1133-1152
- GldA, Archief van de Ridderschap van Veluwe, inv.nr. 9, verzoek om toelating door Gerhard van Hoekelum, 1675
- GldA, Archief van het Huis Vornholz, Nederlands gedeelte, inv.nrs. 419 en 421
- GldA, ORA van het Kwartier van Veluwe, inv.nr. 46, zitting Apeldoorn 28/10-1563

L. Aardoom

Willem van Berchen

1415/20-na juni 1481, *kroniekschrijver en geestelijke*

Willem Stevenszoon van Berchen werd geboren tussen 1415 en 1420, vermoedelijk in Nijmegen, als zoon van Steven Stevenszoon van Berchen, burger van de stad Nijmegen. De naam van zijn moeder is niet bekend. Hij overleed op onbekende datum na juni 1481.

Notarissignet van Willem van Berchen, 1462 (Kruissherenklooster St. Agatha, Cuijk)

Willem van Berchen is de belangrijkste geschiedschrijver van het middeleeuwse hertogdom Gelre. Zijn bekendste werk is de Gelderse kroniek, een hoogtepunt in zijn oeuvre, waarin hij de geschiedenis van het hertogdom Gelre vanaf het ontstaan tot in zijn eigen tijd beschrijft. Hij was ook geestelijke, maar in die hoedanigheid heeft hij aanzienlijk minder sporen in de Gelderse geschiedenis achtergelaten. We kennen hem op de eerste plaats als de auteur van een aantal kronieken en over zijn persoonlijke levenswandel weten we weinig. Geboren werd hij waarschijnlijk in Nijmegen. Hij stamde uit een Nijmeegs geslacht, zoals hij zelf in de proloog tot zijn Gelderse kroniek schrijft. Het zal een eenvoudig burgermilieu zijn geweest. Over zijn vader weten we niet meer dan dat hij in 1393 het Nijmeegse burgerrecht verwierf en van zijn moeder kennen we zelfs niet de naam. Van Willem van Berchen zijn twee broers bekend: Johan en Volcquin, van

wie Johan ouder dan Willem moet zijn geweest. Johan was geestelijke en studeerde van 1427 tot 1431 letteren aan de universiteit van Keulen, waar hij de titel van magister behaalde.

Willem liet zich tussen 29 november 1432 en 24 maart 1433 in navolging van zijn broer als student letteren inschrijven aan de Keulse universiteit, waarbij hij wegens financieel onvermogen werd vrijgesteld van betaling van inschrijfgeld. Zonder de magistertitel behaald te hebben, heeft hij de universiteit verlaten. Wanneer we hem na lange tijd in 1452 weer in de bronnen aantreffen, blijkt hij inmiddels de priesterwijding ontvangen te hebben. Hij wordt in 1461 en 1466 vermeld als priester van het Sint-Stevensaltaar in de Nijmeegse parochiekerk, hetgeen inhield dat hij aan dit altaar periodiek missen moest opdragen tegen ontvangst van de daaraan verbonden vaste inkomsten. Ongeveer in dezelfde tijd, in 1457 en 1462, trad hij op als notaris, een beroep dat in die tijd nog uitsluitend door geestelijken werd uitgeoefend. Rond die tijd blijkt hij nog meer geestelijke ambten bezeten te hebben, waarmee hij naast de bediening van het Sint-Stevensaltaar en de uitoefening van het notariaat in zijn levensonderhoud heeft kunnen voorzien. In 1463 blijkt hij pastoor te zijn van het dorp Niel in de Duffelt, tegenwoordig Duits grondgebied, maar toen nog onderdeel van het hertogdom Gelre. Meer dan dat hij deze functie bekleedde en dat hij zijn benoeming aan de heer van Groesbeek had te danken, is er niet over bekend. Sinds 1475 mocht hij zich kanunnik noemen van het toen pas gestichte kapittel in de Nijmeegse Sint-Stevenskerk, terwijl hij in datzelfde jaar ook wordt vermeld als pastoor van de parochiekerk van Cuijk. Daar werkte hij aan zijn Gelderse kroniek zoals hij zelf schrijft in zijn Arkelse kroniek. Wellicht heeft hij het pastoraat in Niel opgegeven voor deze twee functies, maar noodzakelijk is dat niet. Cumulatie van geestelijke ambten was in die tijd heel gebruikelijk en het was ook normaal dat bezitters van een pastoraatsambt plaatsvervangers aanstelden. Willem van

Berchen is op een onbekend tijdstip in 1481 of later overleden. Dit kan worden afgeleid uit zijn Gelderse kroniek, waarin de jongste beschreven gebeurtenissen in juni 1481 hebben plaatsgevonden.

Zoals gezegd is het die Gelderse kroniek waaraan Willem van Berchen zijn grootste bekendheid dankt. Hij werkte langdurig aan dit werk, waarvan twee versies bekend zijn. Hij verrichtte hiervoor onder meer archiefonderzoek in Nijmegen en in het archief van de heer van Groesbeek. De eerste versie beschrijft de Gelderse geschiedenis tot het jaar 1465, waarbij de gebeurtenissen in de jaren 1402-1465 slechts heel in het kort worden behandeld. De tweede versie geeft daarentegen een uitvoerige beschrijving van de gebeurtenissen die tijdens Van Berchens leven in Gelre plaatsvonden en loopt tot en met juni 1481. Daarna heeft Van Berchen de pen neergelegd en we weten niet waarom. Zeer waarschijnlijk is hij kort daarna overleden.

Tussen de totstandkoming van de eerste en tweede versie van de Gelderse kroniek zijn tien of meer jaar verstreken, jaren die de auteur als kroniekschrijver niet onbenut heeft gelaten. Hij stelde toen een aantal andere kronieken samen, zoals een Hollandse kroniek, een Brabantse kroniek, een korte kroniek van Troje, een kroniek van het Bisdom Luik en kronieken van de adellijke geslachten Van Egmond, Culemborg, Arkel en Heusden. Het zijn kronieken die weinig bekendheid genieten, voornamelijk omdat ze grotendeels niet in druk zijn uitgegeven. Verbazingwekkend is dat niet, want door hun sterk compilerische karakter zijn ze inhoudelijk weinig opzienbarend, zodat latere kroniekschrijvers en historici er weinig aandacht aan hebben geschonken. De handschriften van deze kronieken, die worden bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel, zijn door de auteur eigenhandig geschreven en met uitzondering van de Arkelse kroniek zijn er geen afschriften van bekend.

Historica Karin Tilmans heeft op goede gronden de mening geopperd dat Van Berchen zijn niet-Gelderse kronieken heeft gecompileerd met het oog op het schrijven van de tweede uitgebreidere versie van zijn Gelderse kroniek, waaraan hij in de loop van de jaren '70 is begonnen. Hij kon namelijk niet terugvallen op de werken van vroegere Gelderse kroniekschrijvers, omdat Gelre tot dan toe geen historiografische traditie kende. Buiten de zogenaamde Tielse Kroniek (*Chronicon Tielense*) uit het midden van de 15de eeuw, of een verloren gegane voorganger daarvan, stond hem voor de geschiedenis van Gelre niets ter beschikking. Hierdoor was Van Berchen een pionier in de Gelderse geschiedschrijving, toen hij in een kroniek de daden van

de Gelderse landsheren ging beschrijven, waarbij hij ook een belangrijke plaats inruimde voor de geschiedenis van de stad Nijmegen en haar verhouding tot de Gelderse landsheren. Aan zijn niet-Gelderse kronieken kon hij gegevens over de Gelderse geschiedenis ontleen en die tevens in de context van de Nederlandse geschiedenis plaatsen. Voor de tweede versie van zijn Gelderse kroniek heeft hij vooral gebruik gemaakt van zijn Hollandse kroniek, waarin hij veel aandacht besteedt aan de Bourgondische expansie in de Nederlandse gewesten. Men kan echter niet zeggen dat Van Berchen zijn niet-Gelderse kronieken uitsluitend voor eigen gebruik heeft geschreven, want in enkele van die werken richt hij zich expliciet tot de lezer.

Het gebruik van het Latijn vormde voor Van Berchen geen belemmering om onderhoudend te schrijven en met name de gebeurtenissen van zijn eigen tijd in treffende bewoordingen neer te zetten. Voor die goede beheersing van het Latijn heeft hij ongetwijfeld de basis gelegd tijdens zijn studie in Keulen, waar hij volop Latijn moet hebben gelezen en geschreven. Ook als notaris heeft hij zich kunnen bekwaliden in het schrijven van Latijnse teksten. Zijn methodiek vertoont sporen van zijn wetenschappelijke vorming: hij verwijst in zijn Gelderse kroniek naar werken van klassieke auteurs zoals Aristoteles en Cicero, maar ook naar archiefbronnen en inscripties die hij in Nijmegen onder ogen heeft gehad. Minder duidelijk is of Van Berchen in zijn kroniek ook gebeurtenissen heeft beschreven die hij zelf heeft meegemaakt. Daarvan maakt hij in ieder geval geen gewag, maar hij heeft ongetwijfeld gebruik gemaakt van informanten die van bepaalde zaken ooggetuige zijn geweest, zoals de belegering van Nijmegen in de zomer van 1473. Voor de realistische beschrijving van die strijd moet hij zich gebaseerd hebben op de verhalen van Nijmeegse familieleden, kennissen of collega's.

De tweede versie van de Gelderse kroniek is stilistisch en inhoudelijk zonder twijfel het beste werk dat Van Berchen ons heeft nagelaten. Menig feit uit de Gelderse geschiedenis van de 15de eeuw zou ons zijn ontgaan, als we niet over deze kroniek hadden beschikt. Door de situering van de Gelderse geschiedenis in de Nederlandse context stijgt Van Berchen in zijn Gelderse kroniek uit boven het niveau van de puur gewestelijke geschiedschrijving. De annexatie van Gelre door de Bourgondische hertog dwong hem ook wel over de grenzen van het hertogdom Gelre heen te kijken, aangezien in zijn tijd al diverse andere Nederlandse gewesten door de Bourgondiërs beheerst werden. Neutraal was hij bepaald niet in deze

kwestie. Hij vertolkt het standpunt van zijn vaderstad Nijmegen, die als uitvloeisel van haar anti-Bourgondische stellingname krachtige steun verleende aan de jonge hertog Adolf, die zijn pro-Bourgondische vader Arnold had afgezet en later de gevangene van Karel de Stoute was geworden. De onbekende commentator die het handschrift van de tweede versie van de Gelderse kroniek van kritische opmerkingen heeft voorzien, hekelt niet zonder reden de neiging van Van Berchen om alle politieke streken die de Nijmegenaren uithaalden, goed te praten. Naast Nijmegenaar in hart en ziel was Van Berchen een overtuigd Gelders patriot, die met afschuw moest toezien hoe een vreemde heerser in de persoon van Karel de Stoute Gelres onafhankelijkheid om zeep hielp. Even leek het erop dat na Karels dood in 1477 de onafhankelijkheid zou worden hersteld, maar de vier laatste jaren die Van Berchen in zijn Gelderse kroniek beschrijft, lieten niet het verwachte herstel zien. De politieke ontwikkelingen leidden daarentegen tot een tweede Bourgondische bezetting van Gelre. Het moet Willem van Berchen ten zeerste bedroefd hebben.

Werken

- A. Hulshof (ed.), 'W. van Berchen, Historia captivitatís Adolphi Gelriae ducis', in: *Bijdragen en Mededeelingen van*

het Historisch Genootschap 60 (1939), 223-248

- A.J. de Mooy (ed.), *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen*, Arnhem 1950
- A.J.W. Sloet van de Beele (ed.), *Wilhelmus de Berchen De nobili principatu Gelrie et eius origine*, Hagae Comitum 1870

Literatuur

- P.J. Begheyn, 'Willem van Berchen (1415/20-ca. 1481)', in: *Numaga* 18 (1971), 224-228
- J.E.D. Blöte, 'De Brabantsche en andere kronieken van Willem van Berchen', in: *BVGO* 4e reeks, 2 (1903), 26-41
- M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1981, 427-436
- A. Delahaye, 'De werken van Willem van Berchen', in: *BM Gelre* 55 (1955/56), 35-55
- F.A.H. van den Hombergh, 'Brugman en de brief: een onbekend stukje Gelderse geschiedschrijving?', in: *BM Gelre* 76 (1985), 36-47
- H.D.J. van Schevichaven, 'De altaren in St. Stevenskerk en Pastoor Willem van Berchen', in: Idem, *Penschetzen uit Nijmegen's verleden*, deel 1, Nijmegen 1898, 48-54
- K. Tilmans, 'De Hollandse Kroniek van Willem Berchen', in: *Holland. Regionaal Historisch Tijdschrift* 16 (1984), 101-120
- S. Wolfs, 'Stichting, vestiging en canonieke erkenning van de oudste dominicanenkloosters in Nederland', in: Idem, *Studies over Noordnederlandse dominicanen in de Middeleeuwen*, Assen 1973, 1-18

Jan Kuys

Willem IV van den Bergh

1537-1586, *rebel en stadhouder*

Willem IV van den Bergh werd op 24 december 1537 geboren op huis Bergh te 's-Heerenberg als oudste zoon van graaf Oswald II van den Bergh (1508-1546) en Elisabeth van Dorth (ca. 1505-1545) en overleed op huis Ulft op 6 november 1586. Hij trouwde op 11 november 1566 met gravin Maria van Nassau (Dillenburg 18 maart 1539 – huis Ulft 28 mei 1599), dochter van graaf Willem van Nassau en gravin Juliana van Stolberg. Uit dit huwelijk werden acht zoons en acht dochters geboren.

Willem IV van den Bergh stamde uit een grafelijk geslacht dat tegenover de hertogen van Gelre beweerde dat het graafschap Bergh geen deel uitmaakte van Gelderland, maar was ontstaan uit een broederdeling van het oude graafschap Zutphen. Op grond van deze soevereine pretentie, die recentelijk door nieuw on-

derzoek aannemelijker is geworden, weigerden de graven Van den Bergh altijd mee te betalen aan hertogelijke bedden. Werd toch betaald, dan geschiedde dit pas nadat de hertog had verklaard, dat hierdoor geen precedent werd geschapen.

Graaf Willem was al op negenjarige leeftijd wees.

Voor zijn opvoeding vertoefde hij geruime tijd in Leuven en aan het Brusselse Hof, waar hij ongetwijfeld Willem van Oranje heeft ontmoet. In 1556 trouwde hij op het slot Moers met Maria gravin van Nassau, een jongere zuster van Oranje. Kort na het huwelijk deed een protestantse hofprediker zijn intrede op huis Bergh.

De eerste jaren van zijn huwelijk verliepen rustig. Snel na elkaar werden zeven kinderen geboren. De graaf en zijn echtgenote beheerden hun vele bezittingen en bezochten familiebijeenkomsten. Graaf Willem liet zijn kastelen verfraaien en bouwde een kaatsbaan bij huis Bergh, die groter was dan het voorbeeld bij slot Moers. Met de politieke strijd die de Gelderse Staten in deze jaren voerden tegen het door de Habsburgers geïntroduceerde Hof, bemoeide hij zich weinig. Wel verzette hij zich hevig en langdurig tegen de pogingen van het Hof, de stadhouder en de landvoogdes om het graafschap Bergh mee te laten betalen in de door de landdag goedgekeurde bede van 1558.

Het debuut op het toneel van de landelijke politiek maakte graaf Willem in het Wonderjaar 1566. Op 5 april 1566 trok een lange stoet van lagere edelen door Brussel naar het paleis van landvoogdes Margaretha van Parma om haar een petitie aan te bieden waarin zij hun verontrusting uitspraken over de koninklijke plakaten met betrekking tot onder andere de godsdienst, die naar hun mening de rust in het land ernstig bedreigden. Een dag na de aanbieding van deze petitie – bekend geworden als het Smeekschrift der Edelen – reed graaf Willem met groot gevolg Brussel binnen. Mede door zijn hoge afkomst werd graaf Willem een van de leidende personen in het Compromis (Verbond) der Edelen.

Toen Gelre korte tijd later ook met politieke en religieuze onrust te maken kreeg, speelde graaf Willem ook hier even een vooraanstaande rol. Maar op beslissende momenten stelde hij zich steeds weer aarzelend op. Verzocht zijnde om in Nijmegen te bemiddelen tussen de magistraat en de hervormden faalde hij jammerlijk, waarna hij zich nog verder terugtrok. Verhoudingen binnen de familie zullen ook aan deze aarzelende politieke houding hebben bijgedragen. Zijn jongere broer Frederik betwistte nu openlijk een in 1565 opgestelde erfdeling en zocht hierbij steun bij de Habsburgse regering, wat de zorgen van graaf Willem omtrent zijn eigen politieke positie ongetwijfeld zal hebben vergroot.

In navolging van zijn zwager Willem van Oranje oordeelde graaf Willem het eind 1567 verstandiger uit te wijken naar Keulen. Onder kommervolle omstandigheden leefde hij in ballingschap. Hij ondernam

Willem van den Bergh. Portret toegeschreven aan Anthonie Mor, 1558 (foto: National Gallery of Art, Washington)

verschillende pogingen zijn bezittingen met geweld terug te krijgen. Zowel in 1568 als in 1570 konden zijn dienaren Bergh voor korte tijd bezetten, maar zij werden spoedig weer tot de aftocht gedwongen. In 1572 ondernam hij een inval in Gelderland, die aanvankelijk succesvol verliep. Zonder veel moeite veroverde hij vrijwel de hele Graafschap. Deventer kon niet worden genomen, grote delen van de Veluwe en Overijssel vielen wel in zijn handen. Nadat de Spanjaarden oprukten en onder andere Zutphen uitmoordden, moest hij het zojuist veroverde Kampen smadelijk verlaten en met zijn hoogzwangere echtgenote uitwijken naar Osna-brück, waar hij niet werd toegelaten. De familie woonde hierna gedurende vier jaar in Bremen. In deze periode is door graaf Willem naar het stadhouder-schap van Friesland gedongen, doch zonder succes.

Door de Pacificatie van Gent in 1576 werd graaf Willem in zijn rechten hersteld. Tegelijkertijd verhevigde zich echter de strijd met zijn broer Frederik over de Berghse erfenis, een strijd die tijdens zijn leven niet tot een oplossing zou komen. Toen graaf Willem begin 1577 op huis Bergh terugkeerde trof hij een deplorabele situatie aan. De kastelen Bergh en Ulft hadden grote schade opgelopen, Boxmeer en Hedel waren in-

genomen door zijn broer Frederik. Zijn eerste zorg was dan ook de nodige herstellingen uit te voeren en achterstallige pachten en renten te innen. Hierdoor verbeterde zijn financiële positie zich geleidelijk.

Graaf Willem achtte zich onheus behandeld door de Gelderse Staten en de andere overheden bij zijn pogingen compensatie te verwerven voor de verwoestingen die zijn uitgebreide bezittingen hadden getroffen. Hij kreeg deze compensatie niet, en ook zijn pogingen om door de benoeming in een hoog ambt eerherstel te krijgen, mislukten. Deze aanslagen op zijn eer verbitterden hem ernstig. Een bijzonder vernederende ervaring was de benoeming van zijn calvinistische zwager Jan van Nassau in juni 1578 tot stadhouder van Gelderland. In zijn verbittering zocht graaf Willem in het geheim contact met de Spaanse landvoogd Don Juan en na diens overlijden vanaf november 1578 ook met diens opvolger Alexander Farnese, hertog van Parma, over een eventuele terugkeer onder de gehoorzaamheid van de Koning. Door Parma werd hem de markiezentitel toegezegd. Hij zou bovendien al zijn bezittingen terugontvangen en zijn drie oudste zoons zouden eervolle posities in het koninklijke leger verwerven. Tot definitieve stappen kwam het niet, graaf Willem bleef aarzelen.

Na het vertrek van zijn zwager Jan, wiens stadhouderschap op een mislukking was uitgelopen, werd graaf Willem op 5 juni 1581 eindelijk tot stadhouder van Gelderland benoemd. De omstandigheden in Gelderland waren op dat moment erbarmelijk, vooral in de Graafschap raakte het platteland ontvolkt en werd ook de stedelijke bevolking tot armoede gebracht. Staatse en Spaanse krijgsbenden stroopten het land af en steden en adellijke huizen verwisselden voortdurend van eigenaar. Tegen al deze ellende kon graaf Willem door geldgebrek maar weinig ondernemen. Na de verovering van Zutphen door De Tassis in september 1583 achtten velen in Gelre de militaire situatie hopeloos. Vooral de hoge adel neigde ertoe zich weer aan de Koning te onderwerpen en ook graaf Willem nam zijn contacten met Parma weer op. Tijdens de Gelderse landdag in november werden belastende papieren gevonden bij zijn kamerling Willem Cock. Daarop liet de Gelderse kanselier Leoninus de graaf en zijn gezin op 5 november arresteren en naar Holland afvoeren. Na het sluiten van een akkoord in maart 1584 werd hij vrijgelaten en vestigde hij zich te Emmen. Kort na zijn vrijlating liep graaf Willem – ondanks zijn belofte zich neutraal te houden – openlijk naar de Spaanse kant over. Veel plezier heeft de graaf van zijn stap niet beleefd. Hij stierf op slot Ulft in 1586, nog maar 48 jaar oud.

Hoewel de stap van graaf Willem in zijn tijd zeker niet uitzonderlijk was, is er in de literatuur zeer negatief over hem geoordeeld. Het feit dat hij een zwager van Willem van Oranje was, zal hieraan hebben bijgedragen. Tijdgenoot Everard van Reijdt, die hem als griffier van het Gelderse Hof persoonlijk kende, beoordeelde hem als “onbegrijpelijk ligtzinnig” en “meinedig trouweloos”. Ook de 17de-eeuwse geschiedschrijvers Hooft en Pontanus oordeelden bijzonder negatief. Een milder oordeel werd in 1846 geveld door de rechter en archivaris Tadama, die door zijn inventarisatiewerkzaamheden in het Berghse archief originele stukken kon raadplegen. Hij achtte de eerdere oordelen te zwart gekleurd: “Veeleer komt het mij voor dat bij graaf Willem van den Berg vele talenten en groote werkzaamheid met eene groote mate van adeltrots, eene eerezucht zonder grenzen, eene sterke zelfliefd, te ver gedrevene liefde voor zijn huisgezin en gebrek aan zelfstandigheid, gepaard gingen.” J.A.G.C. Trosée was in 1929 echter weer veel harder. Bij zijn beschrijving van een (mogelijk) jeugdportret van graaf Willem vermeldt hij: “ietwat gluisperig gluren zijn kijkers louche rond, berekenend en wantrouwig.”

Pas recentelijk is een meer evenwichtige zienswijze naar voren gebracht en het handelen van graaf Willem vanuit het adellijke eerconcept geïnterpreteerd. Graaf Willem zag zichzelf als een autonome rijksgraaf die in Gelderland aan niemand verantwoording verschuldigd was. Deze soevereine pretenties, die door zijn geslacht voortdurend gekoesterd zijn, leidden ertoe dat hij uiteindelijk alleen het gezag kon erkennen van iemand die boven hem stond, dus van de heersende monarch, de koning van Spanje en heer der Nederlanden.

Graaf Willem kan zeker worden gekarakteriseerd als een uitermate standbewust man, die de soevereine traditie van zijn geslacht hoog wenste te houden. Hij was zeker geen man met een grote intellectuele of politieke begaafdheid. Dat hij lang aarzelde en moeilijk besluiten kon nemen, is eenvoudig aan te tonen. Maria van Nassau, zijn echtgenote, is echter altijd achter hem blijven staan, hoeveel verdriet zij ook had van de verwijtende correspondentie met haar broer Jan van Nassau en het verbreken van het contact met haar oudste broer Willem van Oranje.

Graaf Willems zonen Herman, Frederik en Hendrik, zouden later hoge posities in het Spaanse leger verwerven. Hendrik van den Bergh, opperbevelhebber van het Spaanse leger in de Nederlanden, schaarde zich in 1631 onder de banier van de Republiek. De cirkel had zich gesloten.

Literatuur

- A.G. van Dalen, *Graaf Willem IV van den Bergh. Een Gelderse geschiedenis uit de Opstand tegen Spanje*, postume uitgave bezorgd door R.R.A. van Gruting, Doetinchem 1998
- C. Gietman, *Eer en schande. Een interpretatie van de politieke stellingname van graaf Willem IV van den Bergh tijdens de Opstand*, doctoraalscriptie Geschiedenis, Universiteit Utrecht 1991
- A.P. van Schilfgaarde, *Het huis Bergh*, Maastricht 1950
- R.W. Tadama, *Willem Graaf van den Berg en zijne tijdgenooten. Een bijdrage tot de geschiedenis van den tachtigjarigen oorlog, uit oorspronkelijke en grootendeels onbekende stukken zamengesteld*, Zutphen 1846
- J.A.G.C. Trosée, *Het eerste tijdvak van het verraad van graaf Willem van den Bergh*, Arnhem 1929

Ruurd Faber

Christoffel Biesman

ca.1570-1634, *patriciër en Arminiaans staatsman*

Bij combinatie van de beschikbare gegevens kan het geboortejaar van Christoffel Biesman, oudste zoon van Jacob Biesman (1544-1599) en Gertrude van Beuningen (“Gertken van Boeynghen”, †1572/1573), op ca.1570 worden gesteld. Christoffel Biesman huwde in augustus 1589 met Rutgerdis Dassen (†1627). In 1628, kort na haar dood, trouwde hij met Johanna (Jenneke) van Kessel, weduwe van de Nijmeegse rentmeester Coenraad Plas. Beide huwelijken bleven kinderloos. Op 19 maart 1634 overleed hij in zijn geboortestad Nijmegen.

Het geslacht Biesman dat al in 15de-eeuwse bronnen als Nijmeegse familie wordt vermeld, heeft zich door functies en ambten in hertogelijke en stedelijke dienst geleidelijk kunnen ontwikkelen tot een patriciërsfamilie die gedurende enkele generaties vanaf het midden van de 16de eeuw in en rond het Nijmeegse stadhuis aan betekenis en invloed won. De daarbij uitgeoefende functies laten een in gezag en aanzien klimmende reeks zien: van stadsroeidrager (stedelijk gerechtsdienaar) tot schepen en burgemeester. Zo vervulde Jacob Biesman in Nijmegen als lid van de Nijmeegse Magistraat ook het ambt van schepen (in 1579 en 1592) en dat van burgemeester (in 1597).

Christoffel Biesman trad als oudste zoon in de voetsporen van zijn vader. Zijn ambtelijke loopbaan begon in Nijmegen, maar hij zou ook op landelijk niveau (in en rond Den Haag) een opvallende rol gaan spelen. Over zijn jeugd en opleiding zijn geen nadere gegevens beschikbaar gebleken. Zijn achterneef, de fameuze jurist-hoogleraar Gerard Noodt, heeft in een rond 1680 samengesteld ‘Register van het geslacht van de Biesmans’ uitvoerig de onverschrokkenheid gememoreerd die Christoffel Biesman in de zomer van 1589, enkele dagen na zijn trouwen, heeft getoond. Toen de krijgsoverste Maarten Schenck van Nydeggen, op dat moment in Staatse dienst, in de nacht van

11 op 12 augustus 1589 een aanslag op Nijmegen pleegde en daarbij zijn manschappen het huis van de zojuist getrouwde Christoffel Biesman aan de Lage Markt liet binnendringen, wist de jonge bruidegom deze overval manmoedig te pareren. Hij slaagde erin de overvallers te stuiten met behulp van een in allerijl binnenshuis opgeworpen barricade van meubels en huisraad. Bij de daarop gevolgde schermutselingen tussen de overvallers en de toegeschoten burgerwacht kwam Maarten Schenck in de Waal te verdrinken.

De toen betoonde dapperheid heeft de ambtelijke carrière van Christoffel Biesman allerminst vertraagd. In december 1592 ging hij in Nijmegen deel uitmaken van het kort voordien in het leven geroepen College van Gemeenslieden, de instantie die in het belang van de stedelijke gemeenschap bij daartoe vastgestelde gelegenheden voorstellen aan de Magistraat kenbaar kon maken. Enkele maanden later werd hij hopman van de stedelijke burgerwacht. In de jaren 1594-1598 was hij stadsrentmeester. Vrijwel meteen na de dood van zijn vader werd hij lid van de stedelijke Raad, in 1602 schepen en in 1606 burgemeester. In de periode 1600-1618 maakte hij als raad, respectievelijk als schepen of burgemeester onafgebroken deel uit van de Nijmeegse Magistraat.

Vanaf 5 mei 1606 compareerde Christoffel Biesman

Handtekening van Christoffel Biesman onder een brief uit 1631 aan de graaf van Culemborg. (GldA, Archief Heren en Graven van Culemborg, inv.nr. 726)

als Gelders gedeputeerde, namens het Kwartier van Nijmegen, ter Staten-Generaal in Den Haag. Tot in 1618 wist hij deze functie te combineren met veelsoortige Nijmeegse ambten en verplichtingen. In Den Haag werd hij een trouw geestverwant van de Hollandse landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, die in hem “een goet patriot, van goet verstant, jugement en beleyt” zag. Dat oordeel dateert uit 1618, toen Oldenbarnevelt na zijn arrestatie tijdens langdurige verhoren ook over zijn contacten en samenwerking met deze Nijmeegse ‘Arminiaan’ intensief werd onderzocht. In menig opzicht kan Christoffel Biesman als geestverwant van de Hollandse landsadvocaat worden gezien. Ook hij was een man voor wie eer en loyaliteit geen vrijblijvende noties waren. Aan eenmaal ingenomen standpunten en aan argumenten, mits die op deugdelijke beginselen steunden, wenste hij vast te houden. Voor hem gold als maxime dat binnen stad, gewest en land de historisch gegroeide verscheidenheid aan rechten en collectieve vrijheden (zoals privileges) steeds zo consequent mogelijk erkend en in acht genomen moesten worden. Zelfs de notie ‘vrije rijksstad’ zoals die ten behoeve van zijn geboortestad Nijmegen tijdens de eerste decennia van de 17de eeuw nog wel werd gebruikt, was niet zonder zin of betekenis. Hij beschouwde behoud van de stedelijke autonomie als natuurlijk uitgangspunt ten opzichte van zijn gewest, het hertogdom Gelre, en vervolgens ook ten opzichte van de minstens zo complexe constellatie van het gemenebest der Zeven Verenigde Provinciën.

Tegen wil en dank raakte Christoffel Biesman tijdens het Twaalfjarig Bestand op stedelijk, gewestelijk en landelijk niveau betrokken bij de almaar groeiende tegenstellingen op staatkundig-religieus terrein. In Nijmegen werd sinds 1613 een slepende factiestrijd gevoerd, waarvan de tegenstellingen zijn terug te voeren op persoonlijke controverses en vetes. De eigenlijke kopstukken daarvan waren enerzijds de Nijmeegse syndicus Johan Biel, een handig en sluw personage die zich als jurist bijzonder vindingrijk toonde, en ander-

zijds de nogal bruusk en impulsief optredende Rijck Heuck, met in zijn gevolg Arend Kelffken en Reinier van Rensen. Beide facties kenden binnen de stedelijke gemeenschap een eigen, actieve achterban. Johan Biel wist de vaak in 's-Gravenhage verblijvende Christoffel Biesman meestal voor zijn zienswijze in Nijmeegse kwesties te winnen, zeker ook toen zich binnen de stad en het Kwartier van Nijmegen een steeds meer uitgesproken voorkeur voor Remonstrantse opvattingen ging manifesteren. Deze kerkelijke geschillen dreigden nu ook de bestuurlijke integriteit van het gewest aan te tasten. Op aandringen van Contraremonstrantse predikanten uit het Kwartier van Zutphen en uit dat van de Veluwe ging het Hof van Gelderland, kanselier en raden, tot anti-Arminiaanse maatregelen over. Elke vorm of uiting van Remonstrantisme moest als onrechtzinnig en als staatsgevaarlijk zo spoedig mogelijk worden geëlimineerd en een algemeen-landelijke of nationale synode zou in het belang van de vereiste rechtzinnigheid tot overal geldende uitspraken moeten komen.

Ten opzichte van deze politiek-religieuze controverse waarbij de delicate verhouding tussen kerk en staat ook in Gelderland een ongekende beladenheid kreeg toegemeten, nam Christoffel Biesman een eigen standpunt in. Als belijdend lidmaat van de Nederlands-Gereformeerde Kerk, waarbinnen hij te Nijmegen enkele malen als ouderling functioneerde, wenste hij vast te houden aan de eenmaal aangenomen geloofsbelijdenis. Als Gelders gedeputeerde ter Staten-Generaal beriep ook hij zich – mede op instigatie van Johan van Oldenbarnevelt – in november 1617 op artikel 13 van de Nadere Unie (1579); bij de totstandkoming van deze Unie van Utrecht was immers expliciet gestipuleerd dat inzake de religie de gewesten zelf – in casu hun Staten en dus niet een generaliteit van alle provinciën gezamenlijk – hadden te beschikken. Met gedeputeerden namens Holland, Utrecht en Overijssel was Biesman in 1617 de overtuiging toegedaan dat de vraag over het al dan niet laten houden van een nationale synode in de Staten-Generaal zeker niet door ‘overstemming’ van gewestelijke standpunten mocht worden beslist, want dat zou neerkomen op “infractie van d’unie”. Hij hanteerde daarbij ook nog het formele argument dat dienaangaande namens de Landschap geen concrete resolutie was genomen, maar dat hem alleen door gecommiteerden van het Hof en door extra-gedeputeerden van de Landschap de wens tot ‘overstemming’ van Holland, Utrecht en Overijssel was kenbaar gemaakt. Voor dit standpunt vond hij bij de overige Gelderse gedeputeerden alleen in Hendrik

van Brien (namens de Ridderschap van het Arnheems Kwartier) een medestander; de overige Gelderse gedeputeerden toonden zich conform de opvatting van Zeeland, Friesland en Groningen voorstander van een nationale synode.

Vrijwel gelijktijdig (najaar 1617) raakte Biesman ook rechtstreeks betrokken bij de Nijmeegse partijtschappen. In verband met de aanstaande keurdag op 2 januari 1618 (o.s.) had de factie rond Rijck Heuck al maanden tevoren concrete plannen opgesteld om voortaan alle plaatselijke 'Arminianen' met medewerking van stadhouder Maurits van Nassau buiten de Raad te houden. Daarop gingen Biesman en Biel persoonlijk bij Oldenbarnevelt te rade en lieten zij zich door hem adviseren. Aldus raakte elk van de twee grote antagonisten, graaf Maurits en Johan van Oldenbarnevelt, ambtshalve ook nog bij de Nijmeegse factiestrijd betrokken. Christoffel Biesman probeerde de Nijmeegse verkiezing te laten geschieden conform een door Johan Biel opgesteld scenario: de Magistraat zou daarbij op de keurdag zonder enige stadhoudelijke interventie worden vernieuwd volgens een oude, sinds de Reductie van de stad (1591) niet meer valide traditie, die bij het merendeel van de Nijmeegse ingezetenen op adhesie zou kunnen rekenen. Maar stadhouder Maurits, die sinds de Reductie van Nijmegen namens de Staten-Generaal het recht van magistraatsbestelling had uit te oefenen, wist de genomen initiatieven van Biesman en Biel ter plaatse heel doortastend in de kiem te smoren. Op 2 januari 1618 kreeg de Contraremonstrantse factie het dan ook voor het zeggen.

Daarmee was de rol van Biesman in en rond het Nijmeegse stadhuis uitgespeeld. Hij probeerde nog wel met een afvaardiging van Nijmeegse factiegeenoten in Den Haag verhaal te halen, maar deze actie mislukte. Daarop werd zijn positie als gedeputeerde bij de Staten-Generaal onhoudbaar. In maart nam de Gelderse Landdag het besluit op grond waarvan Biesman zich niet meer als Gelders gedeputeerde kon beschouwen. Hij werd bovendien voor zes jaar onbekwaam verklaard om "eenigen post in Gelderland te bekleeden". Op 15 maart 1618 (n.s.) moest hij als gedeputeerde ter Staten-Generaal zijn afscheid nemen. Hij kondigde bij die gelegenheid aan zich voortaan "particulier" te houden, maar zag nog twee jaar, tot juni 1620, kans de generaliteitsfunctie van ontvanger van de contributies van het Overkwartier te blijven uitoefenen. De 24 rechters van de generaliteitsrechtbank in 's-Gravenhage die in mei 1619 Oldenbarnevelt het doodvonnis lieten aanzeggen, zagen er omwille van pragmatische

redenen van af alsnog gerechtelijke stappen tegen Biesman en Biel te nemen. Hun persoonlijke contacten met Oldenbarnevelt en het particuliere, als ondermijnend beoordeelde, overleg inzake Nijmegen met de Hollandse landsadvocaat staan nog wel opgevoerd in de acte van beschuldiging (het Intendit), maar niet meer in het eigenlijke vonnis (de Sententie) van Oldenbarnevelt.

Bij de aanvaarding van het stadhouderschap door Frederik Hendrik, leek het tij voor de volledig ambteloos geworden Christoffel Biesman te keren. Uit bewaard gebleven brieven van zijn hand uit de jaren na 1625 blijkt dat hij (soms onder de deknaam *Junceus*: de letterlijke vertaling in het Latijn van zijn familienaam) in vertrouwelijke correspondentie over aangelegenheden betreffende het Nijmeegse Remonstrantisme stond met Johannes Wtenbogaert, directeur van de in 1619 opgerichte Remonstrantse Broederschap. Enkele keren toonde Christoffel Biesman, die zich sinds 1618 niet meer in de Grote kerk van Nijmegen had laten zien en die de heimelijk actieve groepering van Remonstrantse gelovigen met raad en daad steunde, voorzichtig enige bereidheid tot een mogelijke verzoening tussen leden van de zittende Magistraat en zijn Arminiaanse factie. Maar toen zich in 1631 een reële mogelijkheid tot onderlinge verzoening begon af te tekenen, liet het Gelderse Hof de Landdag een resolutie aannemen, waarbij al degenen die ooit openlijk tegen de Landschap hadden "geopponiert", nooit meer verkiesbaar voor enige overheidsfunctie of publiek ambt zouden zijn, tenzij zij zich eerst met een proeftijd van twee jaar met de Gereformeerde Kerk zouden hebben verzoend. Met dit besluit werd Christoffel Biesman bewust de mogelijkheid ontnomen ooit nog een officiële functie te gaan bekleden. Er zijn geen aanwijzingen dat de man die moet hebben beseft dat deze resolutie speciaal tegen zijn persoon was opgesteld, ook toen maar enig moment heeft gewaagd. Beginselvast bleef hij een ambteloos bestaan prefereren. Met zijn overlijden stierf – althans in de mannelijke lijn – de Nijmeegse familie Biesman uit.

Literatuur

- A.H. Jenniskens, *De Magistraat van Nijmegen 1618-1648*, Nijmegen 1973, Nijmeegse Studiën 2
- R.J. Kolman, *De Reductie van Nijmegen (1591), voor- en naspel*, Groningen, Djakarta 1952

Bronnen

- Het Archief Nijmegen, GA Nijmegen, Archief van de familie Biesman
- Gemeente Bibliotheek Rotterdam, handschriften van de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente Rotterdam, inv.nrs. 707 en 710: brieven van Christoffel Biesman aan Johannes Wtenbogaert, 1630-1631
- Nationaal Archief, Den Haag, collectie J.G.H. van Tets Goudriaan, inv. nr. 107: een door Gerard Noodt rond 1680

eigenhandig samengesteld 'Register van het geslacht van de Biesmans, en eenige andere daeraen verwante familien'. Dit 'Register' is als bijlage B gepubliceerd in: A.E.M. Janssen (ed.), *Om den gelove. Wederwaardigheden van Willemken van Wanray als remonstrantse weduwe in 1619 en 1622 te Nijmegen doorstaan en vervolgens eigenhandig opgetekend*, Nijmegen 2003, 154-167

- J.G. Smit (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks*, deel 3: 1617-1618, 's-Gravenhage 1975, RGP, grote serie, nr. 152

A.E.M. Janssen

Gerard Bilders

1838-1865, landschapschilder

Albertus Gerardus (Gerard) Bilders werd op 9 december 1838 te Utrecht geboren uit het eerste huwelijk van de Utrechtse landschapschilder Johannes Warnardus Bilders (1811-1890) met Frederika Staudenmeyer (†1861). Gerard overleed ongehuwd op 8 maart 1865 te Amsterdam.

De periode 1850-1870 wordt wel de incubatietijd van de moderne Nederlandse landschapschilderkunst genoemd. Het Gelderse dorp Oosterbeek speelde een belangrijke rol in deze ontwikkeling. Centrale figuur in deze Oosterbeekse School was Gerards vader, die de natuur als enige leermeester beschouwde en veel leerlingen trok die onder de bezielende leiding van 'pappa Bilders' in de vrije natuur, 'en plein air', schilderden. Onder hen waren veel coryfeeën van de latere Haagse School, zoals Willem Roelofs, Paul Gabriël, Anton Mauve en de gebroeders Maris.

De jonge Gerard bracht zijn jeugd afwisselend door in Utrecht en Oosterbeek, waar het gezin Bilders zich in 1852 vestigde in het huis 'De Parre' aan de Benedendorpseweg. Hij werd aanvankelijk door zijn vader opgeleid, die hem een religieuze natuurbeleving meegaf. Bilders zou zijn leven lang de natuur trouw blijven en produceerde voornamelijk bosgezichten en polderlandschappen, veelal met koeien en soms figuren. Zelfs de opdracht van de Amsterdamse kunstenaarsociëteit Arti et Amicitiae om voor haar historische galerij een portret van Ruisdael (samen met Hobbema een van zijn grote 17de-eeuwse voorbeelden) te schilderen is meer een landschap dan een portret geworden.

In 1856 besloot Bilders sr. dat het voor de verkoop van zijn werk beter zou zijn de winters in Amsterdam

door te brengen. Daarop benaderde hij de gefortuineerde letterkundige Jan Kneppelhout (beter bekend als Klikspaan), die in Oosterbeek op de Hemelsche Berg woonde, in de hoop dat hij een geschikte leermeester zou weten voor zijn zoon, die inmiddels had besloten veeschilder te worden. Deze stelde voor Gerards opleiding geheel op zich te nemen. Kneppelhout schreef al in 1835 een essay, getiteld *L'Education par l'amitié* (Opvoeding door vriendschap), waarin hij een vaderlijke vriendschap propageerde om talentvolle jongelui 'dichterlijk gevoel' bij te brengen; in de jonge Bilders zag hij een onbedorven natuurkind en hij wierp zich, met goedvinden van vader Bilders, op als opvoeder en mecenas. Om de 17-jarige 'jeugdige woesteling' enige beschaving bij te brengen stuurde hij hem naar Den Haag. Daar woonde Gerard van december 1856 tot april 1858 bij H.J. Dirksen (1812-1882), een docent Frans, die hem in talen onderwees. Hoewel Kneppelhout meer zag in een literaire carrière, mocht Gerard tekenlessen volgen aan de Haagse Teekenacademie en in de leer gaan bij de veeschilder Simon van den Berg (1812-1891). Deze was directeur van het Mauritshuis, verschaftte zijn leerling een vergunning om oude meesters te kopiëren (met name de schapen op de Stier van Potter waren favoriet) en droeg hem in 1857 voor als lid van het Haagse kunstenaarsgenootschap Pulchri Studio. Hij miste echter de

natuur en verbleef in de zomer bij zijn ouders in Oosterbeek, waar hij zich onder de invloed van zijn vader meer toelegde op landschappen. Het verblijf 's zomers in Oosterbeek werd een (bijna) jaarlijks terugkerend ritueel.

Tijdens de winter van 1857-58 kreeg Gerard veel last van chronische hoestbuien. Vanwege zijn gezondheid, maar ook uit educatieve overwegingen, arrangeerde Kneppehout in het voorjaar een verblijf voor hem in Zwitserland als leerling in het atelier van de Geneefse landschap- en dierenschilder Charles Humbert (1813-1881). Hier raakte hij bevriend met de jonge graaf Auguste de Pourtalès, met wie hij die zomer een studiereis door de Zwitserse Alpen ondernam. Hier schilderde hij vergezichten, maar voelde zich toch meer aangetrokken tot het vlakke Hollandse landschap.

Na zijn terugkeer in november gebod Kneppehout hem naar diens woonplaats Leiden te verhuizen. Gerard zou er een jaar wonen en schilderde veel in de polder. De relatie tussen beiden verslechterde echter. Kneppehout verweet zijn protégé gebrek aan vertrouwen en was teleurgesteld in het uitblijven van enig artistiek succes; de geldelijke ondersteuning werd beëindigd en Gerard vertrok in het najaar van 1859 naar Amsterdam.

Nu hij in zijn eigen onderhoud moest voorzien, werd zijn financiële situatie problematisch, want ondanks de relaties van zijn vader en Kneppehout kreeg Gerard weinig werk verkocht. Sociaal gezien ging het hem in Amsterdam echter beter dan in Leiden: hij raakte bevriend met August Allebé (1838-1927), Diederik Jamin (1838-1865) en Adolphe Artz (1838-1890) en bezocht de kunstenaarsociëteit *Arti et Amicitiae*. Bovendien werd hij in maart 1860 tot lid van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten benoemd. Hoewel hij deze benoeming zelf als een grote eer ervoer, was het volgens Kneppehout – met wie hij ondanks de afstand nog steeds correspondeerde – de academie vooral om de contributie te doen. Een uitnodiging van Auguste de Pourtalès om de zomer in Zwitserland door te brengen moest Gerard uit geldgebrek afslaan, daar zijn mecenas er niets voor voelde dit plezierreisje te bekostigen.

Na de zomer – die hij gewoontegetrouw in Gelderland doorbracht, maar waar hij door het slechte weer nauwelijks kon werken – ging hij met zijn vader naar de *Exposition Générale des Beaux-Arts* in Brussel. Hier zag hij voor het eerst landschappen uit het invloedrijke Barbizon en schreef daarover aan Kneppehout: "Ik heb er schilderijen gezien, waar ik niet van droomde en al datgene in vond wat mijn hart begeert. Eenheid,

Gerard Bilders (foto: GldA)

rust, ernst en vooral eene onverklaarbare intimiteit met de natuur troffen mij in die schilderijen". Terug in Amsterdam sloeg zijn enthousiasme echter om en voelde hij zich ontmoedigd, ziekelijk en lusteloos. De ziekte en het overlijden van zijn moeder in het voorjaar van 1861 deden hier geen goed aan. Dankzij deze droeve gebeurtenis verbeterde echter de relatie met Kneppehout aanzienlijk en zij spraken af de zomer in Oosterbeek door te brengen. Bilders betrok er een huisje in de uiterwaarden. Tijdens dit verblijf ontmoette hij Jan de Haas (1832-1908), die later met zijn zus Caroline trouwde, Anton Mauve (1838-1888) en de gebroeders Jacob (1837-1899) en Matthijs (1839-1917) Maris. Artistiek gezien werd deze zomer de nodige vooruitgang geboekt al bleef commercieel succes uit. In het najaar maakte hij op uitnodiging van de familie van Auguste de Pourtalès een tweede reis naar Zwitserland. Zij vatten het plan op naar Parijs te gaan, waar Gerard dacht ook commercieel meer kans te maken, maar dit kon hij zonder Kneppehouts financiële steun wel vergeten. Gerard bleef uiteindelijk in Amsterdam.

In de nazomer van 1862 werkte hij met zijn zwager Hendrik Dirk de Haas en Kruseman-van Elben (1829-1904) in Lochem, waar het aanhoudend slecht weer

was. Dit deed Gerards zwakke gestel geen goed; terug in Oosterbeek vertoonde hij de eerste verschijnselen van tuberculose. Hij ging tijdelijk bij zijn vader op de Amsterdamse Prinsengracht wonen en bleef daarna noodgedwongen binnen in zijn atelier, waardoor hij zich eenzaam en angstig voelde. Om financiële redenen vertaalde hij in opdracht van Kneppelhout – die nog steeds hoopte dat zijn protégé een literaire loopbaan zou inslaan – *Julian Home. A tale of College Life* (1859) van de Engelse theoloog Frederick William Farrer als *Een student, of Eene loopbaan met hindernissen*, dat in 1864 werd uitgegeven met een inleiding van Kneppelhout. Kneppelhout bestelde tevens twee landschappen voor zijn buitenhuis. Gerard reisde hiervoor af naar Oosterbeek en bracht de zomer grotendeels op de Hemelsche Berg door. Een uitnodiging van Auguste de Pourtalès om naar Rome te komen moest hij afslaan vanwege zijn gezondheid. Bovendien was hij bang Kneppelhout opnieuw tegen de borst te stoten. Dit betekende het einde van zijn vriendschap met Auguste. Intussen ging het schilderen maar moeizaam. Op 20 december 1863 schreef hij in zijn dagboek: “Ik heb mij de laatste tijd weer uitgesloofd op aquarellen, maar ach, ik ben er van overtuigd dat Dante nooit met waterverf heeft getekend, anders zou hij in zijn hel een arme drommel van een schilder hebben geplaatst”.

In februari 1864 logeerde Gerard bij zijn zus en zwager De Haas in Brussel om kopers voor zijn werk te vinden – in Amsterdam en Utrecht waren naar eigen zeggen de “liefhebbers uitgestorven” – en verkocht op voorspraak van zijn zwager enkele schilderijen. Zomers werkte hij met hem in Vaassen en Oosterbeek, waar hij opnieuw kou vatte. In november ging zijn gezondheid sterk achteruit en hij trok weer bij zijn vader in. Daar stierf hij op 8 maart 1865. Drie dagen later werd hij vanuit de Nieuwezijdskapel begraven onder belangstelling van een groot aantal collegae, onder wie Mauve, Allebé en Artz, die als slippendragers in de rouwstoet meeliepen.

Hiermee kwam een vroegtijdig einde aan een moeizaam en weinig succesvol leven. Achteraf wordt Ge-

rard Bilders echter binnen de kunstgeschiedenis gezien als een belangrijke schakel tussen de Romantische traditie van zijn vader en de meer natuurgetrouwe opvatting van de Haagse School. Het oeuvre van Gerard Bilders bestaat naast tal van tekeningen – vooral dier- en landschapstudies – uit schilderijen, die onder meer deel uitmaken van de collecties van het Rijksmuseum Amsterdam, het Van Gogh Museum, de Gemeentemusea Arnhem, het Haags Gemeentemuseum, het Kröller-Müllermuseum en de Hermitage in St. Petersburg. Zijn ‘sleutelrol’ dankt hij niet zozeer aan zijn artistieke productie, alswel aan zijn dagboeken en brieven, die in 1868 door Kneppelhout werden uitgegeven en waaruit een onvoorwaardelijke liefde voor de natuur spreekt en zijn zoektocht naar een sfeervolle, intieme weergave daarvan. In een brief van 10 juli 1860 aan Kneppelhout schreef hij: “Ik zoek naar een toon, die wij gekleurd-grijs noemen; dat is alle kleuren, hoé sterk ook, zoodanig tot één geheel gebracht, dat ze de indruk geven van een geurig, warm grijs. Doch ik voor mij vind nog maar altijd grijs van keukenmeiden-japonnen, wit en zwart, peper en zout of op zijn hoogst een slap melkchocoladekleurtje. Om het sentiment van het grijze, zelfs in het krachtigste groen, te houden is verbazend moeylijk, en die het uitvindt is een gelukkig sterveling”.

Literatuur

- J. Hoogervorst, *Gerard Bilders en het Geldersch Barbizon*, uitgave naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in het Historisch Museum Het Burgerweeshuis te Arnhem, Arnhem 1998
- E. Maas, *Kneppelhout en de Veluwe Schildersbent. Van Oosterbeek naar Haagse School*, Heelsum 1983

Bronnen

- W. Zaal, *Gerard Bilders: Vrolijk versterven: een keuze uit zijn dagboek en brieven*, Amsterdam 1974

A.B.C. Schulte

Reyner van Broekhuizen

ca.1440-1496, *militair en politicus*

Reyner van Broekhuizen werd omstreeks 1440 geboren als derde zoon van Gerard van Broekhuizen († 1444), heer van Broekhuizen, Waardenburg en Ammerzoden, en Walraven van Brederode (geb. 1418). Op 30 september 1460 huwde hij met Ermgard van Groesbeek. Uit dit huwelijk zijn drie kinderen bekend, allen dochters. Reyner overleed tussen 5 september en 14 december 1493.

Jan Gerbrandszoon van Leiden schildert in zijn kroniek van de middeleeuwse familie Van Brederode neef Reyner van Broekhuizen af als een laaghartige intrigant, maar betitelt hem ook als een beroemd militair (*famosus miles*). Hij werd beroemd, of zo men wil berucht, in Holland en Utrecht, maar het begin en einde van zijn loopbaan moeten in het hertogdom Gelre worden gezocht.

Het ministerialengeslacht van Broekhuizen ontleende zijn naam aan de gelijknamige Noord-Limburgse plaats, die tot de Franse tijd deel uitmaakte van het Gelderse Overkwartier. Leden van deze familie worden sinds het begin van de 13de eeuw vermeld en hadden onder meer bezittingen in het Land van Kessel, de Noord-Limburgse streek die ingeklemd ligt tussen de Maas en de Peel. Vanaf het begin waren er nauwe banden met de graven (sinds 1339 hertogen) van Gelre. De Van Broekhuizens waren hun leenman en bekleedden voor hen functies aan het hof en in het bestuur van het Gelderse Overkwartier. Door zijn huwelijk verwierf Reyners overgrootvader Willem van Broekhuizen (ca.1363-voor 1415) de heerlijkheden Waardenburg en Ammerzoden in het Gelderse rivierengebied. Reyners oudste broer Johan was sinds het overlijden van hun vader (1444) heer van Broekhuizen, Waardenburg en Ammerzoden. Deze heerlijkheden waren alle lenen van de hertog van Gelre.

Reyner huwde in 1460 met Ermgard van Groesbeek, dochter van Johan van Groesbeek, heer van Heumen, Malden en Beek. Omdat zijn schoonvader de bruidsschat niet kon betalen, kreeg Reyner van hem de burcht Kalbeck bij Goch in pand, die sindsdien deel is blijven uitmaken van het familiebezit van de Van Broekhuizens. In 1465 deed Johan van Broekhuizen ten gunste van zijn broer Reyner afstand van huis en heerlijkheid Broekhuizen. De reden voor de overdracht van dit familiebezit is niet bekend.

Van Broekhuizen was een trouwe aanhanger van

Zegel van Reyner van Broekhuizen, 1481 (GA Leiden, Archief Secretarie 1253-1575, inv.nr. 324)

hertog Adolf, die in januari 1465 de macht in Gelre had overgenomen door zijn vader Arnold gevangen te zetten. In 1468 streed hij in de slag bij Straelen aan Adolfs zijde tegen hertog Johan I van Kleef, die op handen van de afgezette hertog Arnold was. Kort voor het begin van de strijd was Reyner met enkele anderen tot ridder geslagen. Hij moet als militair een goede reputatie hebben gehad, want in de zomer van 1473 werd hij belast met de verdediging van Nijmegen, toen deze stad door hertog Karel de Stoute van Bourgondië belegerd werd. Het zou het eerste hoogtepunt worden in Reyners loopbaan. Bijna drie weken hield de verdediging onder zijn leiding stand. Karel de Stoute, die zelf als krijgskundige grote faam genoot, was onder de indruk van de prestaties van Van Broekhuizen, benoemde hem tot zijn kamerling-raadsheer en gaf hem de leiding over een detachement in zijn leger. Zeer waar-

schijnlijk is Reyner daarna met het Bourgondische leger meegetrokken. Toen de hertog in 1474 het beleg voor Neuss sloeg, voerde Reyner daar het commando over 700 ruiters en 300 infanteristen. Waarschijnlijk heeft hij ook deelgenomen aan de daarop volgende veldtochten. Na de voor Karel de Stoute zo catastrofaal verlopen slag bij Nancy (januari 1477) raakte Reyner in Zwitserse gevangenschap, maar hij heeft zich al spoedig kunnen vrijkopen. De Bourgondische hertog was gesneuveld en zijn leger vernietigd. In deze situatie kon Reyner niet veel anders doen dan terugkeren naar Gelre, waar hij in de eerste maanden van 1477 weer van zijn aanwezigheid blijf gaf. In Gelre was een onduidelijke situatie ontstaan door het wegvallen van de Bourgondische bezettingsmacht. Hertog Adolf, die sinds 1471 in Vlaanderen de gevangene van de Bourgondische hertog was geweest, kwam weer op vrije voeten. Hij keerde echter niet onmiddellijk naar Gelre terug, maar bood Maria van Bourgondië, erfdochter van Karel de Stoute, zijn diensten aan. De ridderschap en steden van Gelre zochten contact met Adolf om te voorzien in het machtsvacuüm dat hier na de val van Karel de Stoute was ontstaan. In overleg met Adolf werd zijn zus Catharina voorlopig als regentes voor het hertogdom Gelre aangesteld en in verband hiermee reisde Reyner met andere Gelderse edelen naar Vlaanderen om met Adolf te overleggen.

Toen de Gelderse 'nationale' partij in 1480 en 1481 door Maximiliaan steeds verder in het defensief werd gedrongen, verlegde Reyner zijn activiteiten naar het gewest Holland. Een kwestie waarin hij zich in deze periode mengde, was die van het ruwaardschap over het Land van Vianen, waar het geslacht Van Brederode de heerlijke rechten bezat. Reyners moeder was een Van Brederode. Zijn oom Reinoud van Brederode had in 1473 op zijn sterfbed de voogdij over zijn minderjarige kinderen opgedragen aan zijn vrouw Yolanda van Lalaing. Haar voogdij werd aangevochten door enkele bastaardzonen van Reinoud van Brederode, die de hulp van Van Broekhuizen inriepen. Deze ging in op hun verzoek en wist met list en bedrog zich eerst in 1477 van de heerlijkheid Vianen en Ameide meester te maken en korte tijd later Reinouds kinderen, de minderjarige Walraven en zijn zus, gevangen te nemen. Tevens riep hij zichzelf uit tot voogd (ruwaard) van het Land van Vianen. Een langdurig conflict met de familie Van Brederode was het gevolg, waarbij Reyner Vianen en Ameide bezet hield. In mei 1478 aanvaardden Van Broekhuizen en de stad Vianen de arbitrage van de stad Utrecht, waarbij de arbiters bepaalden dat Van Broekhuizen de voogdij over Walraven van Brederode

en het heerlijk gezag over Vianen en Ameide zou behouden tot 8 januari 1480, wanneer Walraven meerderjarig zou worden. Reyners positie in Vianen werd door Maximiliaan beschouwd als een bedreiging voor de positie van zijn regering in Holland. Toen Walraven in januari 1480 meerderjarig was geworden, liet Van Broekhuizen voor een fors bedrag zijn rechten afkopen, maar hij heeft zeker tot februari Vianen en Ameide bezet gehouden. Daarna moet hij naar het Nedersticht of Gelre zijn vertrokken.

In Holland waren in 1477 de Hoekse en Kabeljauwse twisten weer opgelaaid en in de meeste steden leidde dit tot een strijd om de macht. Vanwege zijn familiere relatie met de Van Brederodes kwam Reyner terecht in het kamp van de Hoekse partij, die zich in Holland verzette tegen het gezag van Maximiliaan. Van Broekhuizen zette daarmee het verzet dat hij in Gelre tegen Maximiliaan had geboden in Holland voort. Waarschijnlijk deed hij dit niet alleen uit overtuiging, maar ook uit financiële noodzaak, omdat zijn Gelderse bezittingen hem waarschijnlijk waren ontnomen. Zo sloot hij in januari 1481 een contract met de uit Leiden verdreven Hoeken om die stad voor hen in te nemen. Kort daarop vertrok hij met een detachement huurlingen uit Utrecht en nam al spoedig Leiden in. De Kabeljauwsgezinde Rotterdamse stadssecretaris laat zich in zijn kroniek sterk afkeurend uit over het Leidse optreden van Van Broekhuizen. Hij zou van het stadhuis hebben laten afkondigen dat hij de stad uit naam van Maximiliaan had ingenomen, "maer hij loecht al tsamen, hij wasser toe ghehuyert van den Hoecx partie om vierdusent Rinse gulden". Van Broekhuizen blijkt een goed betaalde "capiteyn" te zijn geweest. Vanuit Leiden ondernam hij voor rekening van de Hoeken nog enkele expedities op het Hollandse platteland, maar in april werd het hem in Leiden te heet onder de voeten en moest hij de stad, samen met een groot aantal medestanders, 's nachts heimelijk verlaten en naar het Utrechtse Montfoort vluchten. Een aantal van zijn ruiters werd gegrepen en ter dood gebracht. Zelf werd hij veroordeeld door de Grote Raad van Mechelen en Maximiliaan gelastte de verbeurdverklaring van zijn bezittingen.

Na zijn Leidse avontuur bleef hij Maximiliaan en zijn aanhangers het leven lastig maken, nu in dienst van de stad Utrecht, die zich met andere Stichtse steden verzette tegen de door Maximiliaan gesteunde bisschop David van Bourgondië. Zo hielp hij in september 1481 de Utrechtse bij de belegering van IJsselstein, bolwerk van de familie Van Egmond, waarvan de leden zich steeds trouwe aanhangers van Karel de

Stoute en zijn opvolger Maximiliaan hadden betoond. Eind december 1481 was hij een van degenen die Engelbert van Kleef escorteerden, toen deze in Utrecht als postulaat-bisschop werd geïnstalleerd. In april 1482 zwoer hij een eed van trouw aan Engelbert van Kleef en aan het Utrechtse gildenbestuur dat mede dankzij zijn militaire steun de macht in de stad aan zich had getrokken. Toen hertog Johan van Kleef in augustus van dat jaar 2000 voetknechten aan de Utrechtse ter beschikking stelde, trokken deze onder het commando van Van Broekhuizen naar Utrecht. In 1483 zien we hem weer optreden in het Nedersticht, waar hij met succes een actie organiseerde om bisschop David van Bourgondië gevangen te nemen en in Amersfoort in bewaring te stellen. Daarna horen we een aantal jaren nauwelijks iets van hem, totdat hij in 1489 in Rotterdam opduikt als Hoekse commandant. Van daaruit leidde hij wederom een Hoekse aanslag op Leiden, die ditmaal echter mislukte. In oktober van dat jaar nam hij Wageningen in, maar hij werd uit de stad verdreven door troepen uit nota bene Nijmegen en Arnhem, die toen onder het gezag van Maximiliaan waren teruggekeerd. Een jaar later werd hij wederom door de Grote Raad veroordeeld, maar het zal hem nauwelijks hebben gedeerd.

Toen de jonge Karel van Egmond in 1492 naar zijn vaderland Gelre terugkeerde en als hertog werd ingehuldigd, betekende dit voor Van Broekhuizen nieuwe carrièremogelijkheden. Door zijn inzet voor hertog Adolf voor en na de eerste Bourgondische bezetting van Gelre (1473-1477) kon hij rekenen op de sympathie van hertog Karel. Hij bevond zich dan ook in diens gevolg, toen deze in maart 1492 zijn intocht in Gelre hield. Reeds in 1477 ten tijde van regentes Catharina was hij kandidaat geweest voor de belangrijke functie van burggraaf van Nijmegen, maar hij had toen achter het net gevestigd. In 1492 werd hij hierin door hertog Karel alsnog benoemd. Gelijktijdig trad hij op als hertogelijke raadsheer en werd hij door Karel als zijn gezant naar de koning van Frankrijk gezonden.

Lang heeft hij niet kunnen genieten van zijn hernieuwde vooraanstaande positie in het Gelderse bestuur. Het laatste levensteken van Reyner dateert van 5 september 1493. Hij is zeker voor 23 september 1496 overleden, maar vermoedelijk al veel eerder, aangezien op 14 december 1493 het Nijmeegse burggraafambt door een ander blijkt te worden uitgeoefend. Zijn sterfdatum ligt daarom waarschijnlijk tussen 5 september en 14 december van het jaar 1493. Huis en heerlijkheid Broekhuizen vererfden op zijn oudste dochter Walraven, die gehuwd was met Steven van

Zuylen van Nyevelt, heer van Hoevelaken. Zij was de laatste Van Broekhuizen die in Broekhuizen het heerlijke gezag zou uitoefenen.

Reyner moet een bekwaam militair zijn geweest die bovendien over de nodige leiderscapaciteiten beschikte die bij vriend en vijand respect afdwongen. Zijn bestaan moet zeker avontuurlijk zijn geweest en erg honkvast was hij niet, al zal hij in zijn Gelderse periodes regelmatig zijn heerlijkheid Broekhuizen hebben aangedaan. Het is opvallend hoe vaak hij in de Hollandse en Utrechtse kronieken wordt vermeld als een van de prominentste leiders van de Hoekse partij. Zijn politieke tegenstanders schilderden hem vooral af als een onbetrouwbare en op geld beluste avonturier. In politiek opzicht was hij echter rechtlijnig. Met uitzondering van de periode 1473-1477, toen hij Karel de Stoute diende, heeft hij steeds gestaan aan de zijde van de anti-Bourgondische partij, in casu de 'nationale' partij in Gelre en de Hoeken in Holland en Utrecht. In de Hollandse en Utrechtse geschiedschrijving is hij als Hoeks leider geen onbekende, maar in Gelderland is hij als Gelders patriot ten onrechte in de vergetelheid geraakt.

Literatuur

- A.W.E. Dek, 'Genealogie der Heren van Brederode', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 13 (1959), 105-146
- M. Flokstra, 'Middelleeuwse heren van Broekhuizen', in: *Publications de la Société historique et archéologique de Limbourg* 33 (1997), 141-190
- M. van Gent, 'De instructies van Maximiliaan met betrekking tot de Hoekse bezetting van Leiden (januari-april 1481)', in: J.W. Marsilje e.a. (red.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief*, Leiden 1989, 96-101
- M. van Gent, 'Pertijelike saken'. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijks tijdperk*, z.p. 1994, Hollandse Historische Reeks 22
- J. Kuys, 'De belegering van Nijmegen in het jaar 1473', in: J.A.E. Kuys (red.), *Een voorschot op de Nijmeegse Stads geschiedenis*, Nijmegen 2002, 7-11
- Neuss, *Burgund und das Reich*, Neuss 1975
- A.H.J. Prins, *Jan van Schaffelaar. Requiem voor een Gelderse ruiter*, Barneveld 1982
- R. Vaughan, *Charles the Bold the last Valois Duke of Burgundy*, London 1973

Bronnen

- W.J. Alberts en C.A. Rutgers (eds.), *Cronica illustrium domini-norum de Brederueden*, Groningen 1957, Fontes minores Medii Aevi 5-6
- H. ten Boom en J. van Herwaarden (eds.), ‘Rotterdamse kroniek. Aantekeningen van Rotterdamse stadssecretarissen, 1315-1499 (1570)’, in: *Nederlandse Historische Bronnen*, deel 2, 's-Gravenhage 1980, 1-102
- *Die Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant, beghinnende van Adams tiden tot die geboorte Ons Heren Jhesu, voertgaende tot den iare 1517 ...*, Leiden 1517
- ‘Kroniken ende gesten des edele ende hoochgeboren heeren van Brederode in Hollandt’, in: A. Matthaeus, *Veteris aevi analecta ...*, deel 1, Hagae Comitum 1738², 587-740
- N.B. Tenhaeff (ed.), *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad. Utrechtsch-Hollandsche jaarboeken 1481-1483 van de hand van een onbekenden, gelijktijdigen schrijver. Naar den eersten druk van Antonius Matthaeus' Analecta (1698)*, Utrecht 1920
- A. Ulrich (ed.), ‘Acten zum neusser Kriege 1472-1475’, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 59 (1889), 1-91

Jan Kuys

Anthony Brummelkamp

1811-1888, predikant en voorman van de Afscheiding

Anthony Brummelkamp werd op 14 oktober 1811 geboren in Amsterdam als zoon van Johannes Brummelkamp (1766-1849), tabakshandelaar, en Anna Henriëtta Hesselink (1772-1841). Anthony trad in 1834 in het huwelijk met Maria Willemina de Moen (1808-1873), weduwe van Caspard Tieleman en moeder van een dochttertje. Het echtpaar Brummelkamp kreeg 11 kinderen. Anthony Brummelkamp overleed op 2 juni 1888 te Kampen.

Op zondag 19 oktober 1834 deed Anthony Brummelkamp zijn intrede als predikant van de Nederlands hervormde gemeente aan de Markt in Hattem. Voor zijn preek zette hij de toon met een tekst uit het bijbelboek Ezechiël 2 vers 7a: “Maar gij zult mijne woorden tot hen spreken, hetzij zij het horen zullen, hetzij dat zij het laten zullen.” Het was gedaan met de rust van de veelal vrijzinnige Hattemse notabelen. De jonge dominee beschouwde hen als aanhangers van de valse leer, waartegen hij moest optreden, eventueel onder uitoefening van de kerkelijke tucht. Op zondag zat de kerk stampvol, maar de kerkvoogden waren er niet van gediend. Het gangpad raakte verstopt en sommige kerkgangers konden hun gehuurde zitplaatsen amper bereiken.

Het was op kerkelijk gebied een roerige tijd. De predikanten H. de Cock en Brummelkamps jeugdvriend H.P. Scholte waren buiten de Nederlands hervormde kerk gezet. Zij verwierpen het Algemeen Reglement waarbij koning Willem I het bestuur van de Nederlands hervormde kerk had geregeld. Daarbij was de oude Dordtse kerkorde afgeschaft en verloren de plaatselijke gemeenten hun zelfstandigheid. De gemeenten kwamen onder synodaal oppertoezicht. De synode had echter geen bevoegdheid tot leertucht,

waardoor de opkomende vrijzinnigheid onbelemmerd ingang vond.

In Brummelkamps ouderlijk huis was het godsdienstige klimaat gereformeerd orthodox. Zijn vader was aanvankelijk tabakshandelaar in Amsterdam. Anthony bracht vanaf 1819 zijn jeugd door in Elburg, de woonplaats van grootmoeder Hesselink. Om predikant te worden had Brummelkamp eerst in Amsterdam kandidaatsexamen in de letteren moeten doen. Daarna was de weg vrij om theologie te studeren in Leiden. Leerstellig hing Leiden tussen het heterodoxe Groningen en het orthodoxe Utrecht in. Brummelkamp voelde zich er niet thuis. Hij richtte zich uitsluitend op het vaktechnische gedeelte van zijn studie. In zijn vrije tijd ging hij om met de vriendenclub, waarvan Scholte het middelpunt vormde. Brummelkamp trouwde met de bemiddelde weduwe Mie Tieleman de Moen. Deze verbintenis bracht hem behalve huwelijksgeluk financiële onafhankelijkheid.

Brummelkamp stond nog geen maand in Hattem, toen hij voor het eerst een aanvaring kreeg met de kerkenraad. In Hattem werd de doop praktisch nooit geweigerd aan kinderen van wie de ouders geen openbare geloofsbelijdenis hadden gedaan. Brummelkamp eiste dat er een belijdend lidmaat bij de doop aanwe-

zig was om de doopvragen te beantwoorden. Een ander geschilpunt betrof de Evangelische gezangbundel van 1806. Brummelkamp liet hem ongebruikt, omdat deze volgens hem een deïstische geest ademde.

De spanning steeg, temeer nadat drie Hattemers zich bij de afgescheiden gemeente in Kampen voegden en Brummelkamp in een adres aan de kerkenraad meldde dat hij het inhoudelijk met deze mensen eens was. In een adres aan het synodaal bestuur beriep hij zich op de drie formulieren van eenheid, vastgesteld op de Dordtse synode in 1619, als de ultieme verwoording van de kernpunten van de gereformeerde religie. De kerkenraad stelde zich aanvankelijk lankmoedig op, totdat het tijdens een kerkdienst uitdraaide op een gevaarlijk handgemeen. Het breekpunt werd Brummelkamps verhouding tot de provinciale synode. De synode eiste onderwerping aan haar gezag en Brummelkamp weigerde dit. Het afzettingsvonniss bereikte Brummelkamp op 9 oktober 1835 en nog op dezelfde dag liet de kerkenraad hem vallen. Brummelkamp werd na De Cock en Scholte de derde vader van de Afscheiding.

Met Hattem als uitvalsbasis heeft Brummelkamp zich tussen 1835 en 1839 gewijd aan het opzetten van afgescheiden gemeenten in de regio. In Hattem zelf splitste ongeveer 10% van de hervormden zich af. Brummelkamp ging voortvarend te werk. In het molenhuis van Steven Jans Mulder werden gelijktijdig kerkenraden aangesteld voor de gemeenten Hattem en Heerde-Wapenveld. De eerste afgescheiden gemeenten van Gelderland waren hiermee geïnstitueerd.

Voor een kerkverband bleek een hiërarchische structuur onmisbaar. Brummelkamp verdeelde de gemeenten in twee, later drie classes met een provinciale synode als overkoepelend orgaan. Als sluitstuk kwam er in 1836 een algemene synode. Het centralisme van de hervormde kerk bleef achterwege en de afgescheiden kerkenraden waren in tegenstelling tot de hervormde kerkenraden niet-regentesk in hun optreden.

Onder het voorwendsel dat het grondwettige recht op godsdienstvrijheid enkel de bestaande godsdiensten gold, was de vrijheid van openbare godsdienstoefening de afgescheidenen ontzegd. De overheid ging tot vervolgingen over op grond van een bepaling uit de Code Pénal die samenkomsten met meer dan 20 personen verbood. Om die reden preekte Brummelkamp dikwijls drie keer per dag. Hij werd verjaagd, beschimpt en beboet. Een veelvoorkomend drukmiddel was gedwongen inkwartiering van soldaten, zonder prompte uitbetaling van de onkosten. Als voorganger kreeg Brummelkamp de meeste soldaten over de

A. Brummelkamp in 1848 of 1849, portret in olieverf, anoniem (uit: M. ten Velde, *Anthony Brummelkamp 1811-1888*, Barneveld 1988)

vloer. Koninklijke erkenning was vanaf 1836 mogelijk, mits als plaatselijke gemeente op voorwaarde dat afgezien werd van de naam 'gereformeerd' en van elke claim op de rechten en bezittingen van de oude gereformeerde kerk. In 1839 kreeg Scholte vrijheid voor zijn Utrechtse gemeente onder de naam Christelijke Afgescheidene Gemeente. Brummelkamp stond ambivalent tegenover wereldlijke erkenning al maakte die het mogelijk een kerkgebouw aan te schaffen. Ontleende de kerk haar bestaansrecht niet aan Christus? Met het aantreden van koning Willem II in 1840 kreeg deze discussie een academisch karakter, omdat de nieuwe koning de afgescheidenen niet langer wilde dwarszitten.

De zo vurig verdedigde Dordtse kerkorde bleek al snel omstreden. Brummelkamp zelf werkte in 1837 mee aan de Utrechtse kerkorde, enigszins afwijkend van Dordt. Deze Utrechtse kerkorde dreef een wig in Brummelkamps gemeenten. Emotionele binding aan de vertrouwde kerkorde en gehechtheid aan de bevestigende oefenaars van wie de positie ondergraven werd in de Utrechtse kerkorde, maakten dat velen de afgescheidenen de rug toe keerden. Brummelkamps argument dat de vaders zelf de mogelijkheid tot herziening opengelaten hadden, kon ze niet vermurwen. Ze

gingen in 1838 verder als gereformeerde gemeenten onder het kruis. In 1840 deed de algemene synode zonder succes een stap in hun richting door Dordt weer aan te nemen. Pas in 1869 was de tijd rijp voor hereniging van afgescheidenen en kruisgezinden in de Christelijke Gereformeerde Kerk.

Brummelkamp had in 1839 het gevoel dat het werk hem bij de handen afbrak. Daarom verruilde hij Hattem voor Schiedam, waar hij vrij gevestigd predikant werd. Hij begon een predikantenopleiding, aanvankelijk niet veel meer dan een praktijkstage met een scheut theologie. In 1842 nam hij weer het voortouw in Gelderland door naar Arnhem te gaan. Daar werd het niveau van Brummelkamps predikantenopleiding opgekrikt door de fusie met die van zijn zwager A.C. van Raalte.

In 1846 leek de economische situatie uitzichtloos. Veel behoeftige gemeenteleden konden onmogelijk in eigen levensonderhoud voorzien. Daarom besloot Brummelkamp de emigratie naar Noord-Amerika te stimuleren. Hij bracht financiële middelen bijeen, schreef samen met Van Raalte een verantwoording en hield wkelijks spreekuur om eventuele gegadigden met raad en daad terzijde te staan. Brummelkamps belangstelling voor de landverhuizers was blijvend, temeer daar een deel van zijn naasten, onder wie Van Raalte en een jaar later ook Scholte, de overtocht waagden.

Met een deel van zijn Gelderse gemeenten heeft Brummelkamp van 1846-1854 los van de afgescheiden hoofdstroom geopereerd. Gedachten over de doop, de zuivere leer en de kerkorde waren onvoldoende uitgekristalliseerd en zorgden binnen de afgescheiden geleerden voortdurend voor conflictstof. Toen de synode het dragen van het doordeweekse ambtsgevaad verplicht stelde, kwam het tot een breuk met de synodegetrouwen.

Brummelkamp ging in 1850-1851 nog verder op de solotour. Hij raakte enthousiast voor de oprichting van een predikantenseminarie in Amsterdam. Het moest een brede opleiding worden voor de hele gereformeerde gezindte, zowel afgescheidenen als orthodoxe hervormden. Brummelkamp kreeg uit eigen kring het verwijt dat hij de Afscheiding verloochende. Hij voelde zich in het nauw gedreven en sloeg verbaal wild om zich heen. Alsnog probeerde hij het seminarieplan om te buigen in exclusief afgescheiden richting. Door zijn zigzagkoers was zijn imago geschaad en liep dit plan spaak. Toen de storm was geluwd, werd ook het conflict tussen de 'Geldersen' en de 'synodalen' op de synode van 1854 bijgelegd.

De verzoening kreeg in 1854 gestalte in de stichting van een theologische school in Kampen. Brummelkamp verliet Arnhem om in Kampen college te geven. Naast exegese van het Oude en Nieuwe Testament doceerde hij een breed scala aan vakken. Opnieuw ontwikkelde zich een richtingensrijd. Brummelkamp was zogenaamd te ruim in het aanbod van Gods genade en ontcrachtte daarmee de predestinatieleer. Om het voortbestaan van de school niet in gevaar te brengen, ondertekende hij een verklaring die hem zuiverde van remonstrantse smetten. In Kampen kwam tevens het weekblad *De Bazuin* van de grond, waaraan Brummelkamp vanaf 1875 meewerkte als hoofdredacteur. De opinie van de afgescheidenen inzake de verhouding tussen kerk en staat, de schoolrijd en het sociale vraagstuk werd mede door hem gevormd.

Brummelkamp heeft de doleantie van 1886 nog meegemaakt en zag geen principieel verschil met 1834. In *De Bazuin* noemde hij de bul waarmee de hervormde synode de dolerenden in de ban deed een 'erediploma'. Met de droom van de hereniging van de hele gereformeerde gezindte voor ogen is hij in 1888 gestorven. Hij geldt algemeen als de 'vader' van de Afscheiding in Gelderland.

Werken

- *Brief aan Ds. N.N. te R. ter beantwoording der vraag 'Waarom zich juist onder mijne discipelen de ongerechtigheid in de kerk openbaart'*, Kampen 1857
- met A.C. van Raalte, *Landverhuizing, of waarom bevoorderen wij de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java?*, Amsterdam 1846
- met A.C. van Raalte en S. van Velzen, 'Bericht', in: *Kerkelyk handboekje, zynde een kort uittreksel, van de voornaamste acten der nationale en provinciale synoden, bertekelyk de zuiverheid der leere, rust der kerke enz. als mede de post-acta of nahandelingen van het nationale synode van Dordrecht, gehouden in de jaren 1618 en 1619, zeer dienstig en noodig voor predikanten en kerkeraden. Met eene voorrede*, Amsterdam 1841, 5-10

Literatuur

- A. Brummelkamp jr., *Levensbeschrijving van wijlen Prof. A. Brummelkamp, hoogleraar aan de Theologische School te Kampen*, Kampen 1910
- C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel 9: *Provincie Gelderland*, Dordrecht 1991
- M. te Velde, *Anthony Brummelkamp (1811-1888)*, Barneveld 1988

Bronnen

- *Uitgang uit de gemeenschap met het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur, noodzakelijk gemaakt door de afzetting*, 's-Gravenhage 1835. Herdrukt met een 'toeleidend' woord en naschrift in: *Komplete uitgave van de officiële stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte e.a.* II, Kampen 1863, 1884²
- *De Bazuin. Gereformeerde Stemmen uit de Christelijke Afgescheidene Kerk in Nederland* 1-36 (1853-1888)

W. Smit-Buit

Catharina van Gelre

ca.1440-1497, *regentes*

Catharina van Gelre werd omstreeks 1440 geboren als jongste van de zes kinderen van Arnold van Egmond, hertog van Gelre, (1410-1473) en zijn vrouw Catharina van Kleef (1417-1476). Ze bleef ongehuwd en overleed op 25 januari 1497 te Geldern.

Niet alleen over het precieze geboortejaar van Catharina tasten we in het duister. Ook over de jeugdijaren van het jongste kind van hertog Arnold is nauwelijks iets bekend. Haar broer Adolf (geboren 1439) en haar oudste zus Maria (geboren 1433) hebben als kind een aantal jaren aan het hof van de hertog van Bourgondië doorgebracht om daar als vorstenkind te worden opgevoed en aan een huwelijkspartner te worden gekoppeld. Van Catharina en haar oudere zus Margriet (geboren 1436) is niet bekend of zij als kind langdurig aan het Bourgondische of een ander vorstelijk hof verbleven hebben. Van de vier kinderen van Arnold die de volwassenheid bereikten, zou Catharina als enige haar leven lang ongehuwd blijven. Catharina's vader had haar een jaarlijkse uitkering uit de domeinambten Goch en Geldern toegekend, die zij zou genieten zolang zij ongehuwd zou blijven. Er zijn aanwijzingen dat hij pogingen heeft ondernomen om in Frankrijk een echtgenoot voor haar te vinden, maar die zijn in ieder geval zonder succes gebleven. In het testament dat Arnold in 1473 kort voor zijn dood liet opmaken, kent hij haar nog een bruidsschat toe.

Van een huwelijk is het dus nooit gekomen, al beweren sommigen het tegendeel. Catharina zou in 1464 in het geheim gehuwd zijn met Lodewijk van Bourbon, die in de jaren 1456-1482 bisschop van Luik was. De echtelieden zouden elkaar hebben leren kennen tijdens de bruiloft van Lodewijks zuster Catharina van Bourbon en Catharina's broer Adolf, die in 1463 in Brussel werd gevierd. Ze zouden als echtpaar drie zonen hebben gekregen, die op goede gronden te boek

staan als onwettige kinderen van Lodewijk van Bourbon, maar een overtuigend bewijs voor het moederschap van Catharina ontbreekt volledig. Een van de drie zonen, Pierre van Bourbon, huwde in 1498 met Margriet Tourzel van Algrem, vrouwe van Buzet, en werd daardoor de stamvader van het geslacht Bourbon-Buzet. Het verhaal van Catharina's geheime huwelijk met Lodewijk van Bourbon wordt voor zover bekend voor het eerst vermeld in het werk van de genealogen Scevole et Louis de Sainte-Marthe *Histoire généalogique de la maison de France*, dat in 1619 in Parijs verscheen. Contemporaine kronieken uit het bisdom Luik en het hertogdom Gelre noemen het huwelijk in het geheel niet en evenmin zijn er oorkonden die het bestaan ervan kunnen staven. Toch blijft dit vermeende huwelijk tot in de 20ste eeuw opduiken in historische en genealogische publicaties.

Betrouwbare bronnen voor een intieme relatie, van welke aard dan ook, tussen Catharina en Lodewijk van Bourbon ontbreken dus te enen male, al is het bepaald niet onmogelijk dat zij elkaar reeds in hun jeugd aan het Bourgondische hof of elders hebben ontmoet. Catharina verdwijnt wel tussen 1461 en 1473 uit de bronnen en we kunnen slechts gissingen doen over haar levenswandel in de tussenliggende jaren. Wellicht zijn sommigen juist door dit gat in haar biografie in de verleiding gekomen zich aan allerlei speculaties over te geven, maar dat een huwelijk waaruit drie kinderen zouden voortgekomen zijn, geen enkel spoor in de Luikse en Gelderse bronnen heeft nagelaten, moet als uitgesloten worden beschouwd.

Grafplaat van Catharina van Gelre in de parochiekerk te Geldern (foto: St. Frankewitz)

Wanneer Catharina na die lange afwezigheid vanaf maart 1477 weer frequent in de bronnen traceerbaar is, speelt zij voor het eerst in haar leven een prominente rol in het hertogdom Gelre. Een rol in de Gelderse geschiedenis die zij niet zelf heeft gezocht, maar die haar door de politieke omstandigheden van het jaar 1477 werd opgedrongen. Aan de in 1473 begonnen Bourgondische bezetting van Gelre was in januari 1477 plotseling een einde gekomen door het sneuvelen van de Bourgondische hertog Karel de Stoute. Het lag in de lijn van de verwachting dat Adolf, zoon van de in 1473 overleden hertog Arnold van Gelre, als de nieuwe hertog van Gelre zou worden ingehuldigd.

Adolf verbleef sinds 1471 in Vlaanderen als gevangene van de Bourgondische hertog, maar eenmaal vrijgelaten na de val van Karel de Stoute bleek hij niet geneigd onmiddellijk naar Gelre terug te keren. Hij had namelijk zijn diensten aangeboden aan Maria van Bourgondië, de erfdochter van Karel de Stoute, die de grootste moeite had het Bourgondische gezag in Vlaanderen en elders in haar vaders erflanden te herstellen.

Het voorstel van de Gelderse standen om zijn zuster Catharina voorlopig als regentes over Gelre aan te stellen kreeg pas na langdurige onderhandelingen Adolfs steun. Tegelijkertijd hadden adel, ridderschap en steden zich in maart 1477 tot Catharina gewend met het dringende verzoek voorlopig als plaatsvervangster van haar broer Adolf op te treden. Op dat moment verbleef zij bij haar zuster Margriet, echtgenote van graaf Frederik I van de Palts-Simmern. Ze reageerde aanvankelijk niet of afwijzend, want in april herhaalden de Gelderse standen hun verzoek. Catharina liep bepaald niet over van enthousiasme en wilde de rol van regentes slechts op zich nemen met volledige instemming van haar broer Adolf. Dat Catharina's regentschap van zeer tijdelijke aard zou zijn, stond bij voorbaat vast, omdat de standen tegelijkertijd Adolf als wettige hertog van Gelre hadden erkend. Dat nam niet weg dat ook Maria van Bourgondië als opvolgster van haar vader aanspraken op Gelre liet gelden. Kort nadat Adolf met haar regentschap had ingestemd, moet Catharina vanuit Duitsland de Rijn zijn afgezakt. Op 3 mei arriveerde ze in Lobith van waaruit ze naar Grave reisde om daar in het kasteel haar intrek te nemen. In afwachting van de terugkeer van Adolf nam ze het regentschap op zich. Via brieven en gezanten stond zij voortdurend in nauw contact met haar broer.

De gebeurtenissen namen echter een andere wending dan verwacht, toen zich begin juli het gerucht verspreidde dat Adolf in Vlaanderen gesneuveld zou zijn. Pas in de loop van augustus kreeg men in Gelre zekerheid over dit droevige nieuws. Adolf bleek op 27 juni in de buurt van Doornik te zijn gesneuveld tijdens schermutselingen met Franse troepen. De aandacht van Catharina en de standen verlegde zich daarop van Adolf naar zijn kinderen Karel en Philippa, die echter sinds 1473 in Bourgondische handen waren. Hun spoedige terugkeer naar Gelre was niet te verwachten, zodat Catharina namens haar neef Karel het regentschap voortzette. De situatie binnen Gelre werd er intussen ook niet gemakkelijker op, omdat zich hier de pro-Bourgondische partij begon te roeren. Deze wordt ook wel de Egmondse partij genoemd, omdat ze onder leiding stond van Willem van Egmond, broer

van wijlen hertog Arnold, die in diverse delen van Gelre aanhangers had onder adel, ridderschap en stedelijke bestuurders. De Gelderse 'nationale' partij onder leiding van Catharina zocht daarom steun in het buitenland bij anti-Bourgondische krachten. Er werden besprekingen gevoerd met onder anderen meerge-noemde Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik, en koning Lodewijk XI van Frankrijk. Het voorstel voor een dubbelhuwelijk van Karel en Philippa met respectievelijk een dochter en zoon van hertog Johan I Kleef liep stuk op het veto van Catharina. Ze vreesde dat daardoor Gelre aan de hertog van Kleef verkwanseld zou worden. Voor de Bourgondisch gezinde Klevenaer koesterde zij weinig sympathie, want zij beschouwde hem volgens de kroniekschrijver Van Berchen als medeschuldig aan de dood van haar broer Adolf. Van Berchen levert naar aanleiding van deze uitspraak kritiek op haar. In een toespraak tot de verzamelde Nijmeegse burgers had zij het voorgestelde dubbelhuwelijk, naar zijn mening op lichtzinnige wijze, van de hand gewezen. Ze vreesde dat Gelre als gevolg van zo'n huwelijk uiteindelijk door Kleef zou worden geannexeerd, maar Van Berchen is van mening dat ze met haar afwijzing nog grotere rampspoed over Gelre heeft afgeroepen.

Catharina's positie werd steeds moeilijker en daadwerkelijke hulp van buiten was nauwelijks te verwachten. Maria van Bourgondië was inmiddels gehuwd met Maximiliaan van Oostenrijk, die zich opmaakte om de Bourgondische aanspraken op Gelre te effectueren. Toen de stad Arnhem in maart 1478 in Egmondse handen was gekomen en daarmee lijnrecht tegenover Nijmegen kwam te staan, werd de situatie voor haar steeds moeilijker. Oppositieleider Willem van Egmond voelde zich gesterkt en eiste de voogdij over de kinderen van Adolf en de zeggenschap over het hertogdom voor zich op. In reactie hierop werd door de Gelderse partij hertog Frederik van Brunswijk-Lüneburg tot beschermheer (voorstender) van Gelre benoemd. Hij hield in september 1478 zijn intocht in Nijmegen en Catharina's aanhangers drongen erop aan dat ze hem zou huwen, maar ze liet zich daartoe niet overhalen, zo schrijft Willem van Berchen. In 1479 kwam het tot vijandelijkheden met troepen van Maximiliaan en van de hertog van Kleef. Uit naam van Maximiliaan werd door Adolf van Nassau in juni 1479 de stad Geldern belegerd, waarbij Catharina zich onder de belegerden bevond. De stad werd door de Geldersen ontzet, maar dit betekende geenszins het einde van de oorlogshandelingen. Frederik van Brunswijk heeft uiteindelijk maar weinig kunnen be-

reiken voor de Gelderse zaak. Tot overmaat van ramp kreeg hij ongeveer een jaar na zijn aantreden zulke heftige aanvallen van razernij, dat hij volkomen onhandelbaar werd en in de boeien moest worden geslagen. Kort daarop werd hij door een schoonzus opgehaald en huiswaarts begeleid. Inmiddels hadden de Geldersen zich tot een andere beschermheer gewend in de persoon van Hendrik van Schwarzburg, bisschop van Münster en zaakwaarnemer (administrator) van het aartsbisdom Bremen. Mede op aandringen van Catharina liet hij zich voor zes jaar tot voogd van Gelre aanstellen.

In het najaar van 1479 leek Catharina zich moegestreden uit de politiek te willen terugtrekken. Ze sloot met Maximiliaan een vredesverdrag, waarbij ze de stad en het ambt Geldern in levenslang vruchtgebruik kreeg. Hier zou ze tot haar overlijden blijven wonen. Ze mengde zich echter toch weer in de politiek en sloot zich in maart 1480 aan bij een verbond tegen Maximiliaan dat de Gelderse partij met koning Lodewijk XI van Frankrijk had gesloten. Vanaf 1480 lukte het Maximiliaan het hertogdom Gelre stukje bij beetje aan zich te onderwerpen. In het najaar van dat jaar ondernam Catharina ten einde raad nog een reis naar Frankrijk om hulp te zoeken bij koning Lodewijk en familieleden van Karel en Philippa, zoals hun ooms hertog Jan van Bourbon en Karel van Bourbon, bisschop van Lyon en kardinaal. Maar slechts mooie woorden waren haar deel en teleurgesteld keerde ze naar Gelre terug. Toen het kwartier van Zutphen zich in juli 1481 aan Maximiliaan onderwierp, werd onder anderen Catharina nadrukkelijk van het vredesverdrag uitgesloten. Zij werd op dat moment dus weer of nog steeds beschouwd als actief lid van de Gelderse partij, maar heeft zich al een maand later verzoend met Maximiliaan en Maria. De Geldersen werden intussen steeds verder in het defensief gedrongen en het beschermheerschap van Hendrik van Schwarzburg was door de militaire en politieke successen van Maximiliaan tot mislukken gedoemd. Bovendien kreeg de bisschop vanwege zijn Gelderse avontuur problemen met zijn eigen onderdanen, waardoor hij zich in 1482 te lang en leste gedwongen zag zijn beschermheerschap op te geven.

Sindsdien volgde Catharina nog slechts als belangstellende vanuit haar woonplaats Geldern de politieke gebeurtenissen. In haar rol van vruchtgebruikster van het ambt Gelre was ze in 1487 nog betrokken bij de uitvaardiging van een ordonnantie voor het onderhoud van de rivier de Niers, maar voor het overige vernehmen we weinig meer van openbare optredens. Ze

bleef in contact met haar neef Karel en bleef zich inzetten voor zijn vrijlating. Karel, die uiteindelijk in 1492 uit zijn gevangenschap is ontslagen en vervolgens als hertog van Gelre is ingehuldigd, heeft haar in 1494 in verband met een voorgenomen reis naar Frankrijk nog een rol als zijn tijdelijke plaatsvervanger toebedacht. Uit de correspondentie dienaangaande blijkt evenwel dat Catharina afwijzend heeft gereageerd op Karels persoonlijke verzoek om als zijn stadhouder op te treden. Ze moet de voorkeur hebben gegeven aan een teruggetrokken bestaan op de burch van Geldern, waar ze op 25 januari 1497 is overleden. Haar stoffelijk overschot werd overgebracht naar de stedelijke parochiekerk, waar het in een grafkelder in het koor te ruste werd gelegd. Haar gebeente is thans verdwenen. Vermoedelijk is het graf geplunderd in de jaren 1578-1587, toen Geldern was bezet door troepen van de Staten-Generaal en de kerk werd gebruikt voor het onderbrengen van militairen en hun materiaal. Behalve de grafkelder is de messing grafplaat bewaard gebleven, waarop een afbeelding van Catharina is gegraveerd.

Catharina is de geschiedenis ingegaan als regentes van Gelre. Ze kreeg een rol toebedeeld die ze zelf nooit heeft gezocht. Als gevolg van de politieke omstandigheden en bij gebrek aan alternatieven werd een beroep op haar gedaan en pas na enig aandringen was zij bereid zich voor de Gelderse zaak in te zetten. Het was uit plichtsbesef en het ging niet van harte. Ze had de lastig taak op zich genomen omwille van haar broer en na diens overlijden omwille van haar neef en nicht. Zij kweet zich gewetensvol van haar taak, maar heeft weinig kunnen bereiken. Daarvoor waren haar middelen te beperkt en de tegenkrachten te groot.

Het hertogdom Gelre maakte een bewogen en verwarde periode door tijdens Catharina's regentschap, maar over haar persoonlijke gevoelens en emoties zwijgen de bronnen helaas bijna geheel. De brieven die van haar bekend zijn, betreffen geen privé-zaken, maar slechts de politiek en ze hebben een zakelijke toon. Slechts van haar afhankelijkheid en genegenheid jegens haar broer Adolf vangen we daarin heel soms een glimp op. Zo schreef ze een brief aan de heer van Bergh waarin ze hem dringend verzocht om Gelderse escortetroepen naar Adolf te zenden, omdat hij door Maria van Bourgondië was benoemd tot kapitein-generaal van haar leger. Ze sloeg zoals steeds in haar brieven een zakelijke toon aan, maar tussen de

regels ontwaart men haar zusterlijke trots vanwege de eervolle benoeming. En toen Adolf haar had verzocht om een zekere Peterke, trompetter van de heer van Gemen, en andere goede trompetters naar hem te laten komen, ondernam ze daartoe meteen de nodige stappen. Blijkbaar ging het hier om een bekende trompetter wiens muzikale kwaliteiten door Adolf erg gewaardeerd werden. Wanneer we bij Willem van Berchen lezen dat Catharina zich geen echtgenoot liet aanpraten in de persoon van hertog Frederik van Brunswijk, spreekt daaruit zelfbewustheid. Ze liet niet met zich sullen voor politieke doeleinden, ook niet als die haar sympathiek waren. Ze was toen nooit eerder gehuwd geweest en zou levenslang ongehuwd blijven. Een ongehuwd leven in de wereld was in de 15de eeuw voor vrouwen niet vanzelfsprekend. Ze huwden of traden in het klooster, maar Catharina heeft voor geen van beide mogelijkheden gekozen, wat opmerkelijk kan worden genoemd.

Literatuur

- W.J. Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, deel 2, Groningen 1956
- A.G. van Dalen, 'Van Bourgondië tot Oostenrijk. Gelre van 1477 tot 1483, naar de briefwisseling van Oswald, heer van den Bergh', in: *BM Gelre* 59 (1960), 49-138
- St. Frankewitz, *Die Denkmäler der Stadt Geldern*, Geldern 2001
- M.P. Loicq-Berger, 'Un 'Liégeois' au siège de Rhodes de 1522', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 67 (1989), 714-747
- M. Rohdich, *Münster und der Niederrhein während des Reichskrieges gegen Karl den Kühnen 1474-75 und während der Wirren in Geldern 1478-82*, Berlin 1914
- C. Rothhoff-Kraus, 'Geldern und Habsburg zur Zeit Maximilians I. als Herzog von Burgund (1477-1492)', in: *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern*, Geldern 2001, 139-144
- R. de Warren, *Les prétendants au trône de France*, Paris 1947
- B. Vollmer, 'Zur Verweserschaft Gelderns durch Bischof Heinrich von Münster 1479-1482', in: *Westfälische Zeitschrift* 82 (1924), 106-111

Bronnen

- A.J. de Mooy (ed.), *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481*, Arnhem 1950

David Hendrik Chassé

1765-1849, *legerofficier*

David Hendrik Chassé werd geboren op 18 maart 1765 te Tiel als zoon van Carel Johan Chassé (1724-1793), majoor in Staatse dienst, en Maria Johanna Helena Schull (1729-?) en overleed op 2 mei 1849 te Breda. Hij huwde voor de eerste maal te Drumpt op 10 november 1786 met Johanna Adriana van Nieuwenhoven (1760-?). Dit huwelijk, dat circa 1795 door echtscheiding werd ontbonden, bleef kinderloos. Chassé huwde voor de tweede maal te Bourg (nabij Duinkerken) op 12 april 1796 met Elisabeth Irish (1769-1832). Uit dit huwelijk, dat in 1816 door echtscheiding werd ontbonden, werd een zoon geboren.

David Hendrik Chassé stamde uit een Hugenotengeslacht, waarvan verscheidene leden het predikantsambt bekleedden. Zijn vader brak met deze traditie en werd legerofficier. Ook David Hendrik, de jongste van vijf kinderen uit zijn huwelijk met een Tielse regent dochter, koos voor een militaire carrière. Al op tienjarige leeftijd verruilde hij de Franse school in Tiel voor een plaats als cadet in het infanterieregiment van zijn vader. In mei 1781 kreeg hij hier de rang van tweede luitenant. Weldra werd duidelijk dat de jongen de juiste loopbaan had gekozen, want, hoewel klein van stuk, toonde hij zich bij verschillende gelegenheden onverschrokken en doortastend. Tijdens de overstroming van de Tielerwaard in 1783 zou hij bijvoorbeeld met gevaar voor eigen leven enkele mensen van de verdrinkingsdood hebben gered.

In de politiek roerige jaren '80, toen de Republiek steeds verder verscheurd raakte door de partijstrijd tussen behoudzuchtige Orangisten en hervormingsgezinde Patriotten, koos Chassé voor de laatstgenoemden. In 1786 nam hij ontslag uit het door de Prins beheerste leger en ging hij de kleine troepenmacht versterken die de Patriotten langs de grens van Holland en Utrecht hadden samengetrokken. In de rang van kapitein verdedigde hij onder meer Muiden en Weesp tegen het Pruisische leger dat in september 1787 de Prins te hulp kwam. Beducht voor represailles van de Orangisten nam Chassé, met vele anderen, de wijk naar Frankrijk. Ook het feit dat hij – opvliegend van aard – kort tevoren in een duel, naar aanleiding van een hoogopgelopen politiek meningsverschil, zijn tegenstander had doodgeschoten, dwong hem tot dit overhaaste vertrek. Of zijn echtgenote, Johanna van Nieuwenhoven uit Dirksland – de zuster van een van zijn zwagers –, met wie hij een jaar

Luitenant-generaal D.H. Chassé in 1815, gravure door J.Ph. Lange naar een schilderij van J.W. Pieneman (foto: Iconografisch Bureau/Stichting RKD, 's-Gravenhage)

eerder was getrouwd, hem vergezelde, is niet zeker.

Als 23-jarige beroeps-officier wist Chassé in juli 1788 een eerste-luitenaantsplaats in het Franse leger te verwerven. Dit leger werd spoedig na de bestorming van de Bastille een revolutionaire strijdmacht, die het moest opnemen tegen de troepen van de contrarevolutionaire buurlanden. Als kapitein in het *Légion franche étrangère* vocht Chassé vanaf 1792 in de Zuidelijke Nederlanden en Staats-Brabant. Met zijn jagers steeds in de voorste linies strijdend werd hij in juni 1794 door een kogel in de rechterbovenarm getroffen. Hij hield

er een blessure aan over die hem de rest van zijn leven, vooral bij het schrijven, zou hinderen. Na nog hetzelfde jaar tot luitenant-kolonel te zijn bevorderd veroverde Chassé eind december 1794 het vestingstadje Zaltbommel. Met de hoofdmacht trok hij vervolgens verder de Republiek in. Kort daarop was de omwenteling overal een feit.

In april 1795 verliet overste Chassé het Franse leger om, in gelijke rang, als bevelhebber van een bataljon lichte infanterie in dienst te treden van de 'Bataafsche Armee'. In de jaren die volgden, leidde hij het trekken-de bestaan van een garnizoenscommandant, steeds verhuizend van de ene vestingstad naar de andere. In deze hoedanigheid zou hij ook tweemaal – in het voorjaar van 1797 en in de winter van 1799/1800 – voor korte tijd terugkeren naar zijn geboorteplaats Tiel. Chassé was inmiddels gescheiden van Johanna van Nieuwenhoven en in 1796 hertrouwd met Elisabeth Irish, een Britse weduwe, die hem nog hetzelfde jaar een zoon schonk.

Gelukkig werd Chassé nooit te lang achtereen tot de monotonie van het garnizoensbestaan veroordeeld. Aangezien Frankrijk van zijn Bataafse bondgenoot bij herhaling militaire bijstand verlangde, diende hij in de loop der jaren verscheidene malen met zijn troepen uit te rukken. In 1796, 1800, 1805 en 1806/1807 nam Chassé deel aan veldtochten in Duitsland: eerst driemaal tegen de Oostenrijkers en daarna tegen de Pruisen. Tot gevechtshandelingen kwam het hierbij overigens alleen in de winter van 1800, toen de Bataafse troepenmacht felle strijd moest leveren aan de rivier de Main. Vooral in de gevechten bij de vesting Würzburg gaf Chassé aan het hoofd van de lichte infanterie blijk van grote dapperheid. Een jaar eerder, in de late zomer en herfst van 1799, had hij zich in eigen land te velde kunnen bewijzen, toen het Bataafse leger met Franse steun in Noord-Holland een verbeterde strijd moest leveren tegen een omvangrijke Brits-Russische invasiemacht.

Intussen maakte Chassé promotie. Na in juni 1803 tot kolonel te zijn bevorderd werd hij drie jaar later generaal-majoor. Hij bekleedde die rang toen niet meer in het Bataafse leger, want in 1806 had de Franse keizer Napoleon van de republiek een koninkrijk gemaakt en hier zijn broer Lodewijk Bonaparte op de troon geplaatst. Toen deze in 1808 van Napoleon opdracht ontving een brigade van circa drieduizend man te leveren voor zijn oorlog in Spanje, kreeg Chassé hierover het commando. Het was een bijzonder eervolle benoeming op een bijzonder onaangename post. De oorlog op het Iberisch schiereiland liep na-

melijk spoedig uit op een guerrilla, waarin de strijdende partijen zich te buiten gingen aan de gruwelijkste wreedheden. Ook Chassé toonde zich meedogenloos in zijn represaillemaatregelen en bij het handhaven van de krijgstuicht. Als blijk van waardering voor de wijze waarop hij zich van zijn moeilijke taak kweet, werd Chassé op 1 juli 1810 door koning Lodewijk met de titel 'baron' in de adelstand verheven.

Ruim een week later was het met het Koninkrijk Holland gedaan. Het land werd ingelijfd bij Frankrijk en verloor daarmee zijn onafhankelijkheid. Dit laatste heeft Chassé – sinds september 1810 brigadegeneraal – Napoleon nooit vergeven. Toen de keizer hem op 30 juni 1811 als 'baron de l'Empire' in de Franse adel opnam, weigerde hij de daarbij behorende oorkonde in ontvangst te nemen. Intussen waren de keizerlijke troepen in Spanje langzaam maar zeker naar het noorden teruggedrongen door een Brits-Spaanse strijdmacht onder de hertog van Wellington. In juni 1813 wist deze de Fransen een zware nederlaag toe te brengen bij Vitoria. Voor Chassé persoonlijk waren de gevolgen rampzalig: in de chaos na de slag viel zijn rijtuig, met daarin al zijn geld en overige bezittingen, in handen van de vijand. Maar ook nu de Fransen steeds verder in het nauw werden gebracht, bleef hij – zijn officierseed getrouw – hun zaak zijn beste krachten geven.

In januari 1814 werd Chassé met zijn troepen naar noordoost-Frankrijk gezonden, waar Napoleon met man en macht probeerde te beletten dat de geallieerden Parijs zouden binnentrekken. Ook hier spaarde hij zichzelf niet en leidde hij zijn manschappen persoonlijk ten strijde. In de slag bij Arcis-sur-Aube nam de generaal zelfs de trom over van een gesneuvelde tamboer om persoonlijk de stormmars te slaan. Steeds opnieuw stelde Chassé zich aan de grootste gevaren bloot. Zijn uniform werd aan flarden geschoten, en hij liep enkele kneuzingen en verwondingen op, waaronder een ernstige aan zijn rug. Verscheidene paarden werden onder hem gedood. Daarbij was tot zijn grote verdriet ook zijn lievelingsrijdier Moes, dat hij tijdens de gehele Spaanse veldtocht in vele veldslagen en gevechten had bereden.

Het tij was voor Napoleon niet te keren, alle inspanningen van zijn troepen ten spijt. Na diens troonsafstand vroeg Chassé ontslag uit Franse dienst, dat hem begin oktober 1814 in de rang van luitenant-generaal werd verleend. Na zes jaar afwezigheid kon hij uiteindelijk terugkeren naar zijn vaderland, waar de nieuwe Oranjevorst graag van zijn diensten gebruik wilde maken. Koning Willem I twijfelde niet aan Chassé's trouw toen Napoleon enkele maanden later opnieuw in

Frankrijk aan de macht kwam, en met de woorden "Ik sta voor hem in!" gaf hij hem het commando over de derde divisie. De geallieerde opperbevelhebber, de hertog van Wellington, deelde dit vertrouwen echter niet. Tijdens de slag bij Waterloo op 18 juni 1815 plaatste hij de Nederlandse generaal daarom met zijn troepen achter de frontlijn. Het verhinderde Chassé niet op eigen initiatief zijn infanteristen een beslissende aanval met geveld bajonet te laten uitvoeren, toen de Fransen op een kritiek moment de geallieerde linies dreigden te doorbreken. Zijn in Spanje verworven bijnaam 'Generaal Bajonet' deed hij hiermee opnieuw eer aan.

Met de definitieve nederlaag van Napoleon brak een periode van vrede aan voor het jonge koninkrijk waarin de noordelijke en zuidelijke Nederlanden in 1815 waren samengebracht. Voor de vijftigjarige generaal betekende dit een rustig, maar saai commandantsbestaan. Van huiselijk geluk was daarbij opnieuw geen sprake, want in 1816 scheidde Chassé van zijn tweede echtgenote. Sinds 1815 was Mechelen zijn standplaats, daarna van 1817 tot 1819 Brussel en vervolgens Antwerpen. Bij het Oranjestad bleef de oude vechtjas intussen in hoog aanzien staan. Zijn gezag was zo groot dat hij bij een gelegenheid de kroonprins openlijk zou hebben tegengesproken met de woorden: "Ik ben een Gelderschman, die geen veinzen kent. Daarom neem ik de vrijheid, Uwe Koninklijke Hoogheid te zeggen, dat U groot ongelijk hebt". Ook de wijze waarop de beide zoons van Willem I als legerbevelhebbers in september 1830, bij het begin van de Belgische opstand, het oproer in Brussel trachtten te bedwingen, werd door hem onomwonden gekritiseerd.

Maar ook Chassé zelf – sinds juli 1831 generaal der infanterie – was niet vrij van fouten. Door de citadel van Antwerpen van oktober 1830 tot december 1832 tegen de Belgen en hun Franse bondgenoten te verdedigen zou hij zijn grootste militaire roem verwerven. Maar of die reputatie terecht is, mag worden betwist. In Bataafse en Franse dienst had Chassé zich een onvolprezen aanvoerder van troepen te velde getoond, maar voor het opperbevel bleek hij minder geschikt. Mogelijk kunnen zijn beoordelingsfouten en nalatigheden ten dele worden verontschuldigd door zijn leeftijd en wankele gezondheid. Zo werd hij in toenemende mate gehinderd door een hernia, een gevolg van een val van zijn paard in 1826. De standvastige wijze waarop de 67-jarige generaal met zijn troepen tijdens de laatste drie weken van het beleg een ononderbroken Frans artilleriebombardement doorstond, mag echter aanspraak maken op ieders bewondering.

De inwoners van Tiel leefden al die tijd intens met hun oud-stadsgenoot mee. Zo reisde in 1831 een deputatie uit hun midden naar Antwerpen om hem daar een gouden eredegeen aan te bieden als "een openlijk bewijs hunner erkentenis". Chassé op zijn beurt zond de Tielenaars een portret van zichzelf, dat een plaats kreeg in het stadhuis.

Nadat Chassé de citadel eind december 1832 had moeten overgeven, werd het garnizoen in krijgsgevangenschap naar Saint-Omer gevoerd. De commandant wilde als vanzelfsprekend het lot van zijn officieren en manschappen delen. Bijna een half jaar bleven zij geïnterneerd in Noord-Frankrijk. Eind mei 1833 leidden vorderingen in het diplomatiek overleg ertoe dat de verdedigers van Antwerpen naar het vaderland konden terugkeren. Chassé wilde zich – na veel aandrang – nog wel door koning Willem I aan het hof laten ontvangen, maar wees openbare huldigheden in Den Haag en Tiel af. "Ik heb niets gedaan dan mijnen pligt", liet hij weten. "Het is een bloot toeval, dat ik de nu vol-eindigde rol heb moeten spelen. Het volk roept nu: Papa Chassé! Maar ik heb te lang geleefd en te veel menschenkennis opgedaan, om dat alles niet op zinnen waren prijs te schatten". Van hoeveel inzicht deze woorden getuigden, zou later, in 1841, blijken.

Eind januari 1834 werd Chassé, ondanks zijn gevorderde leeftijd en delicate gezondheid, benoemd tot commandant van de belangrijke vestingstad Breda. Na de totstandkoming van het vredesverdrag met België werd hij in juli 1839 uit deze functie ontheven. Als eerbewijs benoemde Willem I de bejaarde generaal drie maanden later tot lid van de Eerste Kamer. Nog afgezien van de vraag of deze ijzervreter hier op zijn plaats was, bleek het voor hem vanwege zijn slechte lichamelijke conditie nauwelijks mogelijk vanuit Breda naar Den Haag te reizen om er de vergaderingen bij te wonen. Een ander eerbewijs, namelijk het voor het leven toegekende generaalstrakement, werd hem evenwel ontnomen. Als gevolg van bezuinigingen ontving hij vanaf 1841 slechts het normale generaalspensioen, waardoor zijn inkomsten aanzienlijk verminderden. Die gingen nog verder achteruit toen hij – in verband met de gewijzigde samenstelling van de Eerste Kamer als gevolg van de grondwetwijziging – zich in september 1848 gedwongen zag ontslag te nemen als senator. Tot zijn grote spijt was hij hierdoor genoodzaakt afstand te doen van zijn liefste bezit en enige ontspanningsmogelijkheid, namelijk zijn rijpaarden.

David Hendrik Chassé overleed acht maanden later, na een korte ziekte, op 84-jarige leeftijd in Breda. Familieleden waren daarbij niet aanwezig; zijn enige

zoon was aan het begin van de jaren '30 omgekomen in Indië. Aan het sterfbed zaten slechts enkele trouwe vrienden. Het aanbod van koning Willem III om de generaal met militaire eer te begraven werd beleefd afgewezen. Men respecteerde Chassé's wens dat slechts twee rijtuigen zijn stoffelijk overschot zouden volgen. Aldus werd hij in alle stilte en eenvoud begraven op het kerkhof van de Nederlands-hervormde kerk in het dorpje Ginneken bij Breda.

Werken

- *Belegering der citadel van Antwerpen in december 1832. Dagboek van den luitenant-kolonel jhr. H.E. den Boer en historisch verhaal van den generaal der infanterie baron D.H. Chassé*, Breda 1864

Literatuur

- J. Anspach, 'De generaal Chassé en zijn geslacht', in: *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 13 (1900), 42-50

- W.J. del Campo genaamd Camp, *Het leven en de krijgsbedrijven van David Hendrikus Chassé....*, 's-Hertogenbosch 1849
- A. Haak, *Chassé*, Rijswijk 1938
- G.J.W. Koolemans Beijnen, 'David Hendrikus Chassé', in: *NNBW*, deel 8, kol. 270-278
- H. Kruijmel, 'David Hendrik baron Chassé en zijn geslacht', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 9 (1957), 37-48
- J.A. de Moor en H.Ph. Vogel, *Duizend miljoen maal vervloekt land. De Hollandse Brigade in Spanje, 1808-1813*, Amsterdam 1991
- N. Vels Heijn, *Waterloo. Glorie zonder helden*, herziene druk, Amsterdam 1990
- H.J. Wolf, 'De militaire loopbaan van luitenant-generaal baron Chassé', in: *Ons Leger* 42 (dec. 1958), 25-27

Bronnen

- Regionaal Archief Rivierenland, Tiel, Archief Chassé; Collectie Chassé
- Nationaal Archief, Den Haag, Collecties Chassé (aanwinsten 1896 en 1922); Geheim Archief van Chassé als opperbevelhebber van de citadel van Antwerpen (1831-1833)

A.J.C.M. Gabriëls

Theo Colenbrander

1841-1930, *vernieuwer van de kunstnijverheid*

Theodoor Christiaan Adriaan Colenbrander werd op 31 oktober 1841 in Doesburg geboren, als eerste kind van Johannes Colenbrander (1807-1902) en Johanna Jacomina Kempées (1804-1882). In 1845 werd nog een meisje geboren, Louise Frédérique Wilhelmine (†1926). Colenbrander is nooit getrouwd geweest en heeft zijn lange leven vooral in hotels en pensions gewoond. Hij stierf in Laag Keppel op 28 mei 1930.

In weerwil van de volgorde van zijn doopnamen vond Colenbrander 'Th.A.C.' mooier en zo is hij ook bekend geworden. Theo's vader was onder meer commissienair in effecten, agent van een stoomboot- en brandverzekeringmaatschappij, rentmeester van de Broekhuizer Fundatie, directeur van een aardappelmeelfabriek en gemeenteontvanger van Doesburg. Na het afronden van enkele jaren onderwijs kreeg Colenbrander vermoedelijk zijn eerste bouwkundige lessen van de Doesburgse gemeentearchitect. Daarna heeft hij enige tijd te Arnhem gewerkt bij L.H. Eberson (1822-1889), de latere chef-bouwmeester van koning Willem

III. Colenbrander deed in de jaren '50 en '60 mee aan prijsvragen die voor het ontwerpen van gebouwen werden uitgeschreven; regelmatig kreeg hij een eervolle vermelding, maar niets is uitgevoerd.

De wereld ging voor Colenbrander open, toen hij op advies van Eberson ging helpen bij de voorbereidingen van het Nederlandse paviljoen op de Wereldtentoonstelling in Parijs in 1867. Niet alleen het Parijse kunstleven maakte grote indruk op hem, maar ook de inzendingen op de tentoonstellingen. Hier kwam onbekende kunst uit de hele wereld samen: Japanse schilderijen, Mexicaanse precolumbiaanse bouw-

werken, Indiase en Indische kunst en nog veel meer. Iets van deze ervaring moet hem tot het besluit hebben gebracht om zich met de vormgeving van keramiek bezig te gaan houden.

In 1876 was hij uit Parijs teruggekeerd naar Nederland. Hij voorzag eerst in Den Haag in zijn levensonderhoud als tekenaar bij het Ministerie van Oorlog en later in Leiden bij het Hoogheemraadschap Rijnland. Een definitieve wending in zijn carrière volgde na een ontmoeting in 1884 met Wilhelm Wolff, Freiherr von Gudenberg, directeur van de net opgerichte Haagse Kunstaardewerkfabriek (later Rozenburg geheten). Die was zeer geïnteresseerd in Colenbranders ontwerpen voor keramiek. De samenwerking betekende zowel voor Von Gudenberg als voor Colenbrander een definitieve stap naar roem. De kunstaardewerkindustrie, zo beroemd in de 18de eeuw (Delfts Blauw), was in de 19de eeuw op één Delfts bedrijfje na verdwenen. Daar begon in 1876 een opleving, mede omdat de roem van het Delfts Blauw aansloot bij de nationalistische gevoelens van die tijd. Von Gudenberg had daar aanvankelijk ook mee willen scoren, maar Colenbrander voelde niets voor het nakauwen van oude vormen en decors. Zijn ontwerpen waren in alle opzichten nieuw. De vormen vertoonden een robuuste elegantie en de decors een kleurrijke grilligheid die zeer de aandacht trokken. Hoewel geïnspireerd op verschijnselen uit de natuur waren de patronen zodanig gestileerd, dat ze bijna abstract waren geworden (en dat terwijl de abstracte beeldende kunst nog niet bestond). De motieven waren ook op een vrije manier over het vlak of de vorm verdeeld. Bijzonder was dat de decors titels kregen, net als schilderijen. Die titels verwezen naar de inspiratiebron: 'appelbloesem', 'goudenregen', 'spinneweb', maar ook 'blauwpatroon', 'firmament', 'voorjaar'. Waar de algemene smaak een voorkeur vertoonde voor het Delfts Blauw of de opkomende Jugendstil, ontwikkelde Colenbrander een heel eigen stijl. De schilders van de Haagse School bewonderden zijn werk zeer.

Omdat Colenbranders ontwerpen commercieel niet aantrekkelijk bleken, werd in 1889 zowel Von Gudenberg als Colenbrander ontslagen. De laatste wilde geen concessies doen aan de mode, hij beschouwde zijn werk als Kunst. Rozenburg ontwikkelde later het 'eierschaal porselein', waarvan de vormen en motieven perfect aansloten bij de Jugendstil; met deze producten kreeg het bedrijf grote bekendheid.

Na zijn Rozenburg-tijd maakte Colenbrander gedurende enkele jaren boekillustraties en interieurdecoraties. Uit die laatste activiteit komt waarschijnlijk een

Theo Colenbrander op jeugdige leeftijd (foto: P. Venbrux, Universiteitsbibliotheek Nijmegen)

ander zeer vruchtbaar ontwerpgebied voort: het vloertapijt. In 1895 werd hij artistiek leider van de Amersfoortsche Tapijfabriek. Daar sloeg hij ook een nieuwe richting in. Niet alleen de motieven en kleuren ondergingen de te verwachten metamorfose, sprankelend, sterk en op onverwachte manieren gecombineerd, hij ontwikkelde ook een methode om verschillende formaten op basis van hetzelfde ontwerp een spannende symmetrie te bezorgen. Op het op ruitjespapier ingekleurde ontwerp, dat een kwart van het totaal betrof en dat door tweemaal spiegelen een beeld van het geheel gaf, markeerde hij secties die eruit gehaald konden worden als het formaat kleiner moest, of herhaald als het iets groter moest zijn, of hij maakte combinaties van deze mogelijkheden. Het resultaat was altijd zowel overwogen als verrassend. Ook de tapijten kregen titels mee, zoals 'Tranen', 'Artisjok' en 'Lente'.

In 1901 verliet Colenbrander Den Haag, en tot 1910, toen hij zich in Arnhem vestigde, woonde hij op verschillende plaatsen in Gelderland, zoals Almen, Terborg en Hummelo en Keppel. Ook in Arnhem verhuisde hij regelmatig, hij woonde in eenvoudige pensions, of als het even wat beter ging, in een hotel. Vanuit die verschillende adressen ontwierp hij voor de Deventer Tapijt Fabrieken, die de Amersfoortsche Tapijfabriek hadden overgenomen. In 1912 werd Colenbrander benaderd door de Plateelfabriek Zuid Holland in Gouda.

Ter promotie van een nieuw procédé waarbij op het glazuur werd geschilderd, wilde de directie ontwerpen uitbrengen van Nederlands beste colorist. De samenwerking duurde niet lang, de intensiteit van de kleuren viel tegen en Colenbrander had nog steeds moeite met mensen die de kunst niet op de eerste plaats stelden.

In 1921 kwam de langverbeide doorbraak. Een aantal bewonderaars van Colenbrander richtte in Arnhem de RAM op met als doel zijn keramiekontwerpen eindelijk eens goed uit te voeren. Henri van Lerven (1875-1954), die in de Bakkerstraat een kunsthandel had, bracht idealisten en financiers bij elkaar en de beste schilders, kleibereiders en andere schakels in de aardewerkindustrie. Alles moest optimaal zijn. De schilders kregen per uur betaald, wat in die tijd ongebruikelijk was (stukloon was regel). De mede door Colenbrander ontwikkelde verf telde meer dan zeventig tinten, aangeduid met nummers en namen als 'wintergroen' en 'bessennat'. De kleisamenstelling leidde tot een harde, gladde scherf waarop de verf egiaal dekkend kon worden aangebracht.

Enthousiast sloeg de kunstenaar, toen al bijna tachtig, aan het ontwerpen. Naast tientallen nieuwe vaasvormen creëerde hij honderden decors, die toegepast op de diverse modellen er totaal anders uit konden zien. Recensenten roemden de vitaliteit van de ontwerpen en het gedurfde kleurgebruik. Eindelijk leek het ideaal verwezenlijkt: de Colenbrander-RAM producten behoren tot de absolute top van het Nederlandse aardewerk. De zorg die aan de producten was besteed had echter ook zijn prijs. Er waren decors die meer dan tien kleuren omvatten in de tamelijk dikke emailverf. Men kon dus dagenlang bezig zijn met één vaas, wat de objecten duur maakte. Het betrof hier echter Kunst, voor Colenbrander telden dat soort bezwaren niet. Als hij niet tevreden was over de uitvoering kon hij erg rigoureuus zijn. Een anekdote verhaalt over een bezoek van de oude kunstenaar aan de schilderzaal, waarbij hij op een gegeven moment tegen een van de schilderessen zei: "Ga jij eens opzij, meisje." Om vervolgens met zijn wandelstok de vaas waaraan zij al dagen had gewerkt, van de tafel te meppen. Na dit incident werd hem de toegang tot de schilderzaal ontzegd. Een andere bron van conflict lag in het gebruik van een andere verfsoort, die sneller op te brengen was, maar die veel minder intens van kleur was. De penseelstreek bleef zichtbaar, het leverde aquarel-

achtige effecten op. Na verzet van Colenbrander verwezen deze verven.

Helaas golden ook in Arnhem de eisen van de markt. Bij een kleine groep mensen vond het werk van de RAM aftrek, maar te weinig om de fabriek draaiende te houden. Het bedrijf werd omgevormd tot een N.V. en aan de doelstellingen werd toegevoegd dat het bedrijf ook werk van andere ontwerpers wilde uitvoeren, waaronder goed ontworpen serviesgoed. In de Raad van Commissarissen zaten kunstenaars van naam om de zuiverheid van deze instelling te garanderen, maar Colenbrander keerde in 1925 de N.V. RAM toch teleurgesteld de rug toe. De laatste jaren van zijn leven ontwierp hij nog steeds nieuwe modellen en decors en was hij bezig met proefjes voor nog een betere scherf. In 1928 verhuisde hij van Arnhem naar Laag Keppel, waar hij in 1930 stierf. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in het graf van zijn zuster in Oosterbeek.

Het belang van Colenbrander ligt, behalve in zijn unieke kunstenaarschap, in zijn totale compromisseloosheid, zijn allesoverheersende drang om de ontwerpen, zoals hij die in visioenen waarnam en met de vrije hand op de klei zette, uitgevoerd te doen krijgen. Hij had geen oor voor argumenten als betaalbaarheid, heersende mode of andere aardse redenen. Hij leefde voor de kunst, gaf niet om bezit, voor hem telde alleen de zuiverheid van vorm, van kleur, van de ziel van het werk. Gezien het feit dat het hem toch regelmatig lukte om mensen zijn ontwerpen uit te laten voeren, moeten zijn eigen bevologenheid en daadkracht anderen hebben aangesproken. Toch blijft het een raadsel waarom hij koos voor een medium dat hem zozeer afhankelijk maakte van andere mensen, van de techniek en de markt, en waarom hij niet bijvoorbeeld als schilder zijn kleuren direct op een doek zette.

Literatuur

- Evert van Straaten, *Dubbelgebakken. Aardewerknijverheid in Nederland 1876-1940*, Lochem 1979
- Riet Neerincx (red.), *T.A.C. Colenbrander (1841-1930) Plaatelbakkerij "RAM" te Arnhem (1921-1935)*, Arnhem 1986
- Richard Mills, 'Kleurnuancen. T.A.C. Colenbrander als tapijntontwerper', in: *Jong Holland* 10 (1994)2, 6-31
- Titus Eliëns, *T.A.C. Colenbrander (1841-1930) ontwerper van de Haagse Plaatelbakkerij Rozenburg*, Zwolle, Den Haag 1999

Hadewych Martens

Gerardus Antonius Corduwener

1882-1940, *socialistisch voorman en wethouder*

Gerardus Antonius Corduwener werd op 6 juni 1882 te Arnhem geboren. Hij was de zoon van Anna van Rossum en Franciscus Corduwener, koopman. Op 21 juni 1907 huwde Corduwener te Wageningen met Hermina Onderstal. Uit hun huwelijk werd in 1917 een dochter, Francisca Flora, geboren. G.A. Corduwener overleed te Nijmegen op 4 oktober 1940. Zijn vrouw overleefde hem enkele jaren, zij stierf op 20 juli 1945.

In Nijmegen-Oost ligt de Corduwenerstraat, genoemd naar G.A. Corduwener. Wie was de man die in Nijmegen met een straatnaam vereerd wordt?

Vlak na zijn huwelijk in 1907 vestigde Corduwener zich te Nijmegen. Hij was stukadoor, een anonus, iemand die als zo velen naar de Waalstad trok omdat er straat na straat werd volgebouwd met huizen voornamelijk bestemd voor de betere standen. Aan de Ten Hoetdwarstraat betrok hij samen met zijn vrouw een eenvoudige woning. Het echtpaar kreeg in 1909 een zware slag te verduren, hun eerste kind werd levenloos geboren. Het zou tot 1917 duren eer een volgend kind, een meisje, geboren werd. Een echt klein huishouden hadden de Corduwners niet. Sinds 1911 woonde een halfzus van Corduwener bij hen in. Een tweede inwoning dateerde van 1922 toen Petrus Hendrikus Corduwener, een jongere broer, samen met vrouw en dochters bij de Corduwners introk. Het halfzusje verhuisde in 1923 binnen Nijmegen. In 1927 vertrok Corduwener zelf met zijn gezin naar nieuwbouw van woningbouwvereniging De Gemeenschap in de Koolemans Beynenstraat. Drie jaar later vestigde ook het gezin van de jongere broer zich in dezelfde straat, op een ander adres overigens. In 1931 keerde broer Peter met zijn gezin terug naar Nederlands-Indië, waar hij ook vóór 1922 ambtenaar was.

In zijn eerste jaren te Nijmegen nam Corduwener een aantal beslissingen die van grote invloed waren op zijn publieke leven en loopbaan. Hij sloot zich in 1907 aan bij de afdeling Nijmegen van de Bond van Werknemers in het Stucadoorsbedrijf en werd meteen secretaris van deze afdeling. Mogelijk speelde daarbij een rol dat hij al vakbondservaring had. In 1897 was hij namelijk lid geworden van de afdeling Arnhem van de stukadoorsbond. Daarmee staft hij de stelling dat Nijmegen op vakbondsterrein een missiegebied was dat vanuit Arnhem bewerkt werd. In 1910 werd hij lid van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP)

G.A. Corduwener (foto: Het Archief Nijmegen)

en twee jaar later werd hij lid van de Nijmeegse Besturen Bond. Met deze keuzes voor de partij en vakbond brak hij met zijn katholieke verleden. Eerder had hij al door met de gereformeerde Hermina Onderstal te trouwen aangegeven dat het geloof voor hem niet van wezenlijk belang was.

In partij en bond wist hij een vooraanstaande positie te verkrijgen. Hij werd het boegbeeld van de socialistische zuil in Nijmegen. Die zuil had allerlei vertakkingen met steeds als doel de politieke en sociaal-economische positie van de arbeiders te verbeteren en hen cultureel te verheffen. Corduwener was de stuwende kracht achter de stichting van een eigen vakbondsgedebouw aan de Berg en Dalseweg. Hij nam ook de leiding op zich bij festiviteiten als bijvoorbeeld de

Sinterklaasvieringen. Deze vieringen van de Besturen Bond werden steeds groter van opzet en er moest zelfs van het eigen gebouw uitgeweken worden naar de grote zaal van De Vereniging. Daaruit en uit bijvoorbeeld de ledentallen van de Nijmeegse Besturenbond bleek dat 'de roden' geen quantité négligeable vormden.

Toen Corduwener zich in 1910 bij de SDAP aansloot was de partij niet vertegenwoordigd in de gemeenteraad. Het kiesstelsel was in die jaren nog een soort districtenstelsel, wat ongunstig was voor de SDAP. De partij haalde geen zetels bij achtereenvolgende gemeenteraadsverkiezingen, ook al wist zij ruim 20% van het electoraat achter zich te scharen. Het eerste tastbare resultaat werd behaald in 1917 toen één zetel in de wacht werd gesleept. Corduwener werd het eerste socialistische raadslid in de geschiedenis van Nijmegen. Omdat hij lid van de raad werd, moest hij zijn bijbaantje als gemeentelijke brandwacht opzeggen, dit wegens onverenigbaarheid van functies. Vanaf nu kraaide de rode haan nog maar in één betekenis.

In 1919 kwam er algemeen kiesrecht en werd het principe van evenredige vertegenwoordiging het uitgangspunt van het kiesstelsel. Vanaf dat jaar had de SDAP getalsmatig een stevige positie in de raad. De partij verwierf acht zetels. In het Interbellum zou de Nijmeegse SDAP telkens acht zetels behalen, met uitzondering van 1931 toen zij op zeven bleef steken. Corduwener, leider van de socialistische fractie, was in de door de katholieken gedomineerde raad dé tegenspeler van de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP), aangevoerd door P. Th. H. M. Dobbeltmann (raadslid van 1905 tot 1924). De revolutie van Troelstra en het verzet van de SDAP tegen de komst van de katholieke universiteit in Nijmegen waren beide tegen het zere been van de roomsen. Ook het socialistische streven naar meer zorg door de overheid kon op rooms verzet rekenen. Iedere zuil diende voor de eigen kring een systeem van zorg op te zetten, was het RKSP-standpunt.

Als representant van het rode gevaar had Corduwener het zwaar te verduren in de raad. Met zijn opvliegende karakter was hij een makkelijke prooi voor het verbale geweld uit de RKSP-hoek. Intussen probeerde hij in de raad op te komen voor de arbeiders én voor degenen die tot de onderklasse behoorden. Toen hij klaagde over de badinerende houding van leden van het Burgerlijk Armbestuur werd hem om bewijs gevraagd. Hij nam de moeite om zelf poolshoogte te gaan nemen en uit zijn handgeschreven aantekeningen blijkt grote empathie voor mensen die buiten hun

schuld arm en werkloos waren. Ze verdienden het niet om op hun nummer gezet te worden. Corduwners ster was intussen nog steeds rijzende. In 1920 was hij lid van Provinciale Staten geworden. Zijn politieke slagkracht in de raad was echter gering, gezien de grote roomse meerderheid. Die torpedeerde de raadsvoorstellen van de socialisten en slaagde erin hen lang buiten de raadscommissies te houden. Een wethouderszetel voor de SDAP zat er pas in na het vertrek uit de gemeenteraad van Dobbeltmann, die een veto had uitgesproken tegen een socialistische wethouder.

In 1927 koos de RKSP voor een afspiegelingscollege en kregen de socialisten hun begeerde wethouderszetel. Corduwener werd wethouder van Openbare Werken en wist in twee achtereenvolgende ambtsperiodes veel te bereiken, zowel op het terrein van aanleg en onderhoud van wegen als op het gebied van de volkshuisvesting. De woningbouwverenigingen realiseerden meer dan 1000 woningen in de jaren 1927-1935. Ook de krotopruijing nam hij serieus. Het belang van de volksgezondheid eiste volgens hem dat arme mensen hun krotten verlieten. Ze moesten de hogere huur van de veel betere nieuwbouwwoningen maar voor lief nemen.

Toen hij voor de tweede keer wethouder werd vond hij dat hij best wat van zijn salaris kon missen. Voor honderd kinderen uit de armste gezinnen van alle gezinden kocht hij geschenken en deelde die persoonlijk als Sinterklaas uit. Korte tijd van maart tot juli 1932 zat Corduwener, die anders dan zijn collega-wethouders full time politiek bestuurder was, wegens overspannenheid thuis. In de crisisjaren had hij moeite zich neer te leggen bij de bezuinigingspolitiek. Hij saboteerde raadsbesluiten en door zijn nukkelig gedrag verslechterde zijn verhouding met de andere wethouders. Eind 1932 draaide hij bij en zag in dat hij zich niet kon blijven verzetten tegen de bezuinigingspolitiek. Corduwener keerde na de verkiezingen van 1935 niet als wethouder terug. De katholieken kozen wegens 'betere geschiktheid' alleen wethouders van rooms-katholieken huize. Maar het is waarschijnlijker dat het standpunt van de populaire Corduwener ten aanzien van de bezuinigingspolitiek de doorslag gaf hem buiten het wethouderscollege te houden. Hij nam strijdbaar zitting in de raadscommissie van Openbare Werken. Zijn opvolger kon in de ogen van de rancuneuze Corduwener niets goed doen.

Na de raadsverkiezingen van 1939 achtte de RKSP Corduwener weer geschikt als wethouder. Gemeentebedrijven werd zijn portefeuille. In oktober 1940 stierf hij in het harnas, hij bezweek aan een hartaanval die hij kreeg

voor de poorten van de gemeentelijke gasfabriek. Een einde als van een speelfilm, ware het niet dat intussen Nederland bezet was en de nieuwe verhoudingen hadden gezorgd voor een dramatisch slotakkoord van zijn loopbaan. Na de Duitse inval koos hij voor de Nationaal-Socialistische Werkgemeenschap (NSWG) van Rost van Tonningen. "Al moest ik het socialisme bij de duivel halen ...", waren Corduweners woorden. Hij vond dat proberen te blijven strijden voor socialistische idealen zwaarder woog dan de democratie. Die keuze maakte dat hij als landverrader is betiteld. In Nijmegen leden zijn populariteit en prestige er niet ernstig onder. De herdenkingsartikelen in de plaatselijke pers getuigen daarvan en ook het feit dat geld werd ingezameld voor zijn grafmonument. Het In memoriam uitgesproken in de raadsvergadering door burgemeester Steinweg was bijzonder lovend voor de mens en politicus Corduwener. Dat er na zijn dood een Wethouder Corduwenerstraat kwam en dat bij de straatnaamwijzigingen in 1950 alleen het woord wethouder geschrapt maar zijn naam gehandhaafd is, getuigt van een blijvende waardering voor de man die de Troelstra van Nijmegen werd genoemd.

Archieven

- Het Archief Nijmegen, krantencollectie en Oud Secretarie Archief Nijmegen 1811-1946

Literatuur

- J. Bleumer, "Al moet ik het socialisme bij de duivel halen (...)": een analyse van de gemeentepolitiek en het functioneren van de SDAP-afdeling te Nijmegen in de periode 1936-1941, Nijmegen 1986, scriptie aanwezig in Het Archief Nijmegen
- M. van Gastel, *De S.D.A.P.-gemeentepolitiek Nijmegen van 1927 tot 1936*, Sint-Oedenrode 1975, scriptie aanwezig in Het Archief Nijmegen
- P.F. Maas, *Sociaal-Democratische Gemeentepolitiek in Katholiek Nijmegen 1894-1927*, Nijmegen 1974
- P.F. Maas, 'Corduwener, Gerardus Antonius', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, deel 4, Amsterdam 1990, 33-35

Leon Gruppelaar

Salomon van Deventer

1888-1972, *kunstminnaar en directeur*

Salomon van Deventer werd geboren op 29 november 1888 te Zwolle als zoon van Jan Salomon van Deventer (Zwolle 3 augustus 1858-Doorn 24 november 1945), likeurstoker en wijnhandelaar, en Albertina Elisabeth Brouwer (Bolsward 16 april 1857-Zwolle 7 maart 1916). Hij huwde op 9 oktober 1946 in Ede met Thea Mary Ethel Bottler (8 maart 1902-5 oktober 1978). Ze hadden één zoon. Van Deventer overleed op 3 maart 1972 in De Steeg.

Salomon van Deventer verhuisde op jeugdige leeftijd naar Den Haag en bezocht daar de Middelbare School voor Handel en Administratie. Na het behalen van zijn diploma in 1908 solliciteerde bij de NV Müller & Co (directeuren Anton Krölller en Gustav Müller) te Rotterdam. Tegen f 25,- per maand werd hij jongste bediende bij het meest succesvolle onderdeel van het bedrijf, de Batavierlijn. Spoedig was hij bij de familie Krölller ingeburgerd. Zoals hij zelf schreef:

"Een vol jaar werkte ik bij de Batavierlijn in Rotterdam, woonde daar op kamers. Maar ik was ten minste twee avonden in de week [bij de Kröllers] in Huize ten Vijver en ieder weekeinde. Vrijdagsavonds kwam [de kunstpeda-

goog] H.P. Bremmer en doceerde 'praktische esthetica' en op een andere avond kwam professor Steinmetz die in de winter 1908-1909 sprak over de Dorst naar Kennis".

Anders dan Krölller had Van Deventer grote belangstelling voor kunst en daardoor veel contact met diens echtgenote, Helene Krölller-Müller. Hij werd een uitgesproken bewonderaar van Bremmer en volgde slaafs diens advies.

Na een jaar vertrok hij met Willem Krölller, de op één na oudste zoon, naar Bremen om daar vanaf september 1909 de firma Müller te vertegenwoordigen. Vanaf dat moment ontstond volgens Van Deventer een regelmatige briefwisseling met Helene Krölller. Wel enige

Sam van Deventer, ca. 1930 (foto: Krölller-Müller Museum)

malen per week schreven zij elkaar, want: zij "had het nodig zich aan mij uit te schrijven om zo tot klaarheid te komen". Van Deventer schreef in zijn boek *Krölller-Müller* met meer eerbied en belangstelling over haar dan over zijn directeur. Hij was in vele zaken haar raadgever; zij zag in hem 'de ideale pleegzoon'.

Na de Eerste Wereldoorlog werd Van Deventer directeur op een van de afdelingen van Müller & Co. Hij regelde voor de Kröllers de financiële transacties bij de aankoop van grond op de Hoge Veluwe en de aankoop van schilderijen. Het landgoed De Hoge Veluwe en het huis in Wassenaar waar de Kröllers later woonden, stonden op naam van de firma. Het geld voor deze aankopen kwam uit het bedrijf, dat al sinds 1917 geen familiebedrijf was. Toen de aandeelhouders daar in 1932 achter kwamen, lieten zij het landgoed De Hoge Veluwe taxeren (waarde f 1.100.000,-) en gaven Anton Krölller opdracht het zo spoedig mogelijk te verkopen. De Kröllers moesten ook hun woonhuis in Wassenaar ontruimen. In april 1935 werd het landgoed verkocht aan de Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe. Aan deze stichting was een lening verstrekt door de Nederlandse Uitvoer Maatschappij (NUM), een staatsorgaan. Voorwaarde was dat alle kunstvoorwer-

pen die sinds 1928 toebehoorden aan de Krölller-Müller Stichting, eigendom werden van de Staat. Zelf hadden de Kröllers geen geld om het landgoed te kopen en vrij ter beschikking te stellen van de 'gemeenschap', zoals zij dat noemden. Nadat Anton Krölller zijn taak als directeur had overgedragen aan mr. A.F. Lodeizen, werd Van Deventer in 1937 door de commissarissen van de firma wegens zijn dubieus verleden ontslagen. De Krölleraanhang bleef de overdracht van de schilderijen zien als een douceurtje voor de Staat, en Van Deventer sprak later steeds van 'onze' collectie.

In de Tweede Wereldoorlog zag Van Deventer, geholpen door nationaal-socialistische vrienden, kans de statuten en de financiële positie van Het Nationale Park te wijzigen. Hij trok alle macht aan zich, liet zich benoemen tot voorzitter van het stichtingsbestuur, werd voorzitter/penningmeester van de Krölller-Müller Stichting en 'Ehrendirektor' van het Rijksmuseum Krölller-Müller. Hij voerde een pro-Duits bewind en ontving in het binnen het Nationale Park gelegen jachthuis Sint-Hubertus, dat hij vanaf 1942 permanent bewoonde, regelmatig hoge Duitse ambtenaren en militairen. Daaronder behoorde *Reichskommissar* dr. A. Seyss-Inquart, met wie hij een speciale relatie onderhield. Van Deventer was betrokken bij de verkoop aan de Duitsers van drie 16de-eeuwse schilderijen uit het museum. De waarde werd geschat op f 600.000,- (zes-ton-fonds). Dit geld werd door de Duitse overheid op aanvraag beschikbaar gesteld aan de Krölller-Müller Stichting. Hiervan kocht Van Deventer nieuwe schilderijen, voornamelijk bij kunsthandel Huinck en Scherjon in Amsterdam, waarvan hij zelf 50 van de 150 aandelen bezat. De transactie leverde deze firma een winst op van f 93.000,-. De toen gekochte schilderijen van Edgar Degas en Camille Pissaro, waarde f 63.000,-, moesten na de oorlog worden teruggegeven, omdat ze uit Frankrijk waren geroofd.

Toen Van Deventer in november 1941 na een kort verblijf aldaar uit Berlijn terugkeerde, besprak hij met enkele ambtenaren de situatie van De Hoge Veluwe. Doel was een vereenvoudiging van het bestuursapparaat (verwijdering van het Algemeen Bestuur), het schrappen van de door de NUM verstrekte hypotheecaire lening en de bouw van een groot museum. Het bestaande museum uit 1938 was slechts als tijdelijke huisvesting bedoeld. J. Bakker, vertegenwoordiger van het ministerie van Financiën in het Algemeen Bestuur, verzette zich tegen het schrappen van de hypotheek. Hij werd op 6 maart 1942 zonder opgaaf van reden van zijn functie ontheven. Oud-minister H.P. Marchant schreef als voorzitter van de stichting op 27 februari

1942 een brief aan de leden van het Algemeen Bestuur met het verzoek in te stemmen met de statutenwijziging. Het Algemeen bestuur werd niet voor consultatie bijeengeroepen. Van Deventer en H.M.M. Jeekel gingen op pad om de bestuursleden over te halen. Met medewerking van de NSB-ers, de secretarissen-generaal J. van Dam en M.M. Rost van Tonningen, konden op 23 maart 1942 de statuten worden gewijzigd. Er kwam alleen een Dagelijks Bestuur van vier leden: Van Deventer (voorzitter) en Jeekel namens de Krölller-Müller Stichting, A.M. Snouck Hurgronje en E.L. Rambonnet, rechterhand van Rost van Tonningen, namens het Departement. Marchant zou na de oorlog verklaren dat de statutenwijziging van 1942 'onder de drang der oorlogsomstandigheden had plaatsgevonden'. Verder wilde Van Deventer als compensatie voor in beslag genomen gebieden waarop het vliegveld Deelen was aangelegd, terreinen ten westen van het Park, waaronder Het Plancken Wambuis, annexeren. Omdat hij niet voldoende medewerking kreeg liet hij dit plan varen.

De vier bestuursleden van Het Nationale Park werden na de bevrijding door het Militair Gezag afgezet. Twee van hen werden geïnterneerd. Van Deventer was al op 18 april 1945 gearresteerd. Hij werd op 5 september 1945 als directeur van het Rijksmuseum geschorst, maar pas op 6 juli 1948 door minister J.J. Gielen, die had gewacht op de uitslag van het strafrechtelijk proces, wegens 'gebleken nationaal-socialistische geestesgesteldheid' ontslagen. Op 29 oktober 1947 was Van Deventer door de Zuiveringscommissie schuldig bevonden aan collaboratie, propaganda voor de vijand als president-commissaris van de uitgeverij Oceanus, aan in dienst te staan van gezantschapsraad W. Wickel van het Auswärtiges Amt van het Kommissariat für Verwaltung und Justiz te Berlijn, het lidmaatschap van de Germaanse SS, het herhaaldelijk ondertekenen van brieven met de groet Heil Hitler, het vervreemden van drie schilderijen die rijkseigendom waren, en het wijzigen van de statuten van Het Nationale Park omwille van het leidersbeginsel. Ook merkte de Zuiveringscommissie op dat Van Deventer met hulp van de door de Duitsers aangestelde secretarissen-generaal Van Dam en Rost van Tonningen doelbewust de verandering van de statuten had doorgezet omwille van het Führer-principe.

Omdat niet alle stukken voor het strafrechtelijk proces aanwezig waren, werd de zaak verdaagd naar 14 mei 1948 en hoewel er voor die datum verschillende getuigen waren opgeroepen, is het nooit tot een openbare behandeling gekomen. Achteraf bleken enkele rapporten die rechercheurs hadden opgesteld, spoor-

loos te zijn verdwenen. Het is tot nu toe onduidelijk hoe Van Deventer zich aan het proces heeft kunnen onttrekken. Veelzeggend is de alinea waarmee het rapport van de Zuiveringscommissie begint:

“Op de lijst van ambtenaren, naar wier gedrag naar het oordeel van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een onderzoek diende te worden ingesteld, kwam de directeur van het Rijksmuseum Krölller-Müller niet voor, hetzij, omdat hij honorair-directeur was, hetzij, omdat tegenover zijn afkeurenswaardige gedragingen prijzenswaardige daden konden worden gesteld, hetzij, dat men Van Deventer wilde sauveren om na zijn eventuele vrijlating nog van zijn *diensten en schenkingen* met betrekking tot het Rijksmuseum Krölller-Müller gebruik te kunnen maken.”

Van Deventer had voor de rechtbank verklaard dat hij zijn eigen kunstbezit testamentair bestemd had voor aanvulling van de Krölller-Müllerverzameling.

Op 23 november 1946 was Van Deventer voorwaardelijk buiten vervolging gesteld, maar op 4 oktober 1948 werd op last van de procureur-fiscaal bij het Gerechtshof te Arnhem de voorwaardelijke buitenvervolgstelling ingetrokken. Het vermogen van Van Deventer werd opnieuw onder beheer gesteld vanwege nieuw ontdekte malversaties. Dit besluit was de inleiding tot een aantal verhoren door de Centrale Vermogensopsporingsdienst. Het rechercheonderzoek werd onder andere ingesteld naar aanleiding van de aankoop van het olieverfdoek van J.B.C. Corot, *Mädchen am Brunnen*. Van Deventer had het in november 1941 willen kopen van de Duitse kunsthandelaar H.W. Lange te Berlijn met geld uit het genoemde zes ton fonds. Lange wilde het verkopen, mits hij naast de verkoopprijs een ander schilderij van Corot als toe-gift kreeg. De prijs werd uiteindelijk bepaald op f 105.000,- mét een ander werk van Corot uit de Barbizonperiode. Van Deventer wist dat Huinck en Scherjon een werk van Corot, *Mery sur Seine*, bezaten ter waarde van f 8.000,-, inkoop f 3.750,-. Hij betaalde Lange met geld uit het zes-ton-fonds, nam nog eens f 28.000,- bij de Krölller-Müller Stichting op en betaalde f 8.000,- voor *Mery sur Seine*. Aan deze transactie hield hij f 20.000,- over en deelde de winst met Huinck. Toen Van Deventer op 25 maart 1949 door de recherche hierover werd ondervraagd, vertelde hij een geheel ander verhaal. Eerst nadat hij werd geconfronteerd met de feiten, trok hij een eerder afgelegde verklaring in en bekende de fraude. De recherche had intussen beslag laten leggen op het vermogen van Van Deventer ter waarde van ruim f 10.000,-. Van Deventer was bereid de f 10.000,- winst terug te betalen. Ook

Huinck tekende een schuldbekentenis.

Verder kocht Van Deventer het zogenaamde Dürerboek, dat f 25.000,- had gekost, uit de nalatenschap van de Kröllers voor f 8.000,-. Hij verkocht het onmiddellijk aan een zekere dr. Erhard Göpel voor f 30.000,-. Van Deventer beweerde dat hij de winst had gedeeld met W. Auping, conservator van het Rijksmuseum Krölller-Müller, en met de jongste zoon van het echtpaar Krölller-Müller, Bob. Auping was inmiddels overleden en Bob Krölller deelde de recherche mee dat hij nooit iets van Van Deventer had ontvangen.

In de brochure *De Taak*, in 1968 in eigen beheer uitgegeven, probeert Van Deventer zijn optreden in de oorlog te verdedigen en duidelijk te maken dat het zijn opdracht was het Park te beschermen. De verdediging van Van Deventer is gemakkelijk te weerleggen. Zo beweerde hij dat hij nooit hoge Duitse gasten op jachthuis Sint-Hubertus had ontvangen. Toch vond hij het noodzakelijk de pagina's waarop Duitse gasten hun waardering voor de ontvangst tot uitdrukking hadden gebracht, uit het gastenboek te scheuren. Hij wist blijkbaar niet dat ook anderen het gastenboek hadden gelezen. Zijn nationaal-socialistische gezindheid blijkt duidelijk uit een brief van 21 augustus 1939, waarin hij bericht met onder meer Anton, Helene en Bob Krölller naar Neurenberg te reizen voor het Partei-kongress. Daarin vraagt hij of Helene Krölller in verband met haar zwakke gezondheid per auto naar het Parteiländchen kan worden gebracht en daar een zitplaats kan krijgen. De brief was ondertekend met "Heil Hitler...Sam van Deventer".

Uit het accountantsrapport dat Moret & Starke op 10 augustus 1945 uitbracht, bleek dat Van Deventer erin was geslaagd nieuwe geldmiddelen te verwerven, die hij besteed had aan het onderhoud van gebouwen en de verbetering van wegen. Dat laatste bleek overbodig, omdat er steeds minder bezoekers in het Park

kwamen en veel wegen tijdens oorlogshandelingen door tanks kapot werden gereden. Maar in *De Taak* schrijft Van Deventer niet dat hij aan de Krölller-Müller Stichting een bouwkrediet had verleend van f 50.000,- voor clandestiene uitbreiding van het museum. Het geld haalde hij uit de kas van het Nationale Park.

Niet alleen uit de verhoren door de recherche, ook uit zijn publicaties blijkt dat Van Deventer belangrijke feiten wilde achterhouden of verdraaien. Omdat hij als directeur geen eervol ontslag kreeg, was zijn rol op De Hoge Veluwe definitief uitgespeeld. Hij was een kritiekloos bewonderaar van de Kröllers, vooral van Helene, en wist daardoor geen onderscheid te maken tussen waarheid en fictie.

Werken

- *Krölller-Müller, de geschiedenis van een cultureel levenswerk*, Arnhem 1956
- *De Taak, de lotgevallen van Het Nationale Park De Hoge Veluwe, het Rijksmuseum Krölller-Müller en het huis Sint Hubertus gedurende de bezettingsjaren*, De Steeg 1968

Literatuur

- J. Bakker, *Is mr. H.P. Marchant moreel gerechtigd zich andermaal met de zaken van de Hoge Veluwe in te laten?*, Den Haag 1950
- E. Pelzers, *De bestuurlijke geschiedenis van de Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe (ca. 1930-1950)*, Hoenderloo 1992

Bronnen

- GldA, Archief Hoge Veluwe, inv.nrs. 36 en 42

A.C. Haak

Olivier Gerrit Willem Joseph baron Hackfort tot ter Horst

1768-1824, *revolutionair, (holt)richter, maire en assessor*

Olivier Gerrit Willem Joseph Hackfort tot ter Horst werd op kasteel ter Horst onder Loenen geboren op 26 maart 1768 als zoon van Alard Wijnand Hackfort tot ter Horst (1711-1784), heer van De Ham, schepen van Het Loo en ambtsjonker van Apeldoorn, en Angela Wendelina van der Heyden (1739-1796), vrouwe van Huyninck. Op 25 juni 1799 huwde de katholieke Olivier Gerrit Willem Joseph te Voorst met de eveneens katholieke Maria Aletta Wilhelmina Barbara van Wijnbergen (1778-1855). Uit dit huwelijk werden vijf zonen en vijf dochters geboren. Hij stierf op 12 maart 1824 op kasteel ter Horst.

Voor katholieke edelen was het in de Republiek moeilijk, zo niet onmogelijk, een ambtelijke functie te bekleden. O.G.W.J. Hackfort tot ter Horsts vader was echter wel bij het dagelijks bestuur betrokken geraakt. Als niet onbemiddelde ambtsjonker werd hij aangezocht zitting te nemen in de schepenzaal van de hoge heerlijkheid Het Loo. De 15-jarige O.G.W.J. Hackfort moest echter weer van vooraf aan beginnen.

Juist in deze jaren hadden de Patriotten – burgers en geletterden, democratische, maar ook enkele aristocratische regenten – veel kritiek op de bestaande politieke, maatschappelijke en economische situatie van de Republiek. Met name de stadhouderlijke familie lag onder vuur. In hun ogen was het Nederlandse staatsbestel vermolmd. Slechts vergaande staatkundige, maar ook economische veranderingen konden de Republiek van de ondergang redden. Katholieken en protestanten van kleine kerkelijke denominaties, zoals de Remonstranten en de Evangelisch Lutherse, zagen in de Patriottenbeweging dé mogelijkheid tot emancipatie. Dit verklaart hun steun aan de Patriotten en, wat verder in de jaren '80 van de 18de eeuw, hun sympathie voor de revolutionaire ontwikkelingen in Frankrijk. De Nederlandse samenleving heette op het eind van de 18de eeuw een maatschappij in transformatie. De Republiek had veel van haar oude glans verloren, vooral door de verschillende nederlagen tijdens de Vierde Engelse Oorlog, en beleefde een langdurige recessie, waarvan velen het slachtoffer werden.

De jonge Hackfort heette in 1787 “zeer toegedaan aan de revolutionaire principes en bij uitstek rooms”. Dit bleek eveneens uit zijn meer dan loyale steun voor pastoor X. Borgers, die van hem alle gelegenheid kreeg

O.G.W.J. Hackfort tot ter Horst, pastel toegeschreven aan Th. Bohres (foto: Iconografisch Bureau, Den Haag)

in de schuilkerk op kasteel Ter Horst, naast de prediking van het katholiek geloof, Loenense ingezetenen te overtuigen van de juistheid van het gedachtegoed der Patriotten. Dit deed de pastoor zo overtuigend dat de drost van de hoge heerlijkheid Het Loo, A.W. Schimmelpenninck van der Oye, die tot dan de katholieke schuilerkerkgangers hun gang had laten gaan, dreigde met ingrijpen. De jonge ‘revolutionaire’ Hack-

fort en zijn pastoor bonden in.

Zodra echter de bestuurlijke omwenteling in januari 1795 had plaatsgevonden, kwam Hackfort openlijk uit voor zijn politieke opvattingen. Samen met de landbouwer/secretaris/notaris A.C.W. Nies, een intieme vriend van de familie, nam hij het bestuur op zich van de inmiddels opgeheven hoge heerlijkheid Het Loo, het herstelde schoutambt Apeldoorn. Nies stond garant voor een doelmatig administratief bestuur, Hackfort legde zich vanaf 1795 in hoofdzaak toe op juridische kwesties. Nu had hij in zijn functie van erfmarkerichter van Loenen enige ervaring opgedaan in gerechtelijke kwesties. Op grond van deze functie mocht hij vanouds rechtspreken over de Loenense bevolking. Ook zal zijn aanzien mede bepaald zijn geweest vanwege het feit dat hij in het schoutambt Apeldoorn de grootste grondbezitter was. Zijn bezit bestond uit om en nabij 230 ha, ofwel 270 morgen land.

Waar Nies zich in het lokale bestuur ophield, werd Hackfort meer en meer betrokken bij het gewestelijk en ook het landelijk Bataafs bestuur. Zo werd hij op de hoge golven van de 'revolutionaire' veranderingen die ook het inmiddels tot departement omgedoopte Gelderland 'troffen', op 24 februari 1796 door de Gelderse Landdag welhaast vanzelfsprekend benoemd tot richter van de Veluwe. Van 1801 tot 1810 was hij medelid van het Veluws landgericht, zoals dit college van richters inmiddels werd genoemd.

Door het verdwijnen van oude rechten en de invoering van nieuwe werd het nieuwe Gelderse bestuur geconfronteerd met allerlei administratieve, juridische en fiscale problemen. Daarom werden regelmatig commissies benoemd, die de ontstane problematiek in kaart trachtten te brengen. Meermalen werd Hackfort uitgenodigd in een dergelijke commissie plaats te nemen. Zo was er een geschil ontstaan over de rechten van het Batenburgs gericht, nadat de heerlijkheid van dezelfde naam was opgeheven. Hij zat de commissie voor die hierover oordeelde.

Ook landelijke commissies zochten zijn expertise. De Unitarissen, die vanaf 1795 een volledige hervorming vanaf de basis van het Nederlands staatsbestel verlangden, van bovenaf opgelegd, wilden in navolging van hun Franse revolutionaire broeders voortaan scheiding van kerk en staat. Hackfort heeft hierover met anderen zijn licht mogen doen schijnen. Ook werd hem gevraagd zijn gedachten te laten gaan over veranderingen aangaande een nieuw stedelijk en landelijk bestuur. Daar het de Unitarissen vanwege een veranderende politieke constellatie niet vergund werd hun plannen door te voeren, is veel ervan in de ijskast

beland. Later hebben politici als J.R. Thorbecke veel gehad aan de bestudering van de verschillende gedachten, door de commissies in lijvige rapporten vervat. Nadat de vaderlandse politici in 1801 een meer bedaalde koers begonnen te varen, bemoeide Hackfort zich niet meer met de landelijke en gewestelijke politiek.

Kort na het aantreden van koning Lodewijk Napoleon (1806-1810) werd besloten het als een lappendeken ogend rechtssysteem van de Republiek naar Frans model om te vormen. Daar de koning verlegen zat om gekwalificeerd juridisch personeel, besloot hij voor de verschillende nieuwe functies mensen uit de praktijk te vragen. Ook Hackfort, die in het Gelderse goede naam en faam genoot, werd door Lodewijk Napoleon uitgenodigd. Toch kwam deze handelwijze de koning op kritiek te staan. Om die te ondervangen drong de vorst er bij de 'practijkmensen' op aan snel een 'meestertitel' te behalen. Hackfort werd al spoedig na zijn inschrijving aan de Harderwijker universiteit vereerd met de door de koning vereiste titel. Uit dankbaarheid stortte hij in 1809 een som van f 600,- in de kas van de Universiteitsbibliotheek.

In juli 1810 riep keizer Napoleon zijn broer terug naar Frankrijk. Een jaar later werd de Bataafse republiek bij het keizerrijk ingelijfd. Om een eind te maken aan alle bestuurlijke verwarring wenste de keizer onder andere voor het platteland een op Franse leest geschoeide inrichting. Het schoutambt Apeldoorn werd een kanton, bestaande uit de mairies Apeldoorn en Beekbergen. Loenen dat tot dan als derde kerkdorp bij het schoutambt had behoord, werd nu ook een mairie en vormde met Brummen een kanton. A.C.W. Nies, die zich toelagde op zijn notarisambt, werd weliswaar aangezocht maire van Loenen te worden, maar liet dit over aan Hackfort. Om de Nederlandse adel meer aan zich te binden, besloot Napoleon het aantal 'baron'-benoemingen op te voeren. Ook O.G.W.J. Hackfort tot ter Horst werd met deze 'verhoging' vereerd; zijn verdiensten zullen ongetwijfeld een rol hebben gespeeld.

In 1814 – en nog eens na het samengaan met België in 1815 – werd het binnen het Koninkrijk der Nederlanden allemaal weer anders, al bleven de toenmalige plattelandsbesturen nu ad-interim voortbestaan. Ook Hackfort bleef gehandhaafd. Dat koning Willem I van diens verdiensten uit de voorbije decennia op de hoogte was, blijkt uit het feit dat de Loenense edelman bij de 600 genodigden hoorde die de inhuldiging van Nederlands eerste Oranjevorst in de Nieuwe Kerk te Amsterdam mochten bijwonen.

Op 1 januari 1818 kreeg het Gelderse platteland een

nieuwe bestuursvorm, die qua opzet een breuk betekende met de 18de eeuw. De kerkdorpen Apeldoorn, Beekbergen en Loenen vormden opnieuw het schoutambt Apeldoorn, maar nu nieuwe stijl. De benoemde schout/burgemeester J.A.J. baron Sloet tot Olthuis kreeg voor zijn dagelijkse arbeid steun van de assessoren A.M. Muller ten Hoove en mr. O.G.W.J. baron Hackfort tot ter Horst. Veel heeft de laatste zich in Apeldoorn niet laten zien. Hij had het drukker met zijn functie van erfmarkerichter van Loenen.

Dat het erfmarkerichterschap veel van hem vergde en hem in een lastige positie tegenover Sloet bracht, kwam voort uit het nieuwe plattelandsbestuur, dat benoemingen en inrichtingen van kerk en school wettelijk naar zich toe mocht trekken. Toch hadden markgenootschappen in dezen oudere rechten, maar die heetten min of meer vervallen. Nadat in september 1823 besloten werd hervormde kerkvoogden en kernotabelen voor Apeldoorn, Beekbergen en Loenen in te stellen, aangewezen door het Apeldoorns gemeentebestuur, kwam het tot een conflict met de ooit 'revolutionair' genoemde Hackfort en het lokaal bestuur. Hij kwam onverwacht de vergadering binnen en eiste als erfmarkerichter zijn benoemingsrechten voor Loenen terug. De onderbroken vergadering werd geschorst, maar men week niet van de ingeslagen weg.

Het jaar daarop overleed Hackfort. De invoering van de nieuwe Reglementen op het Plattelandsbestuur van augustus 1824 heeft hij niet meer meegeemaakt. Het is de vraag of zijn assessorschap zou zijn gecontinueerd. Overigens bleef het na 1824 gebruikelijk dat de hoofdbewoner van Ter Horst op een of andere wijze in het Apeldoorns gemeentebestuur plaatsnam.

Literatuur

- H.B.N.B. Adam, J. Hofman, G.J. Mentink, *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw*, Arnhem 1984
- E. Luikens, 'Bestuurlijk en bureaucratisch Apeldoorn 1810-1813: druk, druk, druk', in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), *Bureaucraten betrapt. Historische opstellen aangeboden aan Hugo de Schepper*, Amersfoort 2001, 199-217
- E. Luikens, 'Politieke en bestuurlijke ontwikkelingen', in: R.M. Kemperink e.a. (red.), *Geschiedenis van Apeldoorn*, Zutphen 1993, 213-246
- E. Luikens, *Apeldoorn in de schaduw van Het Loo 1785-1905. Politieke, bestuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingen in Apeldoorn*, Zutphen 1999
- G.J. Mentink, 'De provisionele representanten uit het Kwartier van Veluwe in de Staten van Gelderland in 1795', in: P. Brood e.a. (red.), *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795*, Amsterdam 1993, 387-479
- A.P. van Schilfgaarde, 'Een promotie te Harderwijk', in: *BM Gelre* 59 (1960), 199-201
- S.W. Verstegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe 1650-1830*, Zutphen 1990
- H. Wassenaar, 'Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel (1621-1814)', in: *Virtus* 1993/1994, afl.1., 4-11

Bronnen

- GldA, Archief Huis ter Horst, inv. nrs. 113, 116, 125-126 en 438-455
- Apeldoorns Archief, Oud-archief tot 1818, ingekomen en afschriften van uitgegane stukken, inv. nrs. 322, 327, 432-439
- Apeldoorns Archief, Gemeentebestuur 1818-1945, notulen gemeenteraad, inv. nr. 1
- Apeldoorns Archief, Gemeentebestuur 1818-1945, notulen B en W, inv. nr. 1

Elze Luikens

Dirck van Haeften

ca.1530-1578, *heer van Gameren en gouverneur van Zaltbommel*

Dirck van Haeften werd omstreeks 1530 geboren als oudste zoon van Johan van Haeften, heer van Gameren (ca.1500-1549) en Lucrezia van Brederode (ca.1500-ca.1580), bastaarddochter van Reinoud III van Brederode. Hij huwde Margaretha van Duivenvoorde (ca.1540-1624), dochter van Dirck van Duivenvoorde, baljuw en dijkgraaf van Schieland, en Baerte Pieters van Rhoon. Het huwelijk bleef kinderloos. Van Haeften overleed in 1578 of 1579.

Huis te Gameren, tekening door H. Spilman (1721-1784) (Collectie Gemeentemusea Arnhem)

Dirck van Haeften, lid van het riddermatige geslacht Van Haeften dat uitgebreide bezittingen in de Tieler- en Bommelerwaard had, speelde een rol in het begin van de Tachtigjarige Oorlog en trad in de voetsporen van enkele krijgshaftige voorouders. Aan het begin van de 15de eeuw was zijn betoudovergrootvader Otto van Haeften, heer van Herwijnen, ambtman van de Tieler- en Bommelerwaard en lid van het Verbond der Kabeljauwen, tijdens de Arkelse Oorlog betrokken bij de activiteiten van zijn schoonvader Bruysten van Herwijnen. Het geslacht Van Haeften verkreeg later door vererving lenen en allodiale goederen die mede afkomstig waren van Bruysten van Herwijnen. In 1511 veroverde Dircks grootvader Dirck van Haeften voor hertog Karel

van Gelre de stad Zaltbommel op de Bourgondiërs. Als beloning voor zijn verdiensten verpandde de hertog aan hem een uiterwaard in Gameren en Nieuwaal. Dircks vader Johan kwam in 1539 in bezit van het huis Wayestein te Herwijnen en de heerlijkheid Gameren, en in 1548 van een uiterwaard in Gameren.

In 1544 werd Dirck zelf beleend met het huis Wayestein en diverse tienden en hofsteden. Hij droeg het huis over aan zijn oom Alard. In 1549 droeg – de nog steeds minderjarige – Dirck daarnaast twee tienden en een hofstad te Herwijnen over aan Alard. Waarom Dirck de goederen in Herwijnen afstootte is onduidelijk. Hij koos in ieder geval voor een domicilie aan de overzijde van de Waal en vestigde zich te Gameren in

de Bommelerwaard. Het huis en de heerlijkheid Gameren waren in 1484 in bezit van het geslacht Van Haeften gekomen door het huwelijk van Dircks betovergrootvader Otto met Jutta Pieck, vrouwe van Gameren en dochter van Franck Pieck. Dirck werd waarschijnlijk met het huis en de heerlijkheid beleend na de dood van zijn vader in 1549, de exacte datum is niet bekend.

Weinig is van hem bekend tot hij in 1566 toetrad tot het Verbond der Edelen, samen met zijn zwager Alexander van IJsselsteyn, een bastaardzoon van Maximiliaan van Egmond, die met zijn zuster Agnes was getrouwd. Beiden waren in krijgsdienst bij Hendrick, graaf van Brederode. Hun politieke keuze hield waarschijnlijk verband met de familierelatie met Willem van Oranje: Alexander was een broer van Anna van Buren, de tweede vrouw van de Prins.

Op 20 juni 1568 werd Dirck gedagvaard naar Antwerpen, waar hij niet verscheen. Alva's rechtbank veroordeelde hem bij verstek tot verbanning en verbeurdverklaring van zijn goederen. Ongetwijfeld droeg de getuigenis van Johannes Storm, pastoor van Gameren, bij tot de veroordeling:

“Gevraecht zynde na de persoon van Dirck van Haeften, geweest hebbende dagelicx Heer van Gameren, segt die selve altyt geweest te zyn van den huysen van Brederode,, ende de voors. Dirck van Haeften wylen Heeren Hendrick van Brederode in zyne zaecke der troublen angaende aenhengich geweest te zyn, zoe zy behoert hebben ende als die gemeene faem is. Ende angaende die persoon van Alexander van Ysselsteyn segt hy somtyt te syn op Gameren ende somtyt elders, ende geen seekere plaetze te holden. Wyders gevraecht zynde off hy gedragen heeft idt goesen teyken aen een rode sloeyer oft nyet, segt hy hem 't zelve om den hals te hebben sien hebben, ende somtyts nyet ende naest omtrent een jaer herwerfts off minder tselve hem nyet en heeft sien dragen.”

Dirck van Haeften had, ruim voor hij werd gedagvaard, geprobeerd zijn goederen in veiligheid te stellen. Op 28 maart 1567 verkocht hij de heerlijkheid en het huis te Gameren, met alle daarbij behorende goederen, het collatierecht en de inkomsten van de geestelijke goederen aan zijn moeder Lucretia. Zij bleef met haar dochters katholiek en had “angaende die zaecke van haer soen altyt beclaecht”, volgens de pastoor van Gameren. Het zou haar echter niet vrijwaren van de verbeurdverklaring. Op 10 augustus 1568 maakte Robert van Heerdt, ambtman van Zaltbommel en de Tieler- en Bommelerwaard, voor het raadhuis in Zaltbommel, ten huize van Lucretia in Gameren en in de kerk te Gameren de dagvaarding bekend en op 17 augustus inventariseerde Evert Pannecoek, richter in

de Bommelerwaard, in het bijzijn van de schepenen van Zuilichem, de goederen van Dirck van Haeften. Naast het huis en de heerlijkheid Gameren, ging het om uiterwaarden, landerijen en diverse tienden. Zijn moeder had moeten verklaren dat geen goederen of bezittingen waren achtergehouden.

Waarheen Dirck, nog voor de verbanning werd uitgesproken, was gevlucht, is niet bekend. Maar, zoals veel anderen, is hij waarschijnlijk naar Duitsland gegaan. Daar heeft hij vermoedelijk Willem van Oranje ontmoet en moet het plan zijn gerijpt om Zaltbommel terug te winnen voor de Prins. In 1572 was het zover. Op 31 juli van dat jaar nam hij zonder veel moeite met een klein legertje geuzen de stad in. Er was maar een kleine Spaanse bezetting en het stadsbestuur was vertrokken naar Arnhem (wellicht waren zij op de hoogte). In navolging van zijn grootvader Dirck, die in 1511 met een schip rijshout de Bourgondiërs verraste, had ook hij een krijgslist bedacht. Vroeg in de ochtend was Dirck met een wagen, geladen met hooi, bij de Boschpoort gearriveerd en overrompelde hij de stadswacht. Tot zijn legertje behoorden luitenant Johan Tegnagel en vaandrig Johan van Rossem. In korte tijd waren de bezetters verdreven en zo behoorde Zaltbommel, met Buren, tot de eerste twee steden die in Gelderland de zijde van Willem van Oranje kozen. Deze benoemde Dirck tot gouverneur van de stad, legerde er een garnizoen Schotse huurlingen en versterkte de verdedigingswerken. Alva probeerde het tij te keren en bood Van Haeften een pardon aan. Hij zou – met vier door hem aan te wijzen metgezellen – vergiffenis krijgen, teruggave van de verbeurd verklaarde goederen en een bedrag van 20.000 gulden. Uiteraard moest hij Zaltbommel overgeven aan de Spanjaarden. Van Haeften sloeg het aanbod af en stelde Willem van Oranje op de hoogte.

Het jaar 1574 was van groot belang in de strijd tegen Spanje. Lodewijk en Hendrick, de broers van Willem van Oranje, werden bij Mook verslagen en gedood en Leiden werd door Alva belegerd. Het beleg van Zaltbommel in dat jaar heeft altijd veel minder aandacht gekregen. Toch was dit van belang voor de strijd, omdat de stad aan de Waal op de route lag van Brussel naar Utrecht en Holland via Den Bosch. In juni 1574 sloeg Gillis van Berlaymont, heer van Hierges, het beleg voor de stad. Dirck van Haeften was voorbereid en had de stad in staat van verdediging gebracht. Zo had hij de molens buiten de stad laten afbreken. In april had hij kasteel Waardenburg veroverd op de Spanjaarden, waarbij hij gewond was geraakt aan zijn been. Het kasteel werd door Catharina van Gelder, een bastaarddochter van hertog Karel van Gelre, verdedigd. Na de

overgave werd zij naar Zaltbommel gebracht, waar men haar wilde ophangen. Willem van Oranje verhinderde dit en verbande haar naar het kasteel Heukelom.

De troepen van Berlaymont bouwden schansen rond de stad in Hurwenen, Bruchem, Tuil en rond het kasteel in Gameren. Het beleg kenmerkte zich door voortdurende schermutselingen buiten de stad tussen belegerden en belegeraars, vooral aan de westzijde tussen Zaltbommel en Gameren. De Bommelaars probeerden vaak de oogst binnen te halen, hetgeen de Spanjaarden trachtten te verhinderen. Dirck van Haeften was zelf meerdere malen persoonlijk bij de gevechten betrokken. Eind juli wist hij bij een van de gevechten maar nauwelijks te ontkomen. Hij verloor zijn geweer en paard en ontkwam te voet naar de stad. Vanuit de schans bij Tuil aan de overzijde van de Waal werd Zaltbommel voortdurend beschoten. Het beleg duurde tot begin oktober toen de Spanjaarden de aftocht bleven, daartoe gedwongen door het hoge water als gevolg van het doorsteken van de dijken door de belegerden.

In de jaren na de aftocht van de Spanjaarden probeerde het stadsbestuur van Zaltbommel, in navolging van andere steden, meerdere malen om onder de lasten van het garnizoen uit te komen. Willem van Oranje voelde hier in het geval van de grensstad Zaltbommel niets voor. Dirck van Haeften had als gouverneur met deze problemen te maken en hoewel prins Willem hem in een brief van eind maart 1577 nog "zijn getrouwe" noemde, legde Dirck kort daarna zijn functie neer. Het is mogelijk dat dit op aandringen van de Prins gebeurde, maar dat is onzeker. Op 9 april 1577 benoemde de prins Dirck Vijgh tot gouverneur van Zaltbommel. Vijgh was commandant van Buren geweest, maar toen deze stad in 1575 in handen van de Spanjaarden viel, vluchtte hij naar Zaltbommel.

Van Haeften keerde niet meer naar Gameren terug. Hij overleed in 1578 (of 1579) en werd vermoedelijk in Zaltbommel begraven. In de Sint Maartenskerk aldaar bevond zich vroeger een grafsteen, toebehorend aan het huis van Gameren, met de naam van zijn zuster Aleyt en van enkele nazaten. Niets in Zaltbommel herinnert thans nog aan Dirck van Haeften; er is geen gedenksteen en geen straat is naar hem vernoemd. Een opmerkelijke omissie, gezien zijn verdienste voor de zaak van Willem van Oranje op een moment dat de ontwikkelingen in de strijd tegen Spanje niet gunstig waren. De vraag mag worden gesteld of het mislukken van het beleg van Leiden niet mede te danken was aan het feit dat de Spanjaarden veel troepen moesten inzetten in de Bommelerwaard.

Na Dircks overlijden werden het huis en de heerlijk-

heid Gameren weer in bezit gesteld van zijn moeder Lucretia. De uiterwaarden die Dircks grootvader al had verkregen, werden door Willem van Oranje opnieuw aan Dircks erven verpand. Zijn vrouw Margaretha hertrouwde met ritmeester Alexander Wischart, heer van Pittaro. Hij was commandant van een Schotse compagnie *herquebusiers*, in dienst van de Staten-Generaal. Margaretha overleed op 7 december 1624 en werd begraven in de Ruychrockkapel te Den Haag. In 1617 hebben Alexander en Margaretha de rechten die zij nog hadden op goederen in Gameren verkocht aan Judith van Haeften, een zuster van Dirck, die op dat moment vrouwe van Gameren was. In de jaren daarna verdwenen alle sporen van het geslacht Van Haeften uit Gameren, mede als gevolg van het kinderloos blijven van de huwelijken van Dirck en van Reinier, de zoon van zijn broer Alard. De resten van het huis, dat bij het beleg in 1574 zwaar was beschadigd, bleven nog tot het eind van de 18de eeuw in bezit van het geslacht van Haeften van Ophemert (afstammend van Dircks oom Alard) en hun erfgenamen uit het geslacht Van Balveren. De heerlijkheid Gameren, met uitzondering van vrijwel alle goederen, werd in 1618 door Willem van IJsselsteyn, een kleinzoon van Dircks zuster Agnes, verkocht aan Jacob van Randwijck. Zijn nazaten bleven tot 1795 in bezit van de heerlijkheid.

Literatuur

- J.G.R. Acquoy, *Jan van Venray (Johannes Ceperinus) en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zaltbommel*, 's-Hertogenbosch 1873
- G. Berends en R.S. Hulst, 'Het slot te Gameren', in: *BM Gelre* 65 (1971), 1-9
- D. Brouwer, 'Diederik Vijgh, gouverneur van Bommel', in: *BM Gelre* 22 (1919), 61-67
- M.D. van Duijvenvoorde, 'Een jongere tak van de familie van Duijvenvoorde', in: *De Nederlandsche Leeuw* 116 (1999), kol. 433-450, aldaar 441
- A.F. van Goelst Meijer, 'De belegering van kasteel Waardenburg in 1573 en 1574', in: *BM Gelre* 61 (1962-1964), 135-144
- Th. Goossens, 'Kerk- en Kloostervisitaties in het bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16de eeuw', in: *Bossche Bijdragen* 5 (1922-1923), 134-167, aldaar 144
- G. van Hasselt, *Stukken voor de Vaderlandsche Historie*, Arnhem 1792-1793, nr. 155
- A. van Hulzen, *De Grote Geus en het falende Driemanschap*, Hilversum 1995
- H.F.M. Huybers en J. Kleijntjens (eds.), *De blokkade van Zalt-Bommel. Dagverhaal van Gasparus de L'Agarge, geestelijke, behorende tot het gevolg van Gillis de Berlaymont, heer van Hierges, 1574*, Arnhem 1925
- P. de Groot, 'Verbeurdverklaringen in 1567', in: *De Navorscher* 84 (1935), 184-190, aldaar 187

Bronnen

– Nationaal Archief, Den Haag, Stukken afkomstig van het geslacht Mackay van Ophemert en van leden van aanver-

wante geslachten, inv. nr. 1643 (Extract uit het leenregister van het huis Rossem)

– Streekarchief Bommelerwaard, Zaltbommel, ORA Zuilichem, inv.nr. 663, f. 18

J.N.A. Groenendijk

Gerard van Hasselt

1751-1825, *advocaat, schepen, raad en burgemeester van Arnhem, gecommitteerde ter Staten-Generaal en historicus*

Gerard van Hasselt werd op 27 augustus 1751 geboren in Arnhem als tweede en jongste zoon van mr. Johan Jacob van Hasselt (1717-1783), advocaat en auditeur-militair, en Maria Elisabeth Bouricius (1717-1794). Op 6 december 1781 trouwde hij met Adriana van den Steen (1759-1791), dochter van mr. Diederik Gerhard van den Steen, heer van Ommeren en Wadestein, burgemeester van Zaltbommel en bewindhebber van de VOC, en van Johanna Maria Cock. Het echtpaar Van Hasselt kreeg zes kinderen van wie alleen de twee oudste zonen volwassen werden. Van Hasselt overleed op 16 december 1825 op zijn landgoed Daalhuizen in Velp.

Gerard van Hasselt groeide samen met zijn oudere broer Johan Conrad (1749-1804) – een ouder zusje werd slechts één jaar – op in het ouderlijk huis aan de Oeverstraat te Arnhem in een welgesteld en intellectueel milieu. De twee jongens kregen de daarbij passende opvoeding. Evenals zijn broer koos Gerard voor een studie in de rechten. Op 16-jarige leeftijd werd hij ingeschreven aan de Illustere School van Deventer. Ter afronding van zijn studie ging hij in 1773 naar de Utrechtse Universiteit, waar hij nog hetzelfde jaar promoveerde bij de bekende rechtsgeleerde en historicus Pieter Bondam. Hierna vestigde hij zich als jong advocaat in zijn geboortestad. Een hoogtepunt in deze vroege periode was een reis naar Parijs in 1777, samen met zijn vriend Willem Anne Schimmelpenninck van der Oye (1750-1816), die ruim tien weken in beslag nam. Hij heeft er een dagboek van bijgehouden waarin hij alles wat ze onderweg zagen en beleefden nauwgezet noteerde. Het is zijn enige buitenlandse reis geweest.

De volgende jaren maakte hij in Arnhem een bliksemcarrière, overigens in die tijd niet ongewoon voor een jongeman van zijn milieu en opleiding. Achtereenvolgens werd hij benoemd tot adjunct-secretaris (1779) en secretaris (1783) van de Gelderse Provinciale Rekenkamer, was hij schepen en raad van Arnhem

(1786) en werd hij in 1789 tot burgemeester gekozen. Twee keer, in 1790 en 1794, was hij afgevaardigde naar de Staten-Generaal. Bovendien zat hij in allerlei bestuurlijke organen.

Naast zijn officiële werkzaamheden ontwikkelde Van Hasselt zich echter ook tot een gedreven verzamelaar, onderzoeker en publicist, de activiteiten waaraan hij met name zijn bekendheid bij het nageslacht heeft te danken. Al jong was hij naar eigen zeggen gegrepen door de (rechts)geschiedenis, taalkunde en archeologie en was er “...geen eenige dag [die] zonder behandeling van perkamente of oude papieren beëindigd wierdt”. Het is dan ook niet vreemd dat hij lid was van verschillende, in de tweede helft van de 18de eeuw zo populaire, ‘geleerde’ genootschappen, zoals het Utrechtse ‘Besteedt de tyd met konst en vlyt’ en de Arnhemse sociëteit ‘Turpius’. Van het in 1792 in Arnhem opgerichte Natuur- en Letterkundig Genootschap ‘Prodesse Conamur’ was hij zelfs enkele jaren een van de vier eerste directeuren. Ook was hij lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Die belangstelling had hij niet van een vreemde. Zijn vader had verschillende, in zijn tijd gewaardeerde, studies over juridische en historische onderwerpen gepubliceerd. Ook zijn promotor Bondam, die het hoog-

De folianten uit het bezit van Gerard van Hasselt in de Bibliotheek Arnhem. Opengeslagen het handschrift 'Velp' met een gravure door Christiaan Henning van de grote waterval op Beekhuizen. (foto: P. van Galen)

leraarschap combineerde met het ambt van historicus-schrijver van Gelderland en met wie Gerard van Hasselt tot aan diens dood in 1800 correspondeerde, heeft hem ongetwijfeld geïnspireerd.

Het resultaat van deze studiezin is onder andere af te lezen aan het grote aantal publicaties dat vanaf 1777 verscheen, waaronder *Ampulla Isidis Aegyptica* (1777), de bekende *Kronyck van Arnhem* (1790) en de uit vier banden bestaande *Stukken voor de Vaderlandse Historie* (1792). Ook hield hij voordrachten voor 'Prodesse Conamur'; één daarvan heeft hij, bewerkt, uitgegeven onder de titel *Oorsprong van het Hof van Gelderland* (1793). Dat zijn prestaties op historisch gebied niet onopgemerkt bleven, blijkt uit het feit dat Van Hasselt in 1793 door de stadhouder prins Willem V tot zijn extra-ordinaris raad (buitengewoon adviseur) en historieschrijver werd benoemd.

Woonde Van Hasselt aanvankelijk in Arnhem waar hij een huis bezat "op het eiland bij de Pomp" (ter plaatse van het huidige pand Eiland no. 6), in januari 1794 kocht hij van Wigbold Alexander baron de Roode van Heeckeren, burgemeester van Zutphen, de buitenplaats Daalhuizen bij Velp. Meteen na de aankoop

liet hij het oude huis slopen en bouwde hij aan de overkant van de weg (de Arnhemse Straatweg) een nieuw, eenvoudig, in baksteen opgetrokken landhuis met een souterrain, bel-etage en lage bovenverdieping onder een omgaand schilddak. Rond het huis legde hij een park aan in Engelse landschapstijl met gazons, vijvers, boompartijen en lanen. Daalhuizen zou in de komende jaren steeds belangrijker voor hem worden.

Met de komst van de Fransen in 1795 en de daarmee gepaard gaande Bataafse omwenteling veranderde de situatie drastisch, ook voor Van Hasselt. Op de eerste plaats had hij, zoals zoveel stadgenoten, te lijden onder de plunderende Franse troepen die in januari van dat jaar overal in de stad schade aanrichtten. Van Hasselts huis werd volgens een ooggetuigenverslag "in de grond bedorven": de paarden stonden in de kamers en de keuken, het behang was van de muren gescheurd, de boeken, kasten en kisten waren verbrand en de turfvoorraad was opgestookt. Ook het huis van zijn broer moest het ontgelden. Nog ingrijpender was het feit dat hij als gevolg van de nieuwe politieke constellatie al zijn openbare ambten verloor. Men zag Van Hasselt, die ondanks zijn vooraanstaande positie politiek geen prominente rol had gespeeld, maar overigens wel zijn hele leven zeer Oranje-gezind was en bleef, als een typische vertegenwoordiger van het Ancien Régime.

Zijn ambteloze bestaan duurde tot 1802. In dat jaar werd hij tot 'Charterbewaarder van Gelderland' benoemd, waardoor hij de eerste officiële Gelderse archivaris werd. Het jaar daarop werd hij auditeur van de Gelderse auditiekamer. In de periode 1802-1810 publiceerde hij een groot aantal studies, zoals *Arnhemse Oudheden* (1806), *Geldersch Maandwerk* (twee delen, 1807) en *Roosendaal als de prachtigste bezitting van de Geldersche graven en Hertogen...* (1808). Daarna nam het aantal publicaties af.

In 1810 trok Gerard van Hasselt zich definitief terug op Daalhuizen. Hij hield van het huis, gevuld met zijn boeken en verzamelingen, en van het park dat hem in de jaren na 1795 nieuwe energie had gegeven: "In jonge mensen doet de beweging wonderen, ook voormaals bij mij, die nog na 1795 mijn Daalhuizen mogt aanleggen...", schreef hij in een brief aan het eind van zijn leven. Zijn dagen waren als vanouds gevuld met studeren, collectioneren en het schrijven van brieven. Van Hasselt onderhield een uitgebreide correspondentie met talrijke mensen onder wie geestverwanten als Arnout Vosmaer (1720-1799), die onder andere conservator van het natuur- en kunstkabinet van de

stadhouders was; verder met de jonge Isaac Anne Nijhoff (1795-1863), zijn leeftijdgenoot Willem Anne baron van Spaen van Hardestein (1750-1817), beiden eveneens als historicus werkzaam, en de dichter A.C.W. Staring van de Wildenborch (1767-1840). Ook bezocht hij familieleden en vrienden of ontving zelf visite, waarvan de jonge Jacob van Lennep (1802-1868) in 1823 in zijn dagboek getuigt.

Op 16 december 1825 overleed Gerard van Hasselt op zijn geliefde Daalhuizen, waarna hij in de Grote Kerk in Arnhem werd begraven. Van Hasselts huis is verdwenen, op de plek van zijn landgoed is nu een openbaar park met nog enkele relictten uit zijn tijd waaronder een klein bakstenen monumentje, dat in 1815 door hem werd opgericht ter herinnering aan het optreden van de latere koning Willem II in de veldslagen bij Quatre Bras en Waterloo.

Gerard van Hasselt was in de eerste plaats verzamelaar: antiquiteiten, naturalia, munten en penningen, brieven en autografen, watermerken en nog veel meer maakten deel uit van zijn collecties. Maar vooral verzamelde hij gegevens over allerlei onderwerpen die zowel gewestelijke en lokale geschiedenis als kerk- en cultuurgeschiedenis betreffen. Ook had hij bijzondere aandacht voor de rechtswetenschappen, het krijgswezen en het onderwijs, de archeologie, zeden en gewoonten. Die gegevens haalde hij voor het grootste deel uit de archieven waartoe hij in zijn ambtsbetrekkingen en vooral als 'charterbewaarder' ruim toegang had. Overigens werden de archieven in die tijd met minder zorg omringd dan nu. Van Hasselt zelf heeft bijvoorbeeld stukken "op die Rekenkamer onder een hoop scheurpapier gevonden" en hij zag zijn werk dan ook mede als een soort reddingscampagne. Hij maakte (zij het niet altijd even nauwkeurig) afschriften en liet deze – deels met de oorspronkelijke archiefstukken en ook met persoonlijke aantekeningen en brieven – inbinden in ruim 150 grote folianten. Een groot deel van deze banden wordt nog altijd bewaard in de Bibliotheek Arnhem.

Van Hasselts primaire doel was uiteindelijk het openbaar maken van onbekende bronnen en gegevens door middel van publicaties. Deze omvatten, evenals zijn verzamelingen een grote variëteit aan onderwerpen. Het zijn vooral bronnenpublicaties, meer verzamelingen van wetenswaardigheden en al dan niet geparafraseerde archiefstukken dan een samenhangend geheel. De waardering van latere historici voor Van Hasselts werk loopt uiteen. A.P. van Schilf-

garde en W. Jappe Alberts bijvoorbeeld hadden kritiek op zijn methode en wezen op zijn beperkingen en onnauwkeurigheden. Anderen zien hem in een positiever licht. Zo merkt P. Nijhoff op: "De door hem uitgegeven en vooral nog in geschrifte voorhanden geschied- en oudheidkundige werken kunnen getuigen, hoeveel door hem gelezen en geëxcerpeerd is; het zijn kostbare bouwstoffen voor ieder die zich met de geschiedenis van ons gewest en onze stad wil bezig houden".

Werken

Voor een uitvoerige lijst van de publicaties van Gerard van Hasselt zie: P. Gouda Quint, *Grondslagen voor de bibliographie van Gelderland*, [deel 1], Arnhem 1910, 728-730.

Literatuur

- A. J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, deel 8, Eerste stuk, Haarlem 1867, 266-269
- C.J.M. Schulte-van Wersch, 'Mr. Gerard van Hasselt (1751-1825)', in: A.G. Schulte (red.), *Overal lieten zij hun sporen na. Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur 1792-1992*, Zutphen 1992, 175-186, 269-271
- J. Smits, 'Het oude Egypte, een nieuwe mode? Gerard van Hasselt (1751-1825) over een Corinthisch alabastron uit de verzameling Sloane', in: *BM Gelre* 82 (1991), 67-78
- H.M. Werner, 'Mr. Gerard van Hasselt, zijn geslacht en zijn buitenverblijf Daalhuizen', in: *Geldersche Volks-Almanak* 1890, 41-75
- W. Wijnaendts van Resandt, *Geschiedenis en genealogie van het Cleefs-Zutphense geslacht Van Hasselt van ± 1530-1934*, 's-Gravenhage 1934, 1963²

Bronnen (selectie)

- Bibliotheek Arnhem, Manuscripten van Gerard van Hasselt: zie H. Chr. van Bommel, *Catalogus van de handschriften aanwezig in de Bibliotheek Arnhem*, Hilversum 1999, 48-86
- GldA, Collectie Handschriften, hs. 311: *G. van Hasselt's Journaal van een reis naar Parijs met den H.W.G. W.A. Schimmelpenninck van der Oije (1777)* (Afschrift uit 1890 door H.M. Werner)
- GldA, Arnhemse Documentatie Collectie, inv.nr. 115: Autograaf van G. van Hasselt, 1813
- GldA, Arnhemse Documentatie Collectie, inv.nr. 220: Brieven van G. van Hasselt aan L.J.H. Scheltus van Kamferbeke uit de jaren 1820-1825

Catharina Elizabeth Keyser

1815-1869, *mede-oprichtster en overste van de Congregatie van de Zusters Dominicanessen van de Heilige Familie te Neerbosch*

Catharina Elizabeth Keyser werd geboren in Haarlem op 24 februari 1815. Zij was het tweede kind uit het tweede huwelijk van Willem Keyser, die kort na het overlijden van zijn eerste vrouw hertrouwd was met Mathilde Kempers. Catharina trad op 18 april 1846 in in 't Liefdesgesticht te Rotterdam en nam de kloosternaam Ludovica aan. Zij overleed op 15 mei 1869 in Nijmegen.

Anoniem portret van zuster Ludovica Keyser o.p., 1887 (particuliere collectie)

Over de jeugdjaren van Catharina Keyser is weinig bekend. Alleen haar woonplaats Haarlem is terug te vinden in de archieven, die ook leren dat haar vader kleermaker was. Willem Keyser trouwde in 1806 met Catharina Haver, die hem een dochter schonk maar vijf jaar later overleed. De evangelisch-lutherse Willem Keyser hertrouwde korte tijd daarna met de rooms-katholieke Mathilde Kempers. Het echtpaar kreeg vijf kinderen, vier dochters en een zoon. Catharina Elizabeth was het tweede kind uit het gemengde huwelijk. De echtelieden hadden kennelijk afgesproken: 'zo ouder, zo kind'. De dochters werden namelijk

rooms-katholiek gedoopt, terwijl de zoon in de Evangelisch-Lutherse Kerk werd opgenomen. Uit de gegevens van de volkstelling van 1829 blijkt dat de jonge Catharina toen nog in Haarlem woonde. Bij de volkstelling van 1839 komt zij niet meer op de Haarlemse lijsten voor. De biografie is verder aangewezen op het Algemeen Register van het Klooster van de H. Familie, waarin Catharina zelf naast de namen van haar ouders en haar geboortedatum optekent: "In 't Liefdesgesticht in Rotterdam aangenomen den 8e January 1846. Aldaar haar intrede gedaan den 18 April 1846, ingekleed den 28 Mei 1846, voor kloosternaam ontvangen Ludovica. Beloften van zuiverheid afgelegd den 9 September 1847 bij den Zeer Eerw. Pater Provinciaal J.D. Raken".

Het Rotterdamse liefdesgesticht was geen gewoon klooster maar een communiteit van vrouwen, leden van de Derde Orde van Sint-Dominicus, ook wel tertiariissen genoemd, die vooral actief waren in onderwijs, ziekenbezoek en zorg voor zwakkeren. De provinciaal van de dominicanen, onder wiens gezag zij stonden, stelde de regels vast en benoemde een priorin. Het in 1841 door zes vrouwen opgerichte liefdeshuis in Rotterdam kende een moeizaam begin, maar trok toch nieuwe zusters aan, onder wie in 1846 Catharina Keyser, de latere zuster Ludovica. In datzelfde jaar werd in Schiedam een vestiging gesticht, op initiatief van pater Raymundus van Zeeland, de oudste broer van pater Dominicus van Zeeland, die een jaar tevoren pastoor in Neerbosch was geworden. Goed voorbeeld doet goed volgen, ook bij de gebroeders Van Zeeland, met als gevolg dat zuster Ludovica op 24 februari 1848 met een of twee medezusters naar Neerbosch verhuisde. De zusters betrokken een eenvoudig huurpand, waar zij konden wonen, bidden en les geven in naaien, breien en ander handwerk. Het aantal

leerlingen nam zo snel toe, dat al vlug een groter gebouw nodig was. In 1850 kon Zuster Ludovica met haar medezusters verhuizen naar een eigen liefdeshuis, dat overigens op naam kwam te staan van het kerkbestuur van Hees en Neerbosch, hoewel de parochianen minder dan de helft van de gelden bijeen hadden gebracht.

Dat de jonge zusters ook behoefte hadden aan een meer beschouwelijk leven, was niet opmerkelijk, maar leverde wel stof voor discussie, in eigen en andermans kring, ook met de Provinciaal van de Dominicanen. Zuster Ludovica en haar medezusters wilden namelijk de regel van de Tweede Orde van Dominicus volgen, een contemplatief leven binnen de muren van het klooster. Die beschouwelijke instelling stond op gespannen voet met het actief verrichten van liefdewerken. Bisschop Zwijsen van 's-Hertogenbosch vond een oplossing in enkele uitzonderingsbepalingen, op grond waarvan de kloosterlingen zich niet aan alle regels behoeften te houden: geen wit habijt en minder strikte vastenregels. Ook lazen de zusters geen grote ofkerkelijke getijden. De bisschoppelijke voorwaarden werden aanvaard. Op 11 augustus 1853 vond de officiële oprichting van de congregatie plaats, tijdens een door pater Dominicus van Zeeland opgedragen heilige mis. Zuster Ludovica legde met zes medezusters de eeuwige geloften af in handen van pater Dominicus, hun geestelijke vader. Vier dagen later kozen de zusters Ludovica Keijser tot overste van de 'Congregatie der Zusters van den Heiligen Dominicus'. De blijvende spanning tussen actief en contemplatief leven stond de groei van de congregatie niet in de weg. Het aantal zusters groeide tot circa dertig in 1869, om na een kleine terugval in 1870 in de daarop volgende jaren sterk toe te nemen, vooral toen eenmaal een regeling was getroffen tussen orde, zusters en kerkbestuur over de eigendomsrechten op het gebouw en de grond.

Zuster Ludovica heeft de jonge congregatie met vaste hand geleid, ondanks de problemen waarmee zij werd geconfronteerd: sterfte onder de zusters door het zware kloosterleven, naast zorgen van materiële aard. Het levensonderhoud van de zusters was een zware opgave evenals de noodzakelijke uitbreiding van het klooster. Ook de bijzondere positie tussen de Derde en de Tweede Orde vroeg om aandacht van moeder-overste. Uit de Kronyk van 1864 blijkt, dat zuster Ludovica zich haar kloosterleven anders had voorgesteld dan zij in

Neerbosch zou ervaren: "Monseigneur heeft ook ons verlangen om meer en meer in de afzondering te leven, teneinde ons ongestoorder met de beschouwing der hemelse zaken bezig te houden, zoveel mogelijk ingevolgd, door het Bisschoppelijk slot op zoodanige wijze in te voeren, als om de onmisbaarheid der scholen en andere bemoeilijkingen mogelijk is." Zuster Ludovica werd in 1862 herkozen tot overste van de congregatie. De bisschop van 's-Hertogenbosch bekrachtigde de benoeming voor onbepaalde tijd. Een lang leven was haar echter niet gegund. Ze zou haar medezusters nog zeven jaar voorgaan in werken en gebed, voordat zij in 1869 op 54-jarige leeftijd overleed, nadat zij had verzocht "door haren Geestelijken Vader den Z. Eerw. Pater Dominicus van Zeeland, stichter van ons klooster en alstoen Pastoor te Utrecht van de H.H. Sacramenten te worden voorzien. De kroniekschrijver meldt verder: "In hare laatste ogenblikken aanschouwde zij nog eens hare kinderen, kuste het Crucifix en onmerkbaar was hare ziel uit het ligchaam gescheiden". Op 19 mei 1869 werd haar stoffelijk overschot bijgezet in de grafkelder van het klooster te Neerbosch, aan de Dennenstraat, waar het bestuursgebouw, het kloosterverzorgingsoord Huize Rosa en het wooncentrum Catharinahof het kloosterleven van de Dominicanessen van Neerbosch levend houden.

Literatuur

- Aloysia Graat e.a., *'Naar Neerbosch Gezonden ...': Het ontstaan van de congregatie van de Zusters Dominicanessen van de H. Familie te Neerbosch*, Nijmegen 1982
- Cecilia Rademaekers, *Leven en werken van de Dominicanessen van de Heilige Familie te Neerbosch 1848-1929*, doctoraalscriptie Geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen 1993
- Zusters Dominicanessen Rosastichting, *Gedenkboek van de Zusters Dominicanessen van Neerbosch bij het eerste eeuwigtij van het bestaan der Congregatie. Gedenkboek, 1848-1948*, Neerbosch 1948

Bronnen

- Zusters Dominicanessen, Nijmegen, Archief Dominicanessen van Neerbosch
- Archiefdienst voor Kennemerland, Gemeentearchief Haarlem, Archief Burgerlijke Stand

Johannes Kneppelhout

1890-1976, *bankier en burgemeester*

Johannes (Jan) Kneppelhout werd op 28 februari 1890 geboren in Zeist als enig kind van Johannes Kneppelhout (1861-1944) en Marie Louise jonkvrouw van Rappard (1863-1938). Op 16 november 1916 trouwde hij jonkvrouw Wilhelmina Catherine Quarles van Ufford (1892-1977). Zij kregen vijf kinderen, drie zonen en twee dochters. Kneppelhout overleed op 11 juli 1976 in 's-Gravenhage.

J. Kneppelhout, 1938 (foto: Stichting Kneppelhout, Doetinchem)

Na zijn vroegste jeugd jaren in Zeist te hebben doorgebracht, verhuisde Kneppelhout met zijn ouders naar Den Haag en vervolgens in 1902 naar Warnsveld. Tegenover een in zekere mate wat afstandelijke opvoeding werd Kneppelhout thuis de nodige vrijheid gegund. Paardrijden was een geliefde bezigheid en tijdens zijn HBS-jaren te Zutphen kon hij zich aansluiten bij de Zutphense voetbalclub Be Quick. Ten tijde van zijn eindexamen in 1907, hetgeen hij met goed gevolg aflegde, was hij echter alleen thuis; zijn ouders waren op reis in Frankrijk.

Kneppelhout studeerde vervolgens werktuigbouw aan de Technische Hogeschool te Delft, waar hij zich

het studentenleven liet welgevalen. Zo deed hij als Girolamo Tornabuoni, gezeten op een schimmel, mee aan de op 30 juni 1908 te Delft gehouden studentenmaskerade voorstellende de intocht van Lorenzo de Medici il Magnifico binnen Florence in het jaar 1480 na de vrede van Napels. In Delft behoorde jonkheer J.A. Quarles van Ufford (Jimmy) tot zijn beste vrienden. In het ouderlijk huis van Jimmy was Kneppelhout een geziene gast en hij leerde er zijn toekomstige echtgenote Wilhelmina Catherine kennen.

Omstreeks die tijd koos hij voor een loopbaan in het bedrijfsleven en volgde hiervoor de opleiding aan de Tymstra Middelbare school voor Handel en Admini-

stratie. Na beëindiging van deze opleiding in 1910 kon Kneppelhout al snel bij de firma Wm.H. Müller & Co te Rotterdam aan de slag. Al spoedig werd hij benoemd tot hoofd administratie bij de ijzermijnen in Chili. Hij schepte zich in op de 'Tubantia' van de Koninklijke Hollandsche Lloyd voor de oversteek naar Buenos Aires, de hoofdstad van Argentinië. Vanuit Buenos Aires zou de verdere reis per trein naar Valparaiso in Chili leiden. In Chili zou hij Willy Quarles van Ufford met de handschoen trouwen, waarna zij zou overkomen. Toen zijn echtgenote later echter op de Tubantia de oceaan wilde oversteken, werd het schip getroffen door een Duitse torpedo. De Tubantia zonk, maar gelukkig konden alle pasagiers en bemanningsleden worden gered. In verband met zijn trouwplannen, eind 1916, had Kneppelhout de firma Müller verzocht hem te ontslaan van een nieuwe verbintenis voor een functie in Chili.

Enige jaren hierna koos hij voor het bankvak. Na Zeist, waar hij directeur was bij de Van Lanschotbank, volgde Lochem, waar hij bankdirecteur van de Nationale Bankvereniging werd. Daar doorliep hij met goed gevolg de opleiding Gemeenteadministratie als volontair op de gemeentesecretarie. Na afsluiting van deze opleiding volgde in december 1926 zijn benoeming tot burgemeester van Hendrik-Ido-Ambacht. In augustus 1938 werd Kneppelhout burgemeester van Winterswijk. Hij trof in de gemeenteraad de partij Gemeentebelangen – die nauw verwant was met de NSB – aan, met drie zetels onder leiding van dr. W.P.C. Bos. Tijdens de installatie van Kneppelhout viel Bos in zijn rede fel uit naar de overige partijen in de raad. In zijn nieuwjaarsrede van 1940 tot de gemeenteraad memoreerde Kneppelhout de verbeterde werkgelegenheid en de daling van het aantal werklozen.

Na de inval van de Duitsers nam Kneppelhout bewust geen contact op met Duitse instanties; de Duitsers hadden zich bij hem te melden! Hij wekte zijn dorpsgenoten op zich waardig te gedragen: "Wij hebben, zij het ook met bloedend hart, de inmiddels geschapen toestand te aanvaarden. Winterswijkers, onthoudt U van elke spontaan overijlde daad." In de loop van dit jaar 1940 en begin 1941 botste Kneppelhout enkele malen met de Duitse autoriteiten over zijn – in Duitse ogen – aanstootgevende Oranjeaanhankelijkheid. Een Duits verzoek om een 'waardig schoolgebouw' beschikbaar te stellen voor oprichting van een Duitse school werd voorgelegd aan het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Dat werd Kneppelhout zeer kwalijk genomen. Traineren op forme gronden was het wapen waarvan Kneppelhout

handig gebruik maakte.

Hij wekte regelmatig de woede op van Winterswijkse NSB-ers. Op 7 april moest Kneppelhout, nadat hij op de zondag daarvoor een op de kerk aangebracht pro-Duits affiche had laten verwijderen, zich bij de Sicherheitspolizei in Arnhem melden. Mogelijk hadden NSB-ers en sympathisanten de Duitse autoriteiten ingelicht. Na een kort verhoor in Arnhem werd Kneppelhout overgebracht naar de strafgevangenis te Scheveningen. Tijdens zijn verblijf daar, dat ongeveer tien weken duurde, werd hij ontslagen als burgemeester. Als ambteloos burger keerde Kneppelhout eind juni 1941 terug in Winterswijk. Na een tussenbenoeming werd op 17 maart 1942 de eerdergenoemde Bos benoemd tot burgemeester.

Een jaar later, op 4 mei 1942, terwijl ouders en kinderen aan de middagtafel zaten, arresteerde de Sicherheitsdienst Kneppelhout. Na enige dagen bleek dat Kneppelhout met enkele honderden andere personen uit alle geledingen van de Nederlandse samenleving in St. Michielsgestel in het seminarium Beekvliet als gijzelaar was geïnterneerd. In een proclamatie van 18 mei 1942 werd bekendgemaakt dat deze gijzelaars met hun leven borg stonden voor de 'rust in het land', dat wil zeggen dat geen sabotagedaden zouden worden gepleegd. Niet alleen werd er bedreigd met een mogelijke fusillade van de gijzelaars; na een aanslag op een militaire trein in Rotterdam op 8 augustus 1942 werd in het blok waar Kneppelhout sliep, een van de medegijzelaars van zijn bed gelicht. Hij en vier anderen werden als represaille gefusilleerd. Voor Kneppelhout kwam op 18 december 1942 een einde aan de gijzeling. Hij keerde terug naar Winterswijk, waar hij zich iedere week bij de politie moest melden. Zijn terugkeer zinde burgemeester Bos niet. Op 9 april 1943 schreef Bos in slecht Duits een brief "An den Herrn Fachvermittler beim Arbeitsamt", waarin hij Kneppelhout aanbeval "für Arbeit in Deutschland". Kneppelhout was immers ontslagen uit zijn ambt "wegen Unfähigkeit unter ein national-socialistisch Regime zu dienen", hij was gezond en goed in staat tot werken, "und schlendert den ganzen Tag in den Strazen herum, bis Ärgernis von den vielen gutwilligen Arbeiter." Maar tot een oproep voor tewerkstelling in Duitsland kwam het niet. Kneppelhout was getipt en wist dit gevaar – hij zou in een munitiefabriek te werk gesteld worden – te ontwijken door zich te laten aanstellen als kerkelijk ontvanger.

In augustus 1943 kreeg hij het bevel Winterswijk te verlaten. Met zijn gezin vertrok Kneppelhout eerst naar Barchem, daarna naar Zwiep bij het Gelderse La-

ren. Een oproep voor spitwerk kon Kneppelhout, weer gewaarschuwd, ook hier ontlopen door onder te duiken. Na de bevrijding van Winterswijk – op 31 maart 1945 – vertrok Kneppelhout op de fiets met zijn vrouw en twee van zijn kinderen naar Winterswijk. Bos was gevlucht.

Vanaf 4 april 1945 kon Kneppelhout weer zijn oude functie als burgemeester uitoefenen. In de eerste periode na de bevrijding stonden vooral onderwerpen als wederopbouw, het herstel van oorlogsschade aan gebouwen en infrastructuur, de woningnood en de terugkeer naar hun woonplaatsen van de in Winterswijk verblijvende evacués op de agenda. Hij diende in januari 1947 bij de regering een voorstel in tot een drietal kleine grenscorrecties uit oogpunt van landbouwbelangen van de plaatselijke bevolking. Dit voorstel werd niet gehonoreerd. Als grensgemeente herstelde Winterswijk met Kneppelhout al snel de vriendschapsbanden met zijn Duitse buurgemeenten, zoals Vreden en Bocholt.

In de naoorlogse jaren tot 1 maart 1955, toen Kneppelhout wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd met ontslag ging, werden onder zijn bewind beslissingen genomen over uitbreidingsplannen voor woningbouw en industrie door aankoop van bouwgronden, over verbetering van bestaande wegen en de aanleg van nieuwe, verharding van de meeste zandwegen in het zeer uitgestrekte buitengebied, de aanleg van elektriciteit in de buurtschappen en de uitbreiding van de riolering en het waterleidingnet. Maar ook kwamen er besluiten ter stimulering van kunst en cultuur door subsidiëring van het Gelders Orkest, de toneelgroep Theater en plaatselijke verenigingen. Er werd een begin gemaakt met de bouw van een openluchttheater, de uitbouw van de HBS tot lyceum, en met nieuwe scholen (ULO en LO). Er werd grond aangekocht voor sportvelden, de schoolartsdienst werd ingesteld en er werd een nieuw politiebureau gebouwd.

Kneppelhout vervulde tijdens zijn burgemeesterschap verschillende functies in allerlei organisaties;

hij was gedelegeerde van de gemeente in het bestuur van de Ambachtsschool, voorzitter van het college van curatoren van het lyceum, gedelegeerde in het bestuur van de Openbare leeszaal en bibliotheek, voorzitter van de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, bestuurslid van de Nutsspaarbank, bestuurslid van de Gelderse Provinciale Brandweerbond, bestuurslid van de zwakzinnigeninrichting te Rekken en vele jaren kerkvoogd van de Nederlands Hervormde Gemeente.

Bij zijn afscheid in de raad werd Kneppelhout door alle partijen geprezen voor zijn onpartijdig optreden. Voor zijn verdiensten was hij op 29 April 1952 benoemd tot Officier in de Orde van Nassau. Hij vertrok later met zijn echtgenote opnieuw naar den Haag, waar hij op 11 juli 1976 op 86-jarige leeftijd overleed.

Literatuur

- H. Algra e.a., *Gedenboek Gijzelaarskamp Beekvlief, St. Michielsgestel*, Schiedam z.j. [1946]
- J.J.G. Boot, *Burgemeester in bezettingstijd*, Apeldoorn z.j. [1967]
- C.J. Kneppelhout, *Een drietal schetsen uit de geschiedenis van de familie Kneppelhout geschreven ter gelegenheid van het herdenkingsjaar 1988*, Doetinchem 1988
- J. Kneppelhout, 'Persoonlijke ervaringen van een overheidsdienaar in de bezettingstijd', toegelicht door C.J.Kneppelhout, in: G.J.H. Krosenbrink e.a. (red.), *Winterswijk in de Tweede Wereldoorlog*, Winterswijk 1985, 151-159
- G.A. Kooy, *Het echec van een "volkse" beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945*, Assen 1964
- Ru Wewer e.a., *De Winterswijkse politie. Geschiedenis van het Winterswijkse politiekorps, 1811-1993*, Winterswijk z.j. [1994]

Bronnen

- Archief gemeente Winterswijk, raadsverslagen
- Archief Stichting Kneppelhout, Doetinchem
- *Winterswijkse Courant*

C.J. Kneppelhout

Christiaan Johannes Lanooy

1881-1948, *kunstpottenbakker*

Christiaan Johannes Lanooy werd geboren op 16 maart 1881 in Sint Annaland op het Zeeuwse eiland Tholen. Hij was het tweede van de tien kinderen van de smid Cornelis Lanooy (1854-1929) en diens vrouw Janna van 't Hof (1861-1924). Op 13 november 1907 trouwde hij in Heemstede met de Purmerendse drukkersdochter Johanna Elisabeth Schuitemaker (1 maart 1878-29 juli 1941). Het echtpaar kreeg vijf kinderen, van wie de jongste slechts enkele maanden oud werd. Lanooy overleed op 24 januari 1948 te Epe.

Een paar jaar na de geboorte van zoon Chris vestigde vader Lanooy zich met zijn gezin in het plaatsje Tholen op het gelijknamige Zeeuwse eiland. Hij begon daar een eigen smederij. Het vak van smid had hij geleerd van zijn vader in het nabij gelegen Sint Annaland, waar hij tot dan toe woonde en werkte. Beweerd wordt dat Chris' vader te zeer ageerde tegen de streng calvinistische en conservatieve instelling van de plaatselijke bevolking. Zo zou hij kerkbezoek negeren en openlijk uitkomen voor zijn socialistische sympathieën. Dit wekte ieders ergernis en de smederij begon spoedig te verlopen. In 1889 werd de Tholense smid getipt door een ver familielid dat hij een baan kon krijgen als hoefsmid bij de HTM in Den Haag. Hij werd aangenomen en op 5 december van dat jaar verhuisde de familie Lanooy naar de hofstad, waar vader de paarden van de tram besloeg en moeder een groentewinkeltje dreef. Zo kwam het leven van de Lanooy met hard werken nog aardig op de rails. Zoon Chris ging naar school en kreeg les van onder anderen de vermaarde onderwijsvernieuwer Jan Ligthart (1859-1916). Animo voor de lesstof kon de jonge Lanooy niet opbrengen, zelfs niet binnen het vrije en zelfstandige onderwijssysteem dat Ligthart in zijn school geïntroduceerd had. Wel werd er zijn tekentalent ontdekt en gestimuleerd.

Na zijn lagere-schooltijd hielp Chris zijn moeder in de winkel, maar het was spoedig duidelijk dat hij ook daar niet op zijn plaats was. Op 12 september 1896 ging de jonge Lanooy werken als leerling-schilder bij de Haagse Plateelbakkerij Rozenburg. Vanaf dat na jaar tot maart 1898 volgde hij 's avonds teken- en schilderlessen aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag. Deze lessen waren voor leerlingen bij Rozenburg verplicht. De creatieve mogelijkheden voor leerling-plateelschilders waren beperkt en

Chris Lanooy aan het werk (foto: Museum Prinsessehof, Leeuwarden)

het zal om die reden zijn dat de aankomend kunstenaar in oktober 1897 zijn baan opzegde. Er is geen volledig beeld te krijgen van wat Chris Lanooy daarna precies deed. Zo heeft hij als decoratieschilder gewerkt, zowel voor zichzelf als in dienst van anderen. Hij zou zelfs een tijdje in Duitsland hebben gewerkt in verschillende kerken. Daarnaast trad hij in 1898 in dienst als schilder bij Plateelbakkerij Zuid-Holland E. Estié & Co te Gouda. Tot 1906 stond hij ingeschreven als plateelschilder bij de Zuid-Holland, maar het is

duidelijk dat hij daar niet onafgebroken kan hebben gewerkt. Voortdurend zocht hij wat anders. Aanvankelijk was dat het werk als decoratieschilder en later dat van pottenbakker. Want al kort na 1898 was Chris Lanooy in Gouda in de ban geraakt van de pottenbakkerij. Hij zag eens hoe pottenbakkers bloempotten en schotels draaiden op een draaischijf en raakte gefascineerd door deze bezigheid. Bij een bloempottendraai-er leerde hij het werken op de draaischijf en vanaf 1900 draaide hij z'n eigen schotels en beschilderde die. Zelf zag Lanooy dat jaar ook als het begin van zijn carrière als pottenbakker. In 1903 betrok hij een zolderkamertje in Amsterdam en werkte een jaar lang als plateelschilder bij de firma Wed. Brantjes in Purmerend. Een jaar later vertrok Lanooy naar Scheveningen, waar hij over een eigen werkplaats met een oven beschikte. Kort na 1904 is hij teruggekeerd in Gouda en betrok daar een leegstaande terracottabakkerij. Hij draaide en beschilderde er niet alleen potten, hij begon ook te experimenteren met glazuren. Zijn vroegst bekende werk stamt uit deze periode. Van juni 1906 tot januari 1907 was Chris Lanooy terug bij de Purmerendse fabriek Brantjes, die intussen was overgenomen en onder de naam N.V. Plateelbakkerij 'HAGA' werd voortgezet. Hij was er ontwerper en artistiek leider en deed in die korte periode ervaring op in alle mogelijke aspecten van de keramische productie. Teruggekeerd in Gouda besloot Chris Lanooy zich definitief te vestigen als kunstpottenbakker. Intussen had hij in Purmerend zijn toekomstige vrouw, Belly Schuitemaker, leren kennen. Zij vertrok in de zomer van dat jaar naar Heemstede waar zij op 13 november 1907 met Chris Lanooy trouwde. Het echtpaar vestigde zich in Gouda en Lanooy begon als alleenwerkend pottenbakker aan de opbouw van een bestaan.

In het begin van de vorige eeuw was het niet gebruikelijk dat pottenbakkers zelfstandig werkten. Alle keramische producten kwamen uit de fabriek. Lanooy was een der eersten in Nederland die de fabrieksmatige productie van aardewerk afwees. De kunstpottenbakker, want zo begon hij zich te noemen, wilde alle stadia van de productie zelf beheersen. Tevens wilde hij dat zijn keramiek niet alleen praktisch was, maar ook mooi. Met deze zienswijze kwam Lanooy dicht bij het ideaalbeeld van de kunstenaar, zoals dat werd geformuleerd door de Britse kunsttheoreticus en ontwerper van kunstnijverheid William Morris (1834-1896). Alle fasen van het pottenbakken deed Lanooy zelfstandig; hij werd hierin alleen voorgedaan door Willem Coenraad Brouwer (1877-1933). Daarnaast was hij een van de eerste pottenbakkers in Nederland

die geschilderde decoraties op keramiek verving door bijzondere, veelal zelf samengestelde glazuren. Deze wijze van versieren kende men wel in China en Japan, maar was in ons land destijds volstrekt nieuw. Hij zocht niet zozeer naar nieuwe vormen; zijn interesse ging vooral uit naar de problematiek van de kleuren. Hiermee was Chris Lanooy een voorbeeld voor collega-pottenbakkers, die ook gingen experimenteren en glazuren toepasten als zelfstandige decoratie. Inspiratie vond de jonge keramist niet alleen in de pottenbakkerskunst van de oude Oost-Aziatische meesters, maar ook in de schoonheid van de natuur die hem omringde. Deze inspiratiebronnen interpreteerde hij op een zodanige wijze dat een persoonlijke stijl ontstond, die hem al vroeg in het tweede decennium van de vorige eeuw in binnen- en buitenland bekend maakte.

De Haagse kunsthandel Kleijkamp richtte in 1908 de eerste tentoonstelling in van Chris Lanooy's werk, die al meteen een groot succes werd. Een jaar later was zijn kunst te zien in expositieruimten te Haarlem en te Rotterdam. Internationaal brak Lanooy definitief door in 1910, toen zijn inzending aan de Wereldtentoonstelling in Brussel met de *prix d'honneur* werd bekroond. Toen in 1914 het Stedelijk Museum te Amsterdam met een grote overzichtstentoonstelling met 400 werken van Chris Lanooy kwam, was zijn naam als kunstpottenbakker niet meer uit de kunstwereld weg te denken. Toch heeft hij zich vaak moeten verdedigen tegen critici die meenden dat zijn kunstwerken te veel door toeval werden bepaald. Zo zouden kleisoort, glazuursamenstelling, oventemperatuur, het spel der vlammen e.d. te nadrukkelijk van invloed zijn op het eindresultaat. Lanooy heeft zijn hele leven lang, tijdens voordrachten en interviews, gewezen op de technische perfectie die hij nastreefde, waardoor het toeval tot vrijwel nul was gereduceerd. Hij had het gehele proces volledig in de hand, zo was zijn stellige overtuiging.

In 1914 zou in New York in een expositie ook aandacht aan zijn werk worden besteed, maar het schip waarmee de keramiek van Chris Lanooy werd overgevoerd heeft de Verenigde Staten nooit bereikt. Pas na de Eerste Wereldoorlog konden de Amerikanen kennis maken met het werk van onze landgenoot. Zijn aanzien in Amerika steeg snel, wat inhield dat hij regelmatig naar de nieuwe wereld kon exporteren. Naast 'kunstpotten' maakte Lanooy na de oorlogsjaren ook keramiek voor een groter publiek, zoals gebruiks-aardewerk en borden met eenvoudige motieven van paddestoelen en vogels, die hij in serie maakte.

Lanooy was een veelzijdig kunstenaar: hij was in de

eerste plaats pottenbakker, maar daarnaast schilderde hij, vooral landschappen, en ontwierp hij behang en zelfs een patronendamast. In 1918 ging hij op freelance basis gebruiksglas beschilderen bij Glasfabriek Leerdam. Later maakte hij ook ontwerpen voor glaswerk, eerst alleen voor gebruiksglas, maar vanaf 1923 ook voor Leerdams unica. Zelf glasblazen kon hij echter niet. Zijn contacten met de Leerdamse glasfabriek duurden tot 1930.

Het echtpaar Lanooy had begin 1920 vijf kinderen: drie jongens en twee meisjes. Het jongste kind Hedda overleed enkele maanden na de geboorte. Op medisch advies verhuisde het gezin nu naar Epe. Gouda had een te vochtig milieu, waar met name de gezondheid van de kinderen onder leed. Epe was droger en dus beter om de kinderen te laten opgroeien. Aan de Heerderweg kocht Lanooy een grote villa, die hij Huize Hedda noemde. Gedurende de eerste jaren van zijn verblijf in Epe kwam Chris nauwelijks tot productie. Hij was te druk met onder andere de bouw van ovens, de inrichting van werkplaatsen en een laboratorium voor zijn glazuurexperimenten. Zijn huis moest hij tijdelijk verhuren omdat hij zich voor de aankoop diep in de schulden had gestoken. Wel schilderde hij veel in die tijd, vooral bos- en heidegezichten. Nadat zijn pottenbakkerij was ingericht begon hij weer te draaien en te stoken, en kon de verkoop weer op gang komen. Overigens was het vooral Belly die met de potten van haar man de boer opging, voor de financiën zorgde en het dagelijkse leven binnen het gezin regelde. Zij was de drijvende kracht achter de kunstenaar.

Lanooy kon mooi vertellen over zijn werk. In zijn woning had hij een verkooppriimte ingericht, waar hij publiek ontving. Ook gaf hij demonstraties in zijn tuin en nodigde hij belangstellenden uit aanwezig te zijn als hij een oven opende. Als vlotte en fantasierijke verteller voorzag hij alles van commentaar. In drukke tijden vroeg hij zelfs een kwartje voor de toegang op zijn terrein. In Epe en omstreken stond zowel de pottenbakker als zijn pottenbakkerij te boek als een bezienswaardigheid die een bezoekje ruimschoots rechtvaardigde.

In 1924 kwam Frans Slot (1909-1974) als hulpje bij de familie Lanooy de geiten hoeden, maar hij raakte zo in de ban van de pottenbakker en zijn werk, dat hij bij hem in de leer wilde. Bijna twintig jaar zou hij in de pottenbakkerij van Chris Lanooy werken, eerst als leerling, later als medewerker, om daarna als zelfstandig pottenbakker tot zijn dood toe in Epe actief te blijven en landelijk faam te verwerven. Intussen maakte Lanooy niet alleen kunstvoorwerpen, maar ook steeds meer betaalbaar gebruiksaardewerk, dat op verschil-

lende verkooppunten door het hele land te koop was. Maar van belang bleef hij toch om zijn kunstpotten, vooral steengoed en porselein. Tot zijn vaste afnemers behoorden Helene Krölller-Müller (1869-1939), Hermine Elise Hannema-de Stuers (1862-1940) en de bekende kunstkenner Hendricus Petrus Bremmer (1871-1956). Zijn ster steeg nog hoger toen hij in 1925 de médaille d'or ontving voor zijn inzending naar de Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes te Parijs.

In de malaise van de jaren '30 moesten de Lanooys de verkoopactiviteiten uitbreiden om nog voldoende inkomen te vergaren. Zo werd noodgedwongen overgegaan tot de verkoop van tweede keus serviezen en zelfs misbaksels, waardoor helaas veel slechte Lanooys in omloop zijn gebracht. Ook werd een zegeltjessysteem ingevoerd, waarbij de klant zegeltjes kon kopen voor f 0,50. Had men een spaarkaart vol dan gaf dat recht tot aankoop van gebruiksvoorwerpen tegen een flinke korting.

Tot 1942 gingen de zaken redelijk goed: er was meestal voldoende inkomen en er waren regelmatig exposities in binnen- en buitenland. In juli van dat jaar overleed zijn vrouw, wat een enorme slag was voor Chris Lanooy. Zelf kreeg hij gezondheidsproblemen door suikerziekte, die plotseling de kop op stak en hem de rest van zijn leven met wisselende hevigheid parten speelde. Zijn productie stagneerde en toen hij zich niet aansloot bij de Kultuurkamer kwam de draaischijf volledig stil te staan. In de december 1944 vond de Sicherheitsdienst wapens in zijn woning en werd Chris Lanooy gevangen gezet en later naar kamp Amersfoort overgebracht. Daar is hij op het eind van de oorlog bevrijd. Teruggekeerd in Epe probeerde Lanooy zijn werk te hervatten, wat ondanks zijn ziekte ook enigszins gelukte. In 1947 reisde hij naar Zweden, waar hij onder andere een bezoek bracht aan een grote keramische fabriek te Gustavsberg. Daar nodigde men de beroemde Nederlandse pottenbakker uit ontwerpen te maken voor keramiek. Het is niet doorgestaan, want de dood maakte op 24 januari 1948 toch nog vrij plotseling een eind aan het leven van de kunstpottenbakker, schilder en ontwerper Chris Lanooy. Hij ligt begraven in Epe naast zijn vrouw Belly, op de begraafplaats aan de Tongerenseweg.

Literatuur

- E. Ebbinge, *C.J. Lanooy kunstpottenbakker*, tentoonstellingscatalogus Gemeentelijk Museum Het Princessehof,

Leeuwarden 1977

- K. Gaillard en W. Heijbroek (red.), *Tussen twee vuren, Chris Lanooy 1881-1948*, Zwolle 2002
- J.F. Slot, 'Chr. Joh. Lanooy', in: *Ampt-Epe Mededelingenblad*, nr. 7 (1966), 15-18
- H. Westerweel, 'Lanooy als pottenbakker en zijn plaats in de tijd', in: *Zeeuws Tijdschrift* 50, nr. 2 (2000), 4-9

Bronnen

- GA Epe, n.a.v. expositie Lanooy in 1984 te Epe, doosnr. 1995, volgnr. 2, bevattende diverse knipsels, correspondentie en aantekeningen
- *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde, Wijhe, Olst en omstreken*, 28 september 1940
- *Noord Veluws Dagblad*, 25 september 1982
- *Veluws Nieuws*, 27 januari 1948

J.W. Tetterode Ravestein

Gherard van der Leempt

ca.1450-ca.1491, *eerste Nederlandse boekdrukker*

Gherard van der Leempt werd omstreeks het midden van de 15de eeuw te Nijmegen geboren als zoon van de smid Thys van der Leempt. Hij was gehuwd met Fyken van Beeck, en overleed omstreeks 1491 te 's-Hertogenbosch.

Een twintigtal jaren nadat Johannes Gutenberg te Mainz de boekdrukkunst had uitgevonden verscheen op het huidige Nederlandse grondgebied, in 1473, het eerste gedrukte boek: de *Historia scholastica super Novum Testamentum* van Petrus Comestor, de grootste samenvatting van de bijbelse geschiedenis die de middeleeuwen gekend hebben. Verantwoordelijk voor de uitgave waren de 'magisters' Nicolaes Ketelaer en Gherard van der Leempt in Utrecht. De eerste stamde uit een zeer vooraanstaande en welgestelde familie ter plaatse. De tweede was een rondreizende typograaf, die nu eens voor zichzelf, dan weer voor anderen drukte. Hij was de zoon van Thys van der Leempt, een smid die in de Grotestraat te Nijmegen woonde in een huis naast de 'Rode Leeuw', waarin tevoren Gherard van der Leempt senior had gewoond. Gherard junior is als jongeman vrij spoedig uit Nijmegen naar het buitenland vertrokken. Er zijn aanwijzingen dat hij in Mainz zijn opleiding als boekdrukker heeft gevolgd bij Johann Fust en Peter Schoeffer, beiden leerlingen van Gutenberg, maar ook in Keulen bij de gerenommeerde drukkers Ulrich Zell en Konrad Winters van Homburg. Toen het atelier van laatstgenoemde, dat was ondergebracht aan de Keulse universiteit, wegens verbouwingswerkzaamheden moest sluiten, vertrok Van der Leempt naar Utrecht, op uitnodiging van Ketelaer. Dit gebeurde waarschijnlijk op voordracht van de uit Nijmegen afkomstige Willem de

Heze (†1477), kanunnik van de Sint-Salvator in Utrecht, en een vermaard bibliofiel. Dit driemanschap vormde een ideale combinatie om een drukkerij-uitgeverij op te zetten: de theoloog en jurist Willem van Heze koos de teksten uit, Ketelaer was de kapitaalcrachtige en commercieel denkende ondernemer, en Van der Leempt was verantwoordelijk voor de technische uitvoering, waarbij hij zich laat kennen als een creatief ontwerper en lettersnijder. Het Utrechtse bedrijf van Ketelaer en Van der Leempt heeft slechts twee jaar bestaan, maar publiceerde liefst 32 verschillende, soms omvangrijke uitgaven. Daaronder was een opvallend aantal eerste drukken, zoals werk van Thomas van Kempen, en een Latijnse uitgave van *Vanden Vos Reynaerde*.

Na de liquidatie van zijn bedrijf in 1475 keerde Van der Leempt terug naar het buitenland, waarbij Keulen en Augsburg als mogelijke plaatsen van vestiging kunnen gelden. In de periode 1475-1479 verzorgde hij vijf ongedateerde uitgaven, die in de bibliografische vakliteratuur worden toegeschreven aan de 'Drukker van Alexander Magnus'.

In laatstgenoemd jaar keerde Gherard van der Leempt terug naar zijn geboortestad, waar vier bescheiden uitgaven van zijn persen kwamen. Op 23 augustus 1479 drukte hij een boekje van Engelbert Messemaker, sinds 1476 prior van het Nijmeegse Broerenklooster. Van dezelfde auteur werd rond die-

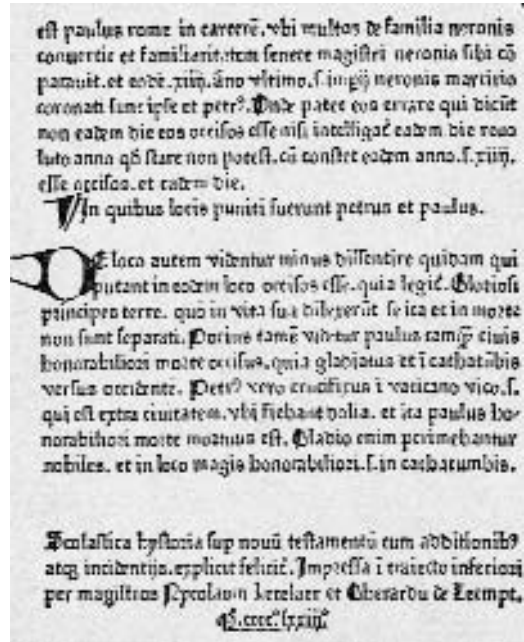
zelfde tijd een tweede, wat omvangrijker werk gedrukt. Beide werkjes werden binnen enkele jaren al nagedrukt door Jan van Westfalen in Leuven. Van twee andere werkjes, die slechts in gehavende toestand bewaard gebleven zijn, is het niet zeker dat zij ook van de Nijmeegse pers van Gherard van der Leempt kwamen, maar gezien het taalgebruik en de auteur ligt het zeer voor de hand. Het eerste is een biechtboekje, en het tweede een almanak, opgesteld door de Nijmeegse medicus-priester Henric Spycker, die als kanunnik verbonden was aan de Sint-Stevenskerk.

Tussen 1484 en 1491 was Gherard van der Leempt met zijn drukkerij gevestigd te 's-Hertogenbosch, in de Kerkstraat naast de school. Uit die periode stammen dertien uitgaven, traditionele werkjes van geringe omvang, grotendeels bestaande uit schoolboekjes en stichtelijke werkjes. Na zijn dood rond 1491 zette zijn weduwe Fyke van Beeck de boekhandel voort, tot dat zij in 1519 hertrouwde met Jorden van Maren, alias Van den Oetheren.

De eerste Nijmeegse boekdrukker Gherard van der Leempt komt zijdelings ter sprake in een detectiveroman, die de antiquaar Arthur Freeman schreef onder het pseudoniem S. Barkworth: *The Nijmegen Proof. A Romance of Rare Books* (Philadelphia 1988; oplage 650 exemplaren). Daarin gaat het over de drukproef van een verloren gegane Latijnse tekst, die op een veiling te koop wordt aangeboden. Deze tekst zou te Nijmegen gezet zijn in beweeglijke letters die ouder zijn dan die van Gutenberg.

Literatuur

- W.C. Ackersdijck, 'De eerste boekdrukkers te 's-Hertogenbosch in de 15de en 16de eeuw', in: *De Navorscher* 67 (1918), 138-141
- U. Baumeister, 'Une impression retrouvée de Nicolaus Ketelaer et Gerardus De Leempt (CA 915)', in: *Quaerendo* 7 (1977), 203-208
- P.J. Begheyn, 'De almanak van kanunnik Henric Spycker. Een incunabel van de Nijmeegse boekdrukker Gherard van der Leempt', in: *Numaga* 22 (1975), 223-231
- Paul J. Begheyn en Els F.M. Peters, *Gheprint te Nymeghen. Nijmeegse drukkers, uitgevers en boekverkopers 1479-1794*, Nijmegen 1990, 25-26, 99

Colofon van Petrus Comestor, *Historia Scholastica super Novum Testamentum*, gedrukt in 1473 te Utrecht door Nicolaus Ketelaer en Gherard van der Leempt

- S. Corsten, 'Impressus in alma universitate Coloniensi. Eine Universitätsdruckerei in Köln', in: *Hellinga Festschrift, feestbundel, mélanges*, Amsterdam 1980, 89-107
- G. Gerritsen-Geywitz, 'The Utrecht printer Nicolaus Ketelaer', in: *Quaerendo* 31 (2001), 137-147
- L. en W. Hellinga, 'Wilhelmus Hees, printer or bibliophile?', in: D.E. Rhodes (ed.), *Essays in honour of Victor Scholderer*, Mainz 1970, 182-195
- L. Hellinga, 'Problems about technique and methods in a fifteenth-century printing house (Nicolaus Ketelaer and Gherardus de Leempt, Utrecht, 1473-1475)', in: *Villes d'imprimerie et moulins à papier du XIVe au XVIe siècle. Aspects économiques et sociaux. Colloque international Spa 11-14-IX-1973. Actes*, Brussel 1976, 301-315
- C.J.A. van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven*, Tilburg 1984, 21-36
- Ch.C. Verreyt, 'De boekdrukker Gerard Leempt te 's-Hertogenbosch', in: *Taxandria* 20 (1913), 274-276
- *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden*, Brussel 1973, 90-106, 240-247

Paul Begheyn SJ

Willem Leenen

1687/97-1764, *sergeant, ingenieur en provinciaal landmeter*

Over de afkomst van Willem Leenen is niets bekend. Uit een latere mededeling is af te leiden dat hij ergens tussen 1687 en 1697 het levenslicht moet hebben gezien. Op 7 november 1741 trouwde hij te Voorst met Jacoba Johanna de Huybert. Uit een eerder huwelijk bracht zij vier minderjarige kinderen mee: één zoon en drie dochters. Leenen moest haar in december 1753 ten grave dragen. Op 17 oktober 1755 trouwde hij opnieuw, nu met Susanna Catharina Stakebrant, schoonzus van zijn overleden vrouw, een huwelijk waarvoor het Hof dispensatie moest verlenen. Uit haar twee eerdere huwelijken had zij geen kinderen in leven. Zij stierf in februari 1760. Zonder eigen kinderen na te laten overleed Willem Leenen te Arnhem op 30 juni 1764.

Lakzegel van W. Leenen (foto: GldA)

Op 20 juni 1737 door schepenen van Grave naar zijn leeftijd gevraagd, antwoordde Willem Leenen “in de 40 jaar te weesen”. Hij wist het blijkbaar zelf niet zo precies. Hij getuigde toen in een zaak betreffende de bouw van bastion De Blauwe Kop nabij de stad. Leenen was sergeant in het infanterieregiment van kolonel Hendrik des Vilattes, heer van Gendt en Erlicum, dat in die tijd in Grave was gelegerd. Als ‘inspecteur’ was hij ook in dienst van de Zaltbommelse aannemer Hendrik de Groot, die bij de bouw was betrokken. In 1733 was Willem Leenen, toen al sergeant, in Gendt na geloofsbelijdenis toegetreden tot de Gereformeerde Kerk. Kort daarop ging hij in Maastricht in garnizoen en vandaar naar Grave. Blijkens zijn onmiskenbare

handschrift bij een rekest dat Des Vilattes inzake een grenskwestie in 1733 indiende bij de Gelderse Rekenkamer, trad hij in Gendt, waar hij van tijd tot tijd verbleef, op als bediende van de kolonel. Zo is hij stellig ook te identificeren met “seker Sergeant, soo enige tydt ten Huise van de Heer des Vilattes is geweest” en die in 1734 als boodschapper van laatstgenoemde optrad toen deze overhoop lag met de plaatselijke ambtman mr. M.N. van Loon en de secretaris van de stad en heerlijkheid, J. Moorrees. Dat Leenen door aannemer De Groot voor het werk te Grave als inspecteur in de arm werd genomen, wijst erop dat de sergeant beschikte over bouwkundig inzicht. Leenen moet een gedegen vooropleiding hebben genoten. Hij had zeker kijk op vestingwerken en de kaart *Plan De La Ville De Grave ... W^m. L^e. fecit 1738* – mede getuige de beschrijving daarvan weer onmiskenbaar van zijn hand – is een bewijs daarvan.

Dat vond ook de Raad van State, die op 30 december 1737 op voorstel van C.F. Hertell, directeur-generaal van Fortificatiën, had besloten Leenen na een toelatingsexamen als extra-ordinaris ingenieur in het Korps Ingenieurs op te nemen. Op 7 februari 1738 mocht hij de eed voor de vervulling van zijn nieuwe functie afleggen. Die functie bood op termijn betere vooruitzichten, maar leverde voorlopig financieel niets op. Zijn baan van sergeant moest hij als onverengbaar met die in het elite Korps Ingenieurs opgeven. Leenen werd gestationeerd in Zutphen, waar hij “buyten kosten van den lande” betrokken werd bij het opzicht over de vestingwerken. Twee jaar later werd hij er tegen 30 stuivers per dag zelfstandig opzichter. Op 21 juli 1741 volgde zijn bevordering tot ordinaris-inge-

nieur derde klasse op een jaarwedde van 300 gulden en in november van dat jaar trouwde hij met de in 1696 te Zutphen geboren kapiteinsweduwe Jacoba Johanna de Huybert. Leenen bleef werkzaam aan de IJssellinie, voerde daar de directie bij de aanleg en het onderhoud van verdedigingswerken en maakte vestingplannen van Zutphen, Zwolle en Kampen. Intussen was de Oostenrijkse Successieoorlog uitgebroken en had de Raad van State vastgesteld dat Leenen nog in staat was "om in het veld te dienen". Niet zeker is of de betrokkene van de bevinding van de Raad van State op de hoogte was, maar in februari 1744 vroeg en kreeg hij ontslag uit Staatse dienst.

Werkloos werd Leenen niet. Al op 21 april werd hij door de Gelderse gedeputeerden in het College tot de beneficiëring van Nederrijn en IJssel naar Arnhem ontboden om te adviseren over het herstel van de in de winter doorgebroken Spijkse dijk. Deze uitnodiging mag worden gezien als erkenning van zijn kijk op de problemen met de afvoer van de bovenrivieren. Had hij die opgedaan tijdens zijn militaire ingenieurswerk of had hij die al eerder? Zijn kaarten van het Spijk en de Ossenwaard werden vergaderstukken op de intergewestelijke waterstaatkundige conferenties die in juli en augustus 1745 te Arnhem werden gehouden. In die tijd overleed de Gelderse provinciale landmeter Isaac van den Heuvel en, werkend aan de Spijkse inlaagdijk, vroeg Leenen op 25 oktober 1745 verlof om in Zutphen zaken te regelen in verband met zijn sollicitatie naar het vacante eerbiedwaardige ambt. De bekleding hiervan, waartoe hij op 22 oktober al de eed had afgelegd, bracht mee dat de familie Leenen-de Huybert moest verhuizen naar Arnhem. Het gezin woonde in mei 1749 aan de Grote Oord, met boekverkoper Nicolaas Vorster en koopman Abraham Pannekoek als burens. Het ambt van provinciaal landmeter van Gelderland was veelzijdig en druk. In zijn nieuwe functie zette Leenen zijn waterstaatkundige werkzaamheden met betrekking tot Nederrijn en IJssel voort. Zo vinden we hem tot omstreeks 1749 bij de Spijkse werken en daarna aan de bovenmond van het Pannerdens Kanaal. In verband hiermee kwam hij schriftelijk in aanvaring met de Inspecteur-generaal van de Rivieren in Holland, de Leidse hoogleraar Johan Lulofs (1711-1768), die in 1754 Leenens 'wiskunstigh' bewijs betreffende een waterloopkundig probleem verwierp, overwegende "dat er dus niets, dat naar wiskunst zweemt, in te vinden is". Geboren in Zutphen en in 1741 medeondertekenaar van Leenens huwelijksvoorwaarden en voogd over diens aange-trouwde kinderen, moet Lulofs de landmeter goed

hebben gekend en zijn negatieve oordeel over Leenens wiskundige bewijsvoering was misschien niet ongegrond. Militair werk mocht Leenen niet aannemen, maar de oorlogssituatie bracht het Hof van Gelderland ertoe hem in april 1748 toestemming te verlenen voor de inspectie van de inundatiewerken bij Zwolle en Hasselt, het gebied waarmee hij bij uitstek vertrouwd was.

Doordat een exemplaar ervan is opgenomen in de permanente expositie van Paleis Het Loo Nationaal Museum, is de kaart die Leenen in de jaren 1748-1762 maakte van het gebied van de hoge heerlijkheid Het Loo, zijn bekendste werkstuk. Leenen maakte zich zorgen over het verlate gereedkomen van deze kaart, want hij noemde haar in april 1762 in zijn bijgestelde testament. Intussen had hij in 1750, respectievelijk 1761 aan Willem IV en V nog kaarten geleverd van hun domein te Dieren en in 1753 had H.W. Brantsen, secretaris van het Kwartier van Veluwe en van de stad Arnhem, van de landmeter een plattegrond van zijn nieuwe bezit Zypendael in ontvangst mogen nemen. Leenen kreeg ook allerhande opdrachten van de Arnhemse en gewestelijke overheid. Bekend is zijn grensuitzetting tussen richterampt en schependom van Arnhem in 1750. Leenen was niet bescheiden bij zijn kostendeclaraties, wat in 1754 voor de Gelderse Rekenkamer aanleiding was tot een nieuwe 'instructie voor een landmeter ordinaris'. De vorderingen die hij in 1760, toen hij voor de tweede maal weduwnaar werd, had uitstaan gaven een beeld van zijn klantenkring: de Nassause Domeinraad, de stad Arnhem, de heer Torck van Rosendaal, Huis Bergh, de stad Harderwijk, Hof en Rekenkamer van Gelderland en het College tot de beneficiëring van Nederrijn en IJssel. In april 1762 ontving Leenen van laatstgenoemde instantie nog een betaling "ter saek van het peijlen van de Whael", maar in december van dat jaar moest hij het wegens ziekte laten afweten en werk overdoen aan de eveneens in Arnhem wonende landmeter Frederik Beijerinck. Leenens gezondheid ging daarna zienderogen achteruit en in oktober 1763 moest Beijerinck zelfs voor hem inspringen bij het maken van een kopie van zijn kaart van Het Loo ten behoeve van de Rekenkamer. Het voor het Hof bestemde exemplaar van de kaart dat Leenen kort tevoren nog had kunnen afleveren, vertoont onmiskenbaar sporen van haast en verminderde aandacht, stellig te wijten aan de ziekte van de maker. Willem Leenen werd op 4 juli 1764 te Steenderen begraven, de plaats waar zijn schoonfamilie Stakebrant haar wortels had.

Leenens afkomst en opleiding blijven in nevelen ge-

huld. Het maatschappelijk niveau van zijn beide huwelijkspartners doet vermoeden dat hij uit respectabele kring voortkwam. Als ingenieur/landmeter was Leenen in de eerste plaats een praktisch man. Door zijn grensoverschrijdende werk ter beteugeling van de bovenrivieren maakte hij ook naam buiten Gelderland. Hij was één van de landmeters die met hun kijk op de waterloopkunde in de 18de eeuw hielpen de grondslag te leggen voor de landelijke waterstaat.

Literatuur

- L. Aardoom, *Caart der Limitten van de Hooge en Vrije Heerlijckhijdt van Het Loo*, Alphen a/d Rijn 1989
- E.W.J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadspaltengronden van Nederland 1579-1795*, Alphen a/d Rijn 1989
- G.P. van de Ven, *Aan de wieg van Rijkswaterstaat. Wordingsgeschiedenis van het Pannerdens Kanaal*, Zutphen 1976

Bronnen

- Nationaal Archief, Den Haag, Archief Raad van State, inv.nrs. 239 (f. 1044v), 240 (f. 88 en 194v) en 244 (f. 182)
- Nationaal Archief, Den Haag, Genie Archief, collectie OPV, inv.nr. G105
- Nationaal Archief, Den Haag, Collectie Van der Hoop, plaatsingsnr. P32, doos 130
- GldA, Archief van het College tot de beneficiëring van Nederrijn en IJssel, inv.nrs. 4, 29 en 166 (brief dec. 1754, Lulofs aan de Staten van Gelderland)
- GldA, Archief van het Hof van Gelre en Zutphen, inv.nrs. 4457, 1333 (f. 12v) en 2488
- GldA, Archief van de Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 1670
- GldA, Archief Staten Kwartier van Veluwe, inv.nrs. 288 en 289
- GldA, GA Arnhem, ORA, inv.nr. 155, omslag 01
- GA Zutphen, Archief Weeskamer, inv.nr. XIII, f. 95
- RA Noord-Brabant, ORA Schepenbank Grave, inv.nr. 285

L. Aardoom

Aeneas baron Mackay

1806-1876, *heer van Ophemert en Zennewijnen, 10de Lord Reay, lid van de Tweede Kamer en vice-president van de Raad van State*

Aeneas werd op 13 januari 1806 te Nijmegen geboren als oudste zoon van Barthold baron Mackay (Tiel 1773-Ophemert 1854) en jonkvrouw Anna van Renesse van Wilp (Nijmegen 1775-Rotterdam 1839). Hij was telg van Schotse adel, wiens voorvader als brigadegeneraal van de Schotse brigade in dienst van de Republiek, zich in 1672 in Gelderland vestigde. Aeneas trouwde in 1837 in 's-Gravenhage met Maria Catharina Anna Jacoba Fagel ('s-Gravenhage 1817-'s-Gravenhage 1886). Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren, van wie er twee op jonge leeftijd overleden en alleen zoon Donald (1839-1921) zijn ouders overleefde. Aeneas overleed op 8 maart 1876 te 's-Gravenhage aan het Lange Voorhout nr.100.

Zijn jeugd bracht Aeneas door in Den Haag en Rotterdam, waar hij respectievelijk het Gymnasium Hagatum en het Erasmianum bezocht. Zijn vader, aanvankelijk zeeofficier bij de Nederlandse Marine, was in laatstgenoemde stad directeur van het postkantoor. In 1823 werd Aeneas student in de rechten te Utrecht. Hij promoveerde 16 december 1829 aldaar op een proefschrift over de Triple Alliantie van 1668, bij professor Enschat. Hij werd lid van het studentencorps en van het letterkundig gezelschap Utile Dulci en verwierf een uitgebreide vriendenkring. Tijdens een van de

studentendebatten verdedigde hij Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw*. Deze aanklacht tegen het liberalisme en het verval van het christendom vond echter weinig gehoor in studentenkringen.

Na zijn promotie vestigde Mackay zich als advocaat in Den Haag, welke loopbaan van 1830 tot 1832 werd onderbroken doordat hij als tweede luitenant bij de Zuid-Hollandse schutterij onder andere deelnam aan de Tiendaagse veldtocht tegen de Belgen. Een van de schuttersliederen die hij schreef, luidt:

“t Zijn moedige schutters, die Neerland bewaken
die altijd zoo goedig, geduldig en koen
als Belgen het wagen oud Neerland te naken
vereend met het leger, nog wonderen doen
Ioho trallala enz.”

Na de demobilisatie werd Mackay in 1833 advocaat bij het gerechtshof in Den Haag. In 1835 volgde zijn aanstelling aan het hof. Hij werd kamerheer van de prins en prinses van Oranje, en toen de kroonprins in 1840 zijn vader opvolgde als koning Willem II, bleef hij alleen kamerheer van koningin Anna Paulowna. Na de aanvankelijk goede verstandhouding leidden enige irritaties tussen beiden ertoe dat Mackay in 1846 zijn ontslag indiende. Hij werd daarop benoemd tot kamerheer in buitengewone dienst. Daarnaast was hij van 1840 tot 1850 ambtenaar bij de Raad van State en vanaf 1843 gecommiteerde van de regering bij de Maatschappij van Weldadigheid. Ook werd hij in dat jaar beschreven in de ridderschap van Zuid-Holland, waardoor hij in 1846 zitting kreeg in de Provinciale Staten. Dit college koos hem in 1848 tot lid van de Tweede Kamer, waar hij de enige antirevolutionair was. Deze situatie zou echter spoedig veranderen.

De reeds tijdens zijn studententijd aanwezige politieke belangstelling leidde hier tot de start van een politieke loopbaan. Hoewel de rechtstreekse verkiezingen na de grondwetsherziening van 1848 hem aanvankelijk niet in de Tweede Kamer terugbrachten, werd hij van 1850 tot 1862 voortdurend door het kiesdistrict Arnhem afgevaardigd. In de Kamer vond hij als politieke geestverwanten naast zich Mr. W. baron van Lijnden en G. Groen van Prinsterer. Deze laatste was de centrale figuur van de Reveilkring, waartoe ook Mackay als zijn vriend en geestverwant behoorde.

Zo ligt de betekenis van Mackay niet alleen op politiek maar ook op godsdienstig terrein. Hij zette zich bijzonder in voor het christelijk onderwijs en bemoeide zich intensief met armenzorg, die hij in de eerste plaats een zaak van de kerk vond.

Ondanks zijn beginselvaste antirevolutionaire gedachtegoed dat zich richtte tegen de liberale beginzelen, kon hij goed met Thorbecke overweg. Zij kwamen bij elkaar aan huis tijdens diners; tafelschikking en menukaarten bevinden zich in het ruim dertig meter lange archief Mackay in het Nationaal Archief. Voor de liberalen was Mackay niet onacceptabel. Het was op voordracht van Thorbecke dat Mackay in 1862 werd benoemd tot vice-president van de Raad van State, een functie die hij tot zijn dood zou vervullen. Het betekende het einde van zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer, waarin hij zojuist was herkozen. Exempla-

A. Mackay (foto: www.parlement.com)

risch voor Mackays gematigde opstelling was ook zijn houding ten opzichte van de Aprilbeweging van 1853. Uit zijn dagboek van vrijdag 22 april 1853 valt te noteren: “... want van verschillende zijden worden wij om raad gevraagd en men is heftig anti-Roomsch en wij zijn meer anti-revolutionair”.

Mackay's nationale betekenis mag na het bovenstaande duidelijk zijn. Zijn betekenis voor Gelderland ligt vooral in Ophemert. Hadden zijn voorvaders rond Nijmegen een grote hoeveelheid landerijen, het was Aeneas' vader die in 1844 door zijn nicht Margaretha Anna van Haeften werd gelegateerd met de heerlijkheid Ophemert, inclusief kasteel, en Zenne wijnen. Toen zijn vader in 1854 overleed erfde Aeneas deze heerlijkheden, waaraan hij reeds sterk gehecht was geraakt. Dat de heerlijke rechten waren afgeschaft, weerhield hem er niet van zich verantwoordelijk te voelen voor de gang van zaken in beide dorpen. Bijna al zijn vrije tijd bracht hij door op het kasteel, en als zijn werkzaamheden hem weer naar Den Haag riepen, liet hij zich via brieven van onder anderen de burgemeester, de dominee en de schoolmeester op de hoogte houden van het wel en wee in de dorpen. Uit zijn omvangrijke dagboekantekeningen en correspondentie blijkt zijn grote betrokkenheid en ook zijn daadwerkelijke financiële ondersteuning. Als voorzitter van het college van kerkhoofden was hij ook op lo-

kaal niveau sterk betrokken bij onderwijs en armenzorg.

Evenals zijn vader was Aeneas Mackay een warm voorstander van 'de verheffing van het levenspeil' van de inwoners van zijn heerlijkheid. Vanuit zijn antirevolutionair gedachtegoed was hij uiteraard pleitbezorger van bijzonder onderwijs en zo kon Mackay hier in het klein zijn christelijke idealen gestalte geven. De financiering van een nieuw gebouw in 1864 voor de reeds in 1845 opgerichte naaischool was dan ook een van de vele voorbeelden van zijn daadwerkelijke betrokkenheid. In 1867 achtten Mackay en de toenmalige predikant Romijn de tijd rijp voor de vorming van een aparte breischool, bedoeld voor de allerjongsten. De eerste verzuimde niet zich persoonlijk van de schoolprestaties op de hoogte te stellen. Omdat de activiteiten van beide scholen in elkaars verlengde lagen en zij inmiddels werkopdrachten uit stad en land ontvingen, werden beide scholen in 1873 samengevoegd in alweer een nieuw gebouw. De tekeningen voor deze nieuwbouw evenals leerlingenlijsten van de scholen bevinden zich in Mackay's persoonlijk archief. Als vormingsinstituut heeft de school tot in de jaren '50 van de 20ste eeuw een onuitwisbare rol gespeeld in de geschiedenis van Ophemert en Zennewijnen. Mackay was ook stichter en beschermheer van de zondagschool (1861), de Vereniging voor In- en Uitwendige Zending en de Christelijke Jongelingsvereniging (1864) en de Christelijke Knapenvereniging (1875). Bovendien hield hij zelf regelmatig zondagschool. Ook richtte hij zich per brief tot de kinderen van de naai- en de zondagschool. Deze brieven liet hij drukken om zo de verspreiding te bevorderen. Hij ondertekende met "een inwoner van Ophemert."

Mackay was dus niet zomaar een stadsedelman met een dorpsheerlijkheid als verlengstuk van zijn aanzien. Dit bleek ook op het terrein van de armenzorg. Als het echtpaar Mackay op armenbezoek ging deden ze dat in een speciaal hiervoor aangeschaft wagentje met twee ezels ervoor, in plaats van hun rijtuig met paarden te gebruiken. Nu nog spreekt men in Ophemert van het ezelweitje, waar beide dieren graasden.

Alvorens naar Den Haag terug te keren, gaven zij de armen de gelegenheid op het kasteel te komen halen wat men nodig had. Nog lang na zijn overlijden leefde hier de herinnering voort aan al het goede dat Aeneas Mackay samen met zijn vrouw tot stand had gebracht. Na zijn overlijden te Den Haag op 8 maart 1876 werd hij in Ophemert begraven in het familiegraf naast de kerk. Helaas is deze grafkelder tijdens de Tweede Wereldoorlog door een bom onder het puin bedolven.

Werken

- *Dissertatio historico-politica de Triplici Foedere anno 1668 inter regem Angliae, regem Sueciae et Ordines Generales Foederati Belgii icto*, Trajecti ad Rhenum 1829
- *Drie liederen aan mijn medeburgers*, Breda 1832

Literatuur

- R.E. van Ditzhuyzen, 'Mr. Aeneas baron Mackay van Ophemert, vice-president van de Raad van State 1862-1876', in: *Raad van State 450 jaar*, 's-Gravenhage 1981, 153-184
- J.P. Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay dienaar des konings 1806-1876*, Houten 1986
- G.J.W.de Jongh, 'Inleiding', in: Idem, *Beschrijving van een verzameling stukken afkomstig van leden van het geslacht Mackay van Ophemert en van leden van aanverwante geslachten*, Z.p. [Den Haag] 1967, 1-24
- D. Mackay, *Geschiedenis van het geslacht Mackay*, Zutphen 1984
- R.J. van Ooijen, 'De naai- en breischool in Ophemert', in: *Mededelingen van de Historische Kring West-Betuwe* 22, nr. 3 (1994), 21-34

Bronnen

- Nationaal Archief, Den Haag, Archief Mackay

N.M.J. Rademakers-Wolf

Johannes (Johan) Mekkink

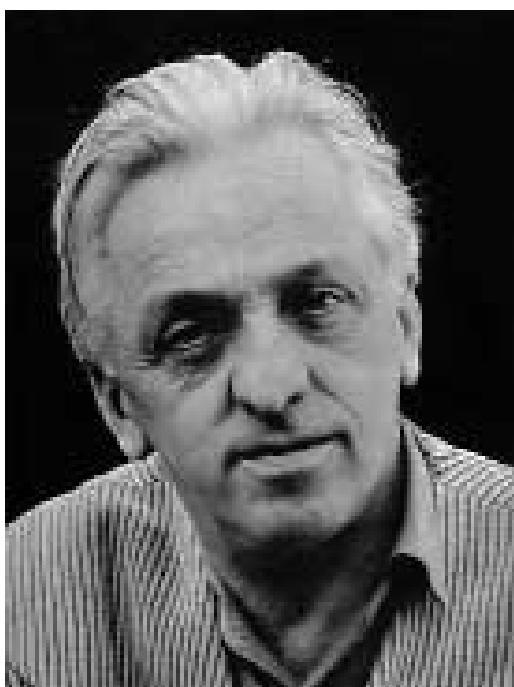
1904-1991, *schilder en museumdirecteur*

Johannes Mekkink werd op 27 augustus 1904 te Velp geboren als enige zoon van Jannes Mekkink (1876-1958), meubelmaker, en Klazina Scholts (1871-1958), dienstmeisje van beroep. Het echtpaar had nog twee dochters. Op 25 juli 1945 trad Johannes Mekkink te Velp in het huwelijk met Wilhelmina Maria Lukasina van den Brink, geboren op 8 november 1904 te Monster en overleden te Emmen op 26 januari 1984. Zij was gescheiden en bracht twee zoons in haar tweede huwelijk mee. Mekkink overleed op 30 oktober 1991 te Oosterbeek.

Johans ouders vestigden zich in 1901 te Velp in het kleinste gedeelte van het boerderijtje dat vlak tegenover de oprijlaan van het kasteel Biljoen was gelegen. In het andere gedeelte woonden de grootouders Mekkink met nog een ongetrouwde zoon, behanger en stoffeerder van beroep, en een nichtje dat de huishouding deed. De woningen werden gescheiden door de deel, waar de werkplaats van de oude meubelmaker Mekkink en zijn zoon Jannes zich bevond. In deze familiezaak maakten de ouders van Johan lange werkdagen. Zij waren kleine middenstanders die te lijden hadden van de grote beurskrach in 1929 en de daaropvolgende economische crisis in de jaren '30. Jannes Mekkink hoopte dat zijn zoon Johan met hem en zijn grootvader en oom mede-eigenaar zou worden van de meubelmakerij 'Mekkinck en Zonen'.

De jeugd van Johan was echter zo beïnvloed door de financiële problemen die dagelijks werden besproken, dat hij daar niets voor voelde. Hij kon goed tekenen en op de lagere school ontwierp hij meubels die hij zelf maakte. Daar hield hij zijn grote liefde voor hout aan over. Hij schilderde later ook bij voorkeur op paneel. "Dat moet je schuren met puimsteen en heeft een steviger ondergrond dan linnen, wat je altijd moet steunen." Hij hield van brede houten lijsten, die hij veelal zelf maakte, en heeft zichzelf altijd meer gezien als een ambachtsman dan als een kunstenaar. Zijn vader, sterk sociaal voelend en een gedegen vakman, had een grote invloed op Johan. Na zijn aanvankelijke teleurstelling dat zijn zoon niet bij hem in de zaak wilde komen werken, was hij later trots op hem evenals op zijn twee dochters die beiden een onderwijsdiploma haalden.

In het jaar 1924 behaalde Mekkink de akte L.O. en in 1929 de akte M.O. tekenen. In datzelfde jaar deed hij eindexamen aan de middelbare school voor

Johan Mekkink omstreeks 1974 (uit: J. van der Woude, *Johan Mekkink, de mens, de tijd, de schilder*, Zutphen 1974)

Kunstnijverheid 'Kunsttoefening' te Arnhem, tegenwoordig de Academie voor Beeldende Kunsten. Van de toenmalige directeur van dit instituut, de schilder G.J. van Lerven, kreeg hij schilderlessen. Behalve als portret- en stillevenschilder heeft Mekkink zich, onder leiding van de glasschilder Schilling, in de richting 'monumentaal' bekwaamd. In de loop der jaren voerde hij verschillende mozaïeken en gebrandschilderde ramen uit, onder andere in kerken te Velp, Spaarndam, Hilleegersberg, Zevenaer, Veenendaal, Zetten en Silvolde.

Op 'Kunstoefening' leerde hij de schilder Dick Ket (1902-1940) kennen. Zijn vriendschap met Ket bleef tot diens dood. Johan voelde zich verwant met Ket omdat deze net als hijzelf bijzondere aandacht had voor kleine stillevens. Meekink was zesentwintig toen Ket een portret van hem tekende, dat zich thans in het Museum voor Moderne Kunst te Arnhem bevindt. Ket merkte daarbij op: "En hij is zo sober, zo sober, hij eist niets voor zichzelf. Hij is vegetariër, hij drinkt niet meer dan één glas wijn, bang dat hij zichzelf niet in de hand zou houden. Een perfectionist, in alles, ook als mens, en erg, erg plichtgetrouw." Een medeleerling van Meekink, Leo Braat, tekenaar en beeldhouwer, maakte in diezelfde periode ook een tekening van Johan en een paar jaar later een kop van hem in brons, die in het museum te Arnhem te zien is.

Een behoorlijke broodwinning heeft Meekink met schilderen nooit gehad en om onafhankelijk te blijven moest hij een baan zoeken. Hij vond er een als leraar hand- en decoratief schilderen voor tien lessen per week aan de Nijverheidsavondschool te Zutphen. Dat werk heeft hij gedaan van 1931 tot 1939. Daarna tot 1952 heeft Meekink getracht als schilder zoveel mogelijk op eigen benen te staan, wat hem echter niet is gelukt. Toen de toenmalige directeur A.J. de Lorm van het Arnhemse Gemeentemuseum hem een fulltime baan aanbood als wetenschappelijk assistent in het museum, accepteerde hij die functie. Hij vond voldoening in dit werk, al heeft het zijn productie als schilder beperkt. Dit viel hem zwaar, maar de uit zijn jeugd scherp bijgebleven angst voor armoede heeft hem ervan weerhouden deze baan op te geven. Meekink was een kind van zijn tijd. Opgegroeid in een milieu waar het voorzien in het levensonderhoud als voornaamste taak werd beschouwd, kwamen voor hem hoop en verlangens naar welvaart en luxe op de laatste plaats. Ondanks dat gaf de functie in het museum hem de zekerheid die hij als vrij kunstenaar niet kon krijgen. Hij werd financieel onafhankelijk waardoor hij zijn jeugdfrustratie opzij kon zetten. Van 1954 tot 1967 was Johan Meekink vervolgens adjunct-directeur en van 1967 tot 1969 directeur van het Gemeentemuseum. Toen hij met pensioen ging kon hij zijn leven als vrij kunstenaar voortzetten, maar nu zonder geldzorgen. Op de dag van zijn afscheid kreeg hij al de nodige opdrachten voor portretten. Hij ging met zijn vrouw reizen maken naar Italië en Duitsland om te tekenen en te schilderen. Dit betekende weliswaar geen vernieuwing in zijn werk, wel een verruiming van zijn blik. Nadat zijn vrouw in 1984 ten gevolge van een verkeersongeluk was overleden, waren veel van de laatste jaren

van Johan Meekink eenzaam en verdrietig.

Meekink wordt wel eens ingedeeld bij de magisch-realisten. Hij bewonderde ze en later in zijn museumbeleid exposeerde hij hun werken en kocht ze aan. Doelstelling van dit beleid was Gelders en eigentijds werk aan te schaffen. In tegenstelling tot De Lorm, die een kunstnijverheidsman was, had Meekink als Geldersman een sterke binding met Gelderse schilders. Zowel zijn eigen werk als dat van Dick Ket vormde het beginpunt voor uitbreiding van de collectie magisch-realisten. In de periode dat hij directeur was, heeft hij een aankoop- en tentoonstellingsbeleid kunnen voeren waardoor het museum thans de belangrijkste collectie magisch-realisten in ons land bezit. Zelf had hij een begrijpelijke angst om ook als zodanig gerubriceerd en gecatalogiseerd te worden en daardoor zijn identiteit te verliezen. Bij zijn afscheid van het museum op 31 augustus 1970 zei hij:

"Als ik ergens bij ingedeeld moet worden, dan bij de traditionele Hollandse schilderkunst, die in zoveel eeuwen de traditie heeft gehad van een betrekkelijke fijne schilderkunst, van fijn penseelwerk, van een vaktechnisch gaaf schilderij dat een grote houdbaarheid heeft en voorzichtig benaderend in fijne toetsjes en kleuren wordt gepenseeld."

Toen een schilderij van hem met de titel 'Stilleven met fluit' in 1934 werd aangekocht door de toenmalige directeur Van Erven Dorens voor een bedrag van f225,- was Meekink daar zeer tevreden mee, want zijn jaarsalaris aan de Nijverheidsschool te Zutphen bedroeg 229 gulden en 44 cent! Deze aankoop was een erkenning die veel voor hem betekende. Bijna veertig jaar later, in 1973, kocht zijn opvolger Pierre Janssen voor f3500,- voor het museum een schilderij met hetzelfde motief. Deze aankoopbedragen illustreren de ontwikkeling die de waardering voor Meekink doormaakte. Van een stillevenschilder met een tamelijk drukke compositie in het begin was hij tot de schilder van een meer vereenvoudigde vormgeving in latere jaren geworden. Volgens Meekink was een stilleven schilderen helemaal niet zo gemakkelijk, want de voorwerpen moeten elkaar verdragen en hij wilde deze door en door kennen en ermee vertrouwd zijn.

De stilleven, portretten en landschappen van Meekink zijn van bescheiden formaat en uitgevoerd in een fijne realistische techniek. Aanvankelijk vertoonden zijn stilleven invloeden van het werk van Dick Ket. Uiteindelijk kwam Meekink echter tot een zeer persoonlijke stijl met het portret als specialisme. De figuren zijn vaak frontaal afgebeeld, met scherpe kleurcontrasten en indringende ogen. Stof en materiaal be-

handelde hij met grote zorgvuldigheid. Aan het einde van de jaren '30 maakte Mekkink veel portretten, onder andere een dubbelportret van zijn ouders. Hij portretteerde zijn model met de achtergrond, het landschap, het interieur of attributen van het werk of de functie die de geportretteerde vervulde. Een goed voorbeeld is een portret van de vice-admiraal van de Koninklijke Marine, Mr. A.M. baron de Vos van Steenwijk, uit 1971. Een statieportret met het uniform als statussymbool vol met onderscheidingen.

Mekkinck had een harmonieus palet, zijn landschappen zijn ruim opgezet, de lucht erboven is ontzaglijk wijd en het licht is verspreid in grote vlakken met veel donkere schaduw in grijze, groene en blauwe kleuren. Rood komt in zijn schilderijen bijna niet voor. In zijn stillevens komt zijn voorliefde voor hout tot uitdrukking door afbeeldingen van planken, een tafel en een openstaande lade.

Mekkinck was lid van de landelijke verenigingen: de 'Onafhankelijken' (1933/1934) en 'De Brug' (1935/1942), beide te Amsterdam. Ook was hij lid van de 'Haagse Kunstkring'. Zelf was hij secretaris van het Genootschap 'Artibus Sacrum', dat te Arnhem in gebouwen de Korenbeurs exposities van eigentijdse kunst organiseerde. Nadat de bovengenoemde directeur De Lorm hem in 1952 als wetenschappelijk assistent aantrok, werd deze vereniging omgevormd tot de 'Vereniging van Vrienden van het Gemeentemuseum Arnhem' en werd Mekkink secretaris. Hij nam tussen 1933 en 1953 in Nederland en Engeland deel aan talrijke groepstentoonstellingen van eigentijdse Nederlandse kunst onder meer te Amsterdam en Amersfoort, Hull, Leicester, Norwich en Petersborough. Eenmans-tentoonstellingen vonden plaats in 1941 te Arnhem, in 1958 te Utrecht bij de Stichting Utrechtse Kring en in 1970 weer te Arnhem bij zijn afscheid als directeur van het Gemeentemuseum. Deze laatste expositie was een overzichtstentoonstelling van eenenzeventig schilderijen, portretten en tekeningen gemaakt tussen 1927 en 1969. Op zijn afscheidsreceptie zei Mekkink: "Al heb ik het museum altijd met plezier gediend, in mijn hart ben ik mij altijd schilder blijven voelen."

Op een veiling in 2000 bij Sotheby's waar moderne en eigentijdse schilderijen werden geveild van onder

anderen Charley Toorop, Pyke Koch, Raoul Hynckes en Wim Schuhmacher, werd een stilleven met groenten van Mekkink uit 1939 aangeboden voor een prijs tussen de 12.000 en 15.000 gulden. Hieruit blijkt de groeiende waardering voor zijn werk. Het Frisia Museum te Spanbroek (Noord-Holland) huisvest een unieke verzameling schilderijen en tekeningen van de kunstenaars die in de jaren '30 het gezicht van de Nederlandse schilderkunst bepaalden, de magisch-realististen. Het museum laat ook werken van andere realistisch werkende Nederlandse kunstenaars van de 20ste eeuw zien zoals Edgar Fernhout, Jan Mankes en Johan Mekkink. In 2003 was aldaar een tentoonstelling te bekijken onder de titel 'Kunstenaars rond Ket', met onder andere schilderijen en zelfportretten van Mekkink, waarbij vooral de mooie houten lijsten om diens weken opvielen. Eind 2003 was er opnieuw een tentoonstelling in Spanbroek geheten 'Magisch realisme in context', die was uitgebreid met werk van Nederlandse tijdgenoten die in de periode 1915-1950 in realistische stijl schilderden zonder toevoeging van het 'magische', maar wel met veel aandacht voor detail en techniek. In de aankondiging staat: "Alleen al het zaaltje waar het verstilde poëtische werk van de jonggestorven Jan Mankes is gecombineerd met dat van zijn bewonderaar Johan Mekkink is de reis waard".

Bronnen

- Archivalia met betrekking tot Johan Mekkink bevinden zich in het Museum voor Moderne Kunst te Arnhem.

Literatuur

- J.R. de Groot samensteller, *Johan Mekkink, schilderijen en tekeningen 1969-1979: 20 oktober-25 november*, catalogus Gemeentemuseum Arnhem, 1979
- P. Janssen, *Ooggetuige: de schilder Johan Mekkink vertelt over de schilder Dick Ket*, Brummen 2001
- *Het Vrije Volk*, editie Arnhem, 2 april 1970
- J. van der Woude, *Johan Mekkink, de mens, de tijd, de schilder*, Zutphen 1974

M.C. Loosen-de Bruin

Anna Maria Moens

1775-1832, *kostschoolhoudster en schrijfster*

Anna Maria Moens werd op 31 augustus 1775 te Amsterdam geboren. Ze was het enig kind uit het tweede huwelijk van Henricus Moens (geb. 28 augustus 1743, overleden in 1788 – na 28 april – of in 1789), assurantiemakelaar voor de zeevaart, en Maria Margaretha Bru(i)nius (van de Kluyndert) (ca. 1746-na 1828), die hij op 29 april 1766 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam had gehuwd. Moens' moeder hertrouwde op 2 januari 1790 met Leonard (Leen) Haverkamp, 35 jaar, lid van de vroedschap van Hoorn. Anna Maria bleef ongehuwd en overleed op 10 maart 1832 te Ede.

A.M. Moens, pastel achter glas, anoniem (foto: Historisch Museum Ede)

Anna Maria was opgegroeid in de vooraanstaande burgerstand. Haar vader Henricus was op 8 januari 1766 in het makelaarsgilde ingeschreven. In 1787-1788 was het lot hem niet meer welgezind: hij ging failliet en sukkelde bovendien met zijn gezondheid. Bij zijn overlijden was er f 180,- schuld aan dokters en

apothekers. Nadat haar moeder in 1790 in Hoorn hertrouwd en daarheen met haar dochter verhuisd was, moet Anna nog verder geleerd hebben, want ze kende later de drie moderne vreemde talen. Haar mentor in de tijd tot 1801 was de uitgever Pieter Johannes Uylbroek (1748-1808) te Amsterdam, die bevriend was met auteurs als Bilderdijk, Helmers en Kinker. Uylbroek had de gewoonte thuis een kring van jonge letterkundigen te ontvangen. Aan Uylbroeks bundel *Kleine dichterlijke handschriften* van 1788 droeg Anna Maria nog in haar Amsterdamse tijd elf gedichten bij.

Haar eerste bundel *Dichterlijke bespiegelingen over Gods voorzienigheid, den dood, het graf, de opstanding en andere Zedenlijke onderwerpen* verscheen in 1795. Ze plaatste zich hiermee in de heersende romantisch-sentimentele stroming in de letterkunde met representanten als de Duitsers Gellert en Klopstock en de Engelsman Young. In het voorwoord van haar debuutbundel kondigde ze aan, dat ze, mocht ze geen succes hebben, iets nuttigs voor de maatschappij wilde gaan doen. Succes kreeg ze echter wél. Ze stond deels dicht bij de idealen van de nieuwe Maatschappij tot Nut van het Algemeen, wilde opvoeding en onderwijs verbeteren, maar interesseerde zich eigenlijk niet voor de bredere lagen van de bevolking.

Ze nam aan twee prijsvragen van de Maatschappij deel. In 1798 won ze zilver met *Beschrijving van het godsdienstig en zedelijk karakter van Jezus Christus*. Dit werd haar doorbraak. In 1799 werd ze lid van verdienste van de Maatschappij. In het jaar 1800 won ze goud met *De zedekundige leesstof op de school*, ook bekend onder de titels *Zedekundig schoolboek* en *Zedekundig leesboek voor de school* (tweede druk 1829).

Anna Maria begon in 1801 op 'Wijhezig' bij Wijhe (Overijssel) jonge meisjes op te voeden. Klein begon-

nen ontstond hieruit op 14 april 1803 een echte kostschool, een 'huis of inrichting voor opvoeding voor jonge meisjes'. Toen in 1806 minister J.H. van der Palm onderwijsdiploma's ging eisen, meende Moens dat gezien de geringe omvang van haar school dit niet op haar van toepassing was. Later groeide de school; ze kreeg medewerksters (onder wie Charlotta Sophie Leinweber) en tenslotte werd het huis te klein.

In deze jaren vielen haar grootste literaire activiteiten. Ze publiceerde in 1802 *Dichterlijke proeve over de vriendschap en het wederzien onzer vrienden in de eeuwigheid*, met de cantate *Het uitzigt der vriendschap*. In 1803 werd ze betrokken bij het project van de Nederduits Hervormde kerk om gezangen aan de psalmen toe te voegen. In vier coupletten schreef ze voor de bundel *Evangelische gezangen* het toenmalige gezang 183, waarvan in 1938 één couplet gezang 226 werd. In 1804 schreef ze *Iets ter gedachtenis aan J.C.Lavater* (1741-1801), de bekende Zwitserse predikant en auteur van *Physiognomische Fragmente* (1755-1778). In datzelfde jaar vertaalde ze uit het Duits *Korte natuurpreken* van de Deen J.L.Ewald (1743-1781), waarvan een tweede druk in 1814 volgde. Ze had vaak contact met de Zwolse dichter Rhijnvis Feith (1753-1824). Veel publiceerde ze in *Alba Amicorum*, ook wel in het Frans. Haar eigen 'vriendenrol' is bewaard gebleven en bevat bijdragen uit de jaren 1795-1814 (beginnend met Uylenbroek en eindigend met Leinweber), die soms van tekeningen zijn voorzien. Ze correspondeerde frequent met de als dichteres hoger geschatte naamgenote, de bijna blinde Petronella Moens (1762-1843), die overigens geen familie van haar was. Kort voor haar verhuizing van Wijhe naar Ede publiceerde Anna Maria in 1817 de bewerking van *De tweelingzusters of de voordeelen van den godsdienst* uit het Engels van Elis. Sandham (2de druk 1826). Nog in Wijhe kreeg Anna Maria op 29 maart 1817 zonder enig examen het onderwijsdiploma 'eershalve' uitgereikt, een unieke gebeurtenis, die aangeeft hoezeer ze in aanzien stond.

In de periode te Ede heeft Anna Maria niet veel meer gepubliceerd. Van haar verscheen in 1819 *De geschiedenis van eene officiersweduwe en hare kinderen* naar het Engels van Barbara Hofman bewerkt. In 1822 publiceerde ze *Tafereelen van eene Christelijke opvoeding* uit het Engels en tenslotte in 1828 *Mogt het U behagen, belangrijke tafereelen geschetst door een landprediker* ook uit het Engels, dat verschillende nadrukken beleefde.

Haar kostschool was gevestigd in Huize Kernheim (nu Kernhem), dat in 1803 gebouwd was op de plaats

waar het kasteel was afgebroken. Het was nu een vooraanstaande, elitaire kostschool geworden, waarvoor de pupillen liefst f 1000,- per jaar moesten betalen. Luxueus hadden zij het voor die prijs niet; het was er koud door tocht en het eten was erg sober (het personeel kreeg andere maaltijden). Er waren nu ook jongens tot twaalf jaar, die onder een aparte gouverneur stonden. De meisjes bleven er tot hun volwassenheid. Spartaans begon men al om zeven uur 's ochtends met de lessen. Het onderwijs was meer op een ethisch-christelijke opvoeding van het gemoed gericht dan op het verkrijgen van kennis. Doelstellingen waren de 'edelste beginselen van vaderlandsliefde, huwelijksrouw, moederlijke liefde en godsdienstzin.' Daarnaast speelde natuurbeleving een grote rol. Moens was sterk gekant tegen dierenmishandeling. Er waren weinig boeken. Men schreef de lessen uit. Eens per jaar op de stichtingsdatum 14 april was er een examendag waarbij ook dominees uit de omgeving en schoolopziensers tot uit Arnhem aanwezig waren en waar de beste jongen en meisje tot 'ridder' en 'ridderes' werden geslagen en een prijsboek kregen. In 1828 vierde men het 25-jarig bestaan.

's Zondags ging men langs de zandweg ter kerke, de zeer gezette Anna Maria in een ezelwagentje voorop en de pupillen er twee aan twee achteraan. Het geheel bleef lang in de herinnering der Edenaren hangen. Anna Maria stond overigens kritisch tegenover de gebruikelijke kerkdiensten. Ze prefereerde huiselijke bijeenkomsten waarbij veel gezongen werd.

Na haar 56ste verjaardag in 1831 werd Moens getroffen door een onbekende slepende ziekte. Ze bezweek hieraan op 10 maart 1832 's avonds om half tien. Ze was altijd tegen begraven in en om kerken geweest en wilde altijd al in het open veld begraven worden. Daartoe had ze al op 17 augustus 1818 een stuk grond gekocht op de Paasberg in Ede-Veldhuizen. Daar werd ze ook begraven. Sommige 'kwekelingen' van haar zamelden geld in voor een monument dat er nog steeds staat. Er staat een gedicht op dat aldus begint:

"Hier rust een eed'le vrouw
De roem van haar geslacht,
Die met de teerste zorg
Het moeilijkst werk volbracht."

Moens had haar kostschool vermaakt aan Ch. S. Leinweber, die haar al sedert 1814 assisteerde. De school zakte snel af. Het onderwijs werd middelmatig genoemd: "de zindelijkheid der schoolvertrekken is niet te roemen". Op een gegeven moment had men nog slechts negen jongens en vijf meisjes. In juni 1838,

slechts zes jaar na Moens' overlijden, gaf Leinweber het op en vertrok naar Delft.

Literatuur

- Alida M.C. Koning, 'Anna Maria Moens', in: *Jaarboekje Cornelia*, z.p. 1871, 7
- L.C. Schreuders, *Uit de geschiedenis der buurt Ede-Veldhuizen*, z.p. [Ede-Veldhuizen] 1958, 81-87

- J.A. van der Schaft, *Anna Maria Moens. Een biografische schets (1755-1832)*, scriptie MO-B Nederlands Arnhem, Ede 1989
- RS [Riet Schenkeveld-van der Dussen], 'Anna Maria Moens', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen hoofdredactie, *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar. Teksten met inleiding en commentaar*, Amsterdam 1997, 781-783

L. Turksma

Adam Caspar Willem Nies

1747-1820, *notaris, secretaris en schout*

Adam Caspar Willem Nies werd op 23 november 1747 te Ruurlo geboren als zoon van Caspar Johan Lodewijk Nies († 1775), richter en rentenier, en A.W.C.M. Lich. Hij huwde op 10 november 1775 met Arnoldina Turnbull († 1786). Uit dit huwelijk werden vijf dochters geboren. Nog geen half jaar na het overlijden van Arnoldina trad Nies opnieuw in het huwelijk. Zijn tweede echtgenote, Hermina Wilhelmina Carolina de Bruin-Victor [of: Vietor] (1757-wrsch. 1828), schonk hem zijn zesde dochter. Nies overleed te Loenen op 29 april 1820.

Adam Caspar Willem Nies heeft een opmerkelijke bestuurlijke carrière gekend. In de eerste plaats was hij notaris. Ten tweede was hij secretaris, eerst tot 1795 van de hoge heerlijkheid Het Loo, daarna tot 1806 van het schoutambt Apeldoorn. Vervolgens werd hij in 1806 aangesteld tot schout van dit schoutambt.

Nies heeft zich al vroeg toegelegd op het verkrijgen van een bestuurlijke/ambtelijke functie; in die dagen een niet zo heel vreemde keuze voor zonen van wie de vader een bestuurlijke functie vervulde of rentenier was. Nies' vader voldeed aan beide kwalificaties. Evenals andere jongemannen met dezelfde ambities volgde hij een rechtenstudie te Harderwijk. Hij behaalde er in 1768 zijn meestertitel. Nu was het zo dat er tot de 18de eeuw hoegenaamd geen notarissenopleiding bestond; het vak leerde je in de praktijk. In die tijd keek de samenleving niet al te hoog op tegen het notariaat. Het heette nog een beroep, geen ambt. Had een juridisch opgeleide geluk, dan kon hij werkervaring opdoen in een functie die enig aanzien genoot. Nies was zo iemand, want hij belandde in het (dagelijks) bestuur van de hoge heerlijkheid Het Loo. Hij zal, zoals te doen gebruikelijk, aanvankelijk niet veel meer dan klerk zijn geweest, belast met maken van afschriften die bewaard dienden te worden. Dat bewaren

moet hem goed zijn afgegaan, want vanaf 1787 was hij secretaris van de hoge heerlijkheid. In deze functie legde hij protocollen vast betreffende de vrijwillige-, criminele- en civiele rechtspraak. Ook verzond hij uitnodigingen aan betrokken schepenen wanneer de drost van de hoge heerlijkheid namens de stadhouder recht sprak. De werkzaamheden die Nies nu verrichtte, werden mede door ontwikkelingen in Frankrijk, waar het 'ambt' van notaris begon te stijgen op de maatschappelijke ladder, steeds meer onmisbaar geacht voor een goed functionerend bestuur.

Juist in deze jaren was er in de Republiek veel politieke en maatschappelijke onrust vanwege het weifelend bestuur van stadhouder Willem V, een stroef draaiende economie, het verlies van een rol van enige betekenis op het wereldtoneel en een samenleving die in de ogen van sommigen hoognodig bestuurlijk en economisch hervormd diende te worden. De Patriotten, politiek bewuste burgers en democratische en aristocratische regenten, moesten niets hebben van het stadhouderlijk bestuur. Weliswaar verloren ze na het Pruisische militaire ingrijpen vanaf september 1787 tijdelijk hun machtspositie, maar de hierop volgende stadhouderlijke Restauratie had evenmin enig kans van slagen.

Nies stond sympathiek tegenover de Patriotten; evenzeer was hij ervan overtuigd dat het bestuur intussen door moest gaan. De jaren 1787-1795 waren voor hem een tijd waarin hij als secretaris enerzijds openlijk loyaal tegenover Willem V had te zijn, anderzijds verstond hij sinds de gebeurtenissen volgend op de Franse Revolutie (1789) de tekenen des tijds. Zijn werk heeft er niet onder geleden, maar we zien wel dat hij het notarisschap meer en meer vanuit zijn woonplaats Loenen beoefende en steeds minder op Het Loo vertoefde. Naast secretaris-protocolhouder van de hoge heerlijkheid was hij in Loenen dankzij landerijen in Veld- en Veenhuizen, alles bijeen zo'n 112 morgen, die zijn tweede echtgenote in het huwelijk had ingebracht, een niet onbemiddeld grootgrondbezitter. Het meeste werk daaraan liet hij over aan een knecht. In Loenen raakte hij bevriend met de katholieke edelman O.G.W.J. Hackfort tot ter Horst, die evenals hij de patriotse zaak 'zeer aangedaan' was.

In de winter van 1794/95 moesten Hessische en Engelse huurlegers de grens bij de grote rivieren verdedigen tegen de Franse revolutionaire volkslegers die ook de inwoners van de Republiek wilden 'bevrijden van hun tirannen'. Toen Nies werd gevraagd aan deze huurlegers hand- en spandiensten te verlenen, weigerde hij dit op grond van zijn politieke overtuiging. Nadat de Fransen in januari de Republiek hadden 'bevrijd' werd het bestuur van de toen ontstane Bataafse Republiek grondig hervormd.

Omdat de stadhouderlijke familie naar Engeland was gevlucht en het Bataafs bestuur de zaken van onderop wilde wijzigen, werd de hoge heerlijkheid Het Loo opgeheven en het schoutambt Apeldoorn heringevoerd. Enkele papiermakers en voormalige ambtenaren van de heerlijkheid streden om het hardst wie de belangrijkste lokale bestuurders zouden worden. Nies en Hackfort echter namen vanuit Loenen voor het Intermediair Gelders Bestuur de honneurs waar. Eerstgenoemde kreeg de administratieve en financiële taken toegewezen en bleef secretaris. Hackfort richtte de gerechtelijke opsporings- en aanhoudings-taken. Vanaf januari 1798 kregen de Unitarissen het enige maanden voor het zeggen. Om het land beheersbaar te kunnen besturen wensten ze grotere lokale bestuurseenheden. Dit hield voor Apeldoorn in dat van bovenaf een samengaan met het schoutambt Voorst werd opgelegd. Het was vooral aan Nies te danken – hij werd augustus 1798 eerste secretaris – dat dit samengaan geen financieel rampspoed met zich heeft meegebracht, zoals elders. Al direct werd besloten een kleine kas voor lopende zaken in te richten. Boven-

Handtekening van A.C.W. Nies (Apeldoorns Archief)

dien kwamen Nies' kwaliteiten als notaris goed te pas. Van alle gewichtige zaken maakte hij akten die vervolgens in protocollen werden vastgelegd.

In 1800 was de samenvoeging al weer voorbij. Apeldoorn en Voorst konden zonder al te veel problemen van elkaar worden gescheiden. Het zijn wellicht de bij deze en eerdere gelegenheden getoonde administratieve kwaliteiten van Nies geweest die hem na 1801 van pas kwamen bij de uitoefening van het schoutambt. Dat deze functie voor hem geknipt bleek, lag des te meer voor de hand daar de opsporingstaken uit het ambt van schout werden gelicht. De Hattemse baljuw-drost E.A. Daendels was voortaan de regionale opsporingsambtenaar.

Voordat Nies zich kon laten gelden als de nieuwe schout had hij tot 1806 een competentiestrijd te voeren met het Apeldoorns municipaal bestuur, bestaande uit leden van de lokale middenklasse. Het Departementaal Bestuur van Gelderland greep ten slotte in. Daarmee was de rol van de plaatselijke bevolking in dat lokaal bestuur uitgespeeld. Voortaan namen notabelen als admiraal J.H. van Kinsbergen iedere gelegenheid te baat om zich met dat bestuur te bemoeien. Nies bleef, stellig vanwege zijn kwaliteiten, telkens buiten schot. Het was zelfs zo dat na de komst van koning Lodewijk Napoleon, die vanaf 1807 steeds vaker op Het Loo vertoefde, Nies schout bleef. De koning had vergaande plannen met het gebied rond het paleis. Hij wilde er een bestuurlijk centrum van maken en liet per 1 januari-1809 het kerkdorp Vaassen samengaan met Apeldoorn, Beekbergen en Loenen. De naam van het nieuwgevormde gebied werd: schoutambt Het Loo. Welke plannen Lodewijk Napoleon met het gebied heeft voorgehad, zullen we nooit precies weten, want na zijn abdicatie op 2 juli 1810 werd de situatie van voor 1809 heringevoerd.

Het schoutambt van Nies kreeg evenals dat van zijn plattelandscollega's in het begin van de 19de eeuw een ander aanzien. De plattelandsschout zat de municipaliteitsraad voor en hield toezicht op de al maar toenemende administratieve werkzaamheden. Voorts zag hij toe op de juiste uitvoering van de stroom van nieuwe wetten en maatregelen vanuit Den Haag of Arnhem. Met het klimmen der jaren viel Nies het be-

sturen van een der grootste schoutambten van Nederland niet mee. Voor hem kwam de zoveelste wijziging van het plattelandsbestuur, ditmaal op last van keizer Napoleon, die Nederland in de zomer van 1811 had ingelijfd, als een geschenk uit de hemel.

In augustus 1811 volgde de overhandiging van een goed bijeengehouden administratie en op orde zijnde financiën van Nies aan zijn opvolgers J.C. van Lichtenberg en J.H. Gunningh. Toch wilde het verfranste bestuur Nies erbij blijven betrekken en stelde hem aan als maire van Loenen. Verscheidene Franse wetten werden intussen ook in Nederland ingevoerd, waaronder die op het notariaat (16 maart 1803). In Frankrijk was de notaris een onmisbaar zelfstandig onderdeel van het lokaal en departementaal bestuur geworden. In Nederland zette zich een zelfde ontwikkeling in rap tempo in. Het verklaart waarom Nies zich weinig gelegen liet liggen aan dat Loenense mairieschap, het zelfs volgens zijn superieuren verwaarloosde. Hij liet het werk over aan Hackfort tot ter Horst. Ondanks zijn hoge leeftijd zette hij zich in voor het in aanzien stijgende notarisambt. Hij noemde zich met graagte 'Notaire Imperial, à la résidence de Loenen, Canton Brummen, Arrondissement d'Arnhem, département d'IJssel Supérieur'. In deze tijd van toenemende verwarring, onder meer ten gevolge van de verschillende Napoleontische oorlogen, naast de vele wetgeving die het continent teisterde, was het juist zo'n waarborg van juridische zekerheid die de burgerij bij voorkeur zocht. Ook nadat het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 definitief werkelijkheid werd, bleef Nies voor de Loenense en nu ook de Eerbeekse en Brummense bevolking de notaris bij uitstek.

Nadat de nieuwe bestuursreglementen voor het platteland van Gelderland op 1 januari 1818 van kracht waren geworden, werd naast schout en assessoren (voorlopers van de latere wethouders) een gemeenteraad in het leven werd geroepen, waarvan de leden tot de aanzienlijke burgerij diende te behoren. De voor het schoutambt Apeldoorn benoemde schout J.A.J. baron Sloet tot Olthuis zocht Nies aan hierin namens Loenen plaats te willen nemen. Tot aan zijn dood heeft Nies deze functie getrouwelijk bekleed. Hij etaleerde daarbij meer dan eens zijn inzichten op administratief en juridisch terrein.

Op 29 april 1820 stierf Nies te Loenen. Zijn invulling van zijn verschillende functies zorgde voor continuïteit van het bestuur. Hierdoor traden minder spannin-

gen op dan elders, waar deze onder meer vanwege financieel en bestuurlijk wanbeheer onmiddellijk na 1813 aan het licht traden. Nies was geen baantjesjager, zoals er toentertijd wel voorkwamen. Of zoals hij het desgevraagd eens zei: "Ik stel geen roem in aristocratie, noch eer in heerszucht."

Literatuur

- C.J.C.W.J. Arnold, *Apeldoorn in opkomst*, Zutphen 1971
- H.B.N.B. Adam, J. Hofman, G.J. Mentink, *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw*, Arnhem 1984
- J.C.H. Nelis, *De Notariswet*, Zwolle 1982
- A.F. Gehlen, 'Het Notariaat der Lage Landen in historisch perspectief', in: *Atlas van het Notariaat. Opstellen*, Ars Notariatus XLII, Deventer 1989, 477-492
- E. Luikens, 'Bestuurlijk en bureaucratisch Apeldoorn 1810-1813: druk, druk, druk', in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), *Bureaucraten betrapt. Historische opstellen aangeboden aan Hugo de Schepper*, Amersfoort 2001, 199-217
- E. Luikens, 'Politieke en bestuurlijke ontwikkelingen', in: R.M. Kemperink e.a. (red.), *Geschiedenis van Apeldoorn*, Zutphen 1993, 213-246
- E. Luikens, *Apeldoorn in de schaduw van Het Loo 1785-1905. Politieke, bestuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingen in Apeldoorn*, Zutphen 1999
- G.J. Mentink, 'De provisionele representanten uit het Kwartier van Veluwe in de Staten van Gelderland in 1795', in: P. Brood e.a. (red.), *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795*, Amsterdam 1993, 387-479
- S.W. Verstegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe 1650-1830*, Zutphen 1990
- P.W. van Wissing (eindred.), *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795*, Amsterdam 1996

Bronnen

- Apeldoorns Archief, Oud-archief tot 1818, Ingekomen en afschriften van uitgegane stukken, inv. nrs. 322, 327, 432-439
- Apeldoorns Archief, Gemeentebestuur 1818-1945, notulen gemeenteraad, inv. nr. 1
- Apeldoorns Archief, Gemeentebestuur 1818-1945, notulen B en W, inv. nr. 1
- Apeldoorns Archief, Kleine inventarissen, Notarieel Archief, inv. nr. 1030
- Streekarchief Voorst, Bataafs-Frans archief, Notulen van de vergadering van de municipaliteit, inv. nrs. 293 en 294
- Streekarchief Voorst, Bataafs-Frans archief, Vergadering 8 mei 1798, inv. nr. 322

Elze Luikens

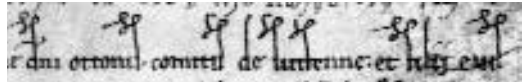
Otto de Rijke

ca.1050-1113, graaf van Zutphen

Otto de Rijke werd ca. 1050 geboren als zoon van de prefect Godschalk, die in 1063/64 sneuvelde in dienst van de aartsbisschop van Hamburg-Bremen en de zoon was van een zekere Herman, en Adelheid, erfdochter van Zutphen, dochter van Mathilde van Zutphen en Liudolf, zoon van paltsgraaf Ezzo. Otto is vermoedelijk tweemaal getrouwd geweest, ten eerste in een onbekend jaar met een onbekende dame, ten tweede omstreeks 1085 met Judith of Jutta van Arnstein, jongste (?) dochter van Jutta Arnoldsdochter van Arnstein en Lodewijk (van Mousson?), graaf van Arnstein. Uit zijn eerste huwelijk had hij vermoedelijk een dochter Adelheid, uit zijn tweede huwelijk drie zoons en een dochter: Hendrik, graaf van Zutphen, kinderloos gestorven ca. 1120, Dirk, bisschop van Munster van 1118-1127, een verder onbekende Gerard, en Ermgard, gestorven na 1134. Otto overleed in 1113, waarschijnlijk op 16 april.

Otto de Rijke, van moederskant erfgenaam van Zutphen, stamde van vaderskant uit een Westfaals geslacht dat uitgebreide bezittingen moet hebben gehad in de buurt van Osnabrück en ook grafelijke rechten uitoefende in westelijk Westfalen. Dit geslacht moet verwant zijn geweest met de prefect Godfried van omstreeks het jaar 1000, een oom van moederszijde van graaf Balderik, tweede echtgenoot van Adela van Hamaland. Een neef van vaders zijde, Herman van Calvelage, was gehuwd met Edeline van Northeim, een ander belangrijk Saksisch geslacht, dat beschikte over de oppervoogdij van de abdij Corvey aan de Weser. Namens Edeline's vader Otto van Northeim oefende Otto de Rijke de ondervoogdij uit over de goederen en onderdanen van deze abdij in het noordwesten van Westfalen, in de omgeving van Meppen en Haselünne. Zijn zoon Hendrik van Zutphen volgde hem daarin op. Deze positie hield militaire en juridische macht over de bewoners van de Corveyer bezittingen in en vormde een stevige financiële basis voor de bezitter ervan. Door de abdij werd geklaagd dat Otto en zijn zoon Hendrik deze macht ook misbruikten om zichzelf te verrijken.

Van usurpatie van kloostergoed horen we ook in het geval van de abdij Iburg tussen Osnabrück en Paderborn, waar Otto in 1095 met de graventitel werd vermeld. Hij had beweerd dat een 'voorwerk' (*forewer-cum*) van deze abdij, voor acht mark gekocht door abt Norbert, zijn eigendom was, maar na een vermaning had hij van die aanspraak afgezien in ruil voor opna-

Vermelding van Otto de Rijke, graaf van Zutphen, in een (valse) oorkonde gedateerd 28 december 1107 (foto: GldA)

me in de gebedsbroederschap van het klooster – hijzelf, zijn vrouw en al zijn zoons en dochters. Hij moet in dat gebied bezittingen hebben gehad, die hem misschien door zijn tweede echtgenote, Jutta van Arnstein, waren aangebracht.

Ook met de abdij Abdinghof in Paderborn onderhield Otto betrekkingen. Hij had met een schenking van vijf mark omstreeks 1093 bijgedragen aan de aankoop van de Externstein door de abt van dit klooster, en ter gedachtenis daaraan ontvingen de monniken jaarlijks op kosten van de abt een traktatie in hun eetzaal. De bijnaam *locupletissimus*, de zeer welgestelde, droeg Otto bij zijn overlijdensbericht in 1113 in de annalen van deze abdij. Hij moet dus aan de ene kant zeer rijk zijn geweest, maar kreeg aan de andere kant gelegenheid met een geringe gift of zelfs teruggave van geüsurpeerd goed in de gebedsbroederschap en jaarlijkse gedachtenis van enige kloosters te worden opgenomen. Op welke karaktertrekken dit kan wijzen, moet in het midden worden gelaten, maar gulle goedgeefsheid hoorde daar zeker niet bij.

Van zijn vasthouden aan familiebezit getuigt ook een ongewone bepaling in een oorkonde van 1107, waarbij zijn zoon Hendrik van Zutphen het goed Alzey

in de Eifel, afkomstig uit de erfenis van zijn voorvader paltsgraaf Ezzo, aan koning Hendrik V teruggaf, van wie hij het erfelijk in leen had. In ruil daarvoor kreeg hij een graafschap in het noorden, vermoedelijk Fivelgo op het Groninger Ommeland, eveneens erfelijk van de koning in leen. Als Hendrik kinderloos vóór zijn vader zou overlijden, zou het leen niet onmiddellijk terugvallen aan de kroon, maar eerst in handen komen van zijn vader Otto de Rijke. Deze wenste kennelijk geen teloorgang van familiekapitaal bij zijn leven te dulden.

Eenzelfde soort vasthoudendheid kan worden vermoed achter de geprikkelde relatie die er moet hebben bestaan tussen Otto de Rijke als heer en oppervoogd van de Sint-Walburgiskerk in Zutphen en Constantijn van Melegarde of van den Berge ('s-Heerenberg) als ondervoogd van deze kerk. Constantijn was vermoedelijk de man van Otto's nichtje, de dochter van zijn oudere maar vroeg overleden broer Gebhard. In verschillende vervalste oorkonden – de zogenaamde 'Zutphense falsa' – van 1064*, 1105* en 1118-1127* zijn bepalingen opgenomen die de bevoegdheid van deze ondervoogd sterk inperken. Deze bepalingen zijn waarschijnlijk niet de reden van de vervalsing en dus wel degelijk betrouwbaar als weergave van het werkelijke conflict. De oorkonden bevatten als vervalst element de uitspraak dat Otto en na hem zijn zoon Dirk, bisschop van Munster, de wettige erfgenaam was van de vesting Zutphen, hetgeen in strijd was met een koninklijke schenking aan de bisschop van Utrecht uit 1046. Reeds Otto's vader Godschalk,

die getrouwd was met de Zutphense erfdochter Adelheid, moet zich tegen deze schenking hebben verzet, aangezien hij zichzelf namens zijn vrouw als heer van Zutphen beschouwde.

Otto de Rijke werd pas in de oorkonde voor de abdijs Abdinghof in Paderborn van omstreeks 1093 graaf genoemd, zonder vermelding van graafschap, en in een oorkonde van 1101 voor de abdijs Prüm voor het eerst graaf van Zutphen. Zijn zoon Hendrik droeg deze titel echter al in 1107 bij de teruggave van Alzey, dus bij het leven van zijn vader. Moeten we daaruit afleiden dat Otto de Rijke de grafelijke waardigheid niet graag uitoefende en meer waarde hechtte aan de voogdij over de kerken van Corvey en Zutphen? Zij nazaten hebben daarentegen wel als graven over zijn erfenis geregeerd: via zijn dochter Adelheid als graaf van Tecklenburg en via zijn dochter Ermgard, getrouwd met Gerard jr. van Gelre, zoon van graaf Gerard de Lange van Gelre, als graaf van Gelre en Zutphen.

Literatuur

Alle bronnen en secundaire literatuur zijn te vinden in

- J.M. van Winter, 'Otto de Rijke van Zutphen (ca. 1050-1113). Een legpuzzel', in: *BM Gelre* 93 (2002), 18-38

Zie verder

- Eadem, 'Het (Palts?)graafschap Zutphen en het Hamalandsse gravenhuis', in: *BM Gelre* 92 (2001), 57-79 (met achterin uitvouwbare 'Verwantschapstabel van de graven van Zutphen')

Johanna Maria van Winter

Willem van de Poll

1816-1904, *advocaat, (kanton)rechter en archivaris*

Willem van de Poll werd op 6 september 1816 te Haarlem geboren als zoon van generaal-majoor Jan van de Poll en Henriette von Gettkandt. Hij huwde te Tiel op 26 augustus 1858 Johanna Gerarda Eck, geboren te Rotterdam op 14 november 1818 als dochter van Gerardus Eck en Jacoba Christina de Lange en overleden te Nijmegen op 7 januari 1909. Het huwelijk bleef kinderloos. Willem van de Poll overleed te Nijmegen op 4 januari 1904.

De jurist Willem van de Poll, geboren te Haarlem, bracht zijn lagere-schooljaren door in Borculo en volgde het gymnasium te Zutphen. Zijn rechtenstudie sloot hij in 1840 in Utrecht af met een proefschrift over

het huwelijksrecht. Na zijn promotie vestigde hij zich als advocaat te Nijmegen. Zijn vader woonde inmiddels op een buiten te Ubbergen. Zijn loopbaan in de rechterlijke macht begon als kantonrechter te Gelder-

malsen (1843-1855). Een benoeming tot rechter te Tiel volgde in 1855.

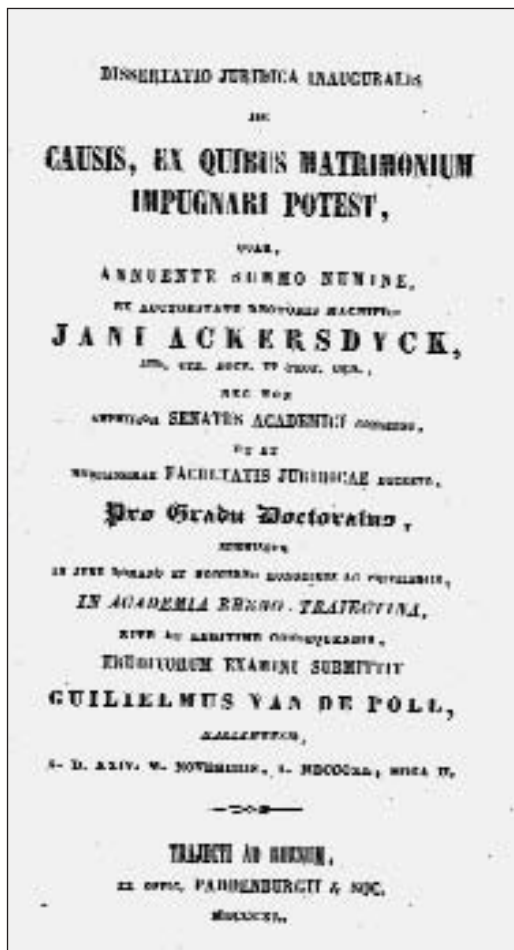
In datzelfde jaar publiceerde hij een boek: *Schets van den watervloed in Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland in maart 1855*. Een exemplaar van dit boek mocht hij zelf aan Koning Willem III aanbieden op kasteel Neerijnen. Van de Poll leverde bijdragen van historische aard aan het tijdschrift *Gelderland* en aan *De Tielsche Courant* en kreeg spoedig ook nog een benoeming tot schoolopziener. Aan de *Geïllustreerde Almanak* leverde hij tussen 1858 en 1864 bijdragen van uiteenlopende aard: bellettrie en studies over schilderkunst en militaire gebeurtenissen.

Toen de vacature van president van de rechtbank Nijmegen in 1869 ontstond, solliciteerde hij, maar werd niet benoemd. Zo bleef hij te Tiel tot 1 november 1882, toen hij op eigen verzoek vanwege toenemende doofheid met pensioen ging.

Terug in Nijmegen, 67 jaar oud, werd hij benoemd tot archivaris en bibliothecaris van de gemeente. Een vruchtbare publicitaire periode nam een aanvang. Willem van de Poll, die reeds in 1855 was benoemd tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, verdiende zijn sporen op het gebied van de letterkunde en Gelderse geschiedenis: tal van opstellen van zijn hand op het terrein van de folklore en het verleden van de stad Nijmegen verschenen in *De Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, *De Geldersche Volks-almanak* en andere tijdschriften. De *Inventaris van het oud-rechterlijk archief der gemeente Nijmegen* (1890) en de *Catalogus van de openbare bibliotheek* (1892) verdienen nog aparte vermelding.

Tijdens zijn archivariaat was Van de Poll ook raadsman van het College van Regenten van het Oud-Burgeren Gasthuis in kwesties van het Nijmeegs oud-burgerrecht. Zo adviseerde hij in 1895 het College van Regenten onder verwijzing naar een raadssignaat van 11 februari 1722 dat de vader alleen het burgerrecht op zijn wettige kinderen overbrengt, voor zover deze kinderen geboren zijn nadat hun vader het burgerschap heeft verkregen. Het College van Regenten sloot op basis van dit advies derhalve afstammelingen van 'on-echte' kinderen uit van het recht om in het Oud-Burgeren Gasthuis te worden opgenomen.

Afnemende gezondheid van lichaam – zijn geest bleef helder tot het laatst – noopte Willem van de Poll in 1897 zijn ontslag als archivaris en bibliothecaris bij de gemeente Nijmegen in te dienen. Hij bleef echter tot zijn dood over Gelderse geschiedenis publiceren. Hij overleed te Nijmegen 4 januari 1904 en werd herdacht door zijn oud-collega archivaris J.G.C. Joosting

Titelpagina van de dissertatie waarop W. van de Poll in 1840 aan de Rijksuniversiteit Utrecht promoveerde. (Universiteitsbibliotheek Nijmegen)

met de woorden: “Toch schijnt 't mij goed, hier er aan te herinneren, dat na zijn overlijden zowel te Tiel als te Nijmegen zijn herdacht niet alleen de gaven van zijn hoofd, waarbij zijn kennis en smaak werden genoemd, maar ook de gaven van zijn hart, het nobele van zijn karakter.”

Werken

(Zie voor de volledige bibliografie het hieronder vermelde artikel van Joosting.)

- *De causis ex quibus matrimonium impugnari potest*, dissertatie Rijksuniversiteit te Utrecht 1840
- *Schets van den watervloed in Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland in maart 1855*, Tiel 1855
- *Inventaris van het oud-rechterlijk archief der gemeente Nijmegen*, Nijmegen 1890

- *Catalogus van de openbare bibliotheek der gemeente Nijmegen*, Nijmegen 1892

Literatuur

- C.P. Aubel, *Rechtbank Nijmegen 1811-1877. Uit de geschiedenis van de rechtbank te Nijmegen vanaf 1811 tot haar opheffing in 1877*, Zutphen 2002

- V.A.M. van der Burg, *Het Nijmeegs Oudburgerrecht. Een nadere juridische beschouwing over de status van het Oud Burgeren Gasthuis*, Nijmegen, z.j. [1973]
- J.G.C. Joosting, 'Levensschets van Mr.W.van de Poll', in: *Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Leiden 1903-1905, 280-286
- H.D.J. van Schevichaven, 'Willem van de Poll', in: *NNBW*, deel 2, kol. 1116

V.A.M. van der Burg

Reinoud I

ca.1258-1326, graaf van Gelre

Reinoud I werd geboren rond 1258 als enige zoon van graaf Otto II van Gelre (ca.1215-1271) en diens tweede vrouw Philippa van Dammartin († 1277/1281). Mogelijk al in maart 1274, in elk geval in augustus 1276, was hij gehuwd met Ermgard (circa 1255-1283), dochter van hertog Walram IV van Limburg en Jutta van Kleef. Na haar dood hertrouwde hij op 3 juli 1286 met Margaretha (circa 1260-1331), dochter van graaf Guido van Vlaanderen en Isabel van Luxemburg. Het eerste huwelijk was kinderloos, uit het tweede stammen drie zonen (van wie twee jong gestorven) en drie dochters. Reinoud overleed op 9 oktober 1326 in Montfoort bij Roermond en werd begraven in de abdij 's-Gravendaal bij Goch.

Graaf Reinoud staat niet te boek als een succesvol landsheer. Zijn vader Otto II had voor Gelre de rijksstad Nijmegen verworven en kon met zijn broer Hendrik, bisschop van Luik, als voogd optreden in Holland en Brabant toen daar de landsheer minderjarig was. Zijn zoon Reinoud II verwierf Tiel, trad op als verbindingsman tussen de koning van Engeland en de keizer van het Duitse Rijk, trouwde met de zuster van de eerste en wist te bereiken dat Gelre vanaf 1339 een hertogdom was en zijn landsheren tot de rijksvorstenstand behoorden. Reinoud I daarentegen kon in de praktische politiek steeds minder invloed uitoefenen op zijn burens, raakte steeds afhankelijker van andere landsheren en werd aan het eind van zijn lange regering zelfs wegens incompetentie afgezet. Toch is juist hij een boeiende figuur, vooral doordat hij ideeën en theorieën zo zwaar liet meewegen in zijn politiek.

Aan het begin van zijn bewind zag het daar niet naar uit. Reinoud was nog minderjarig toen hij zijn vader moest opvolgen. In de eerste jaren stond hij waarschijnlijk sterk onder invloed van zijn oom Hendrik, de bisschop van Luik. Het kan zijn dat hij daarom al spoedig gekoppeld werd aan de erfdochter van het

hertogdom Limburg, Ermgard. In maart 1274 was de verloving al ingegaan, in augustus 1276 waren ze gehuwd. In dezelfde tijd trouwde zijn zuster met de heer van Valkenburg. Reinoud versterkte zijn invloed in deze streken door in 1279 de burch Kessel en belangrijke delen van het ermee verbonden graafschap te verwerven.

Intussen was zijn oom Hendrik, allerm minst een voorbeeldig zielenherder, in 1274 door de paus als bisschop afgezet. Hij vestigde zich in Montfoort bezuiden Roermond, vanwaar hij de omgeving onveilig maakte als een soort roofridder. De jonge graaf moest meer op eigen benen staan en deed dat handig en weinig scrupuleus. Hij deed Hendrik zijn oppergezag over Montfoort erkennen, verwierf zoals gezegd Kessel en reageerde adequaat toen de verhouding met zijn schoonvader Walram IV van Limburg bekoelde. Deze hertrouwde in de hoop alsnog een opvolger te verwekken, deed allerlei beloften aan zijn jonge bruid en ging het handelsverkeer tussen Rijn en Maas hinderen. Reinoud liet daarop de aartsbisschop van Keulen en de hertog van Brabant in Gelre bijeenkomen en sloot zich aan bij de getroffen maatregelen tegen Walrams

gedrag. Begin 1280 overleed Walram, en Reinoud en Ermgard namen bezit van zijn hertogdom zonder zich om de rechten van de weduwe te bekommeren. In 1282 lieten ze zich door Duits koning Rudolf van Habsburg (1273-1291) belenen. Reinoud kreeg het recht bij kinderloos overlijden van zijn vrouw Limburg voor de duur van zijn leven te behouden. De toekomst leek er voor Reinoud goed uit te zien. Het hertogdom Limburg beheerste de landwegen tussen Keulen en de Maas en vormde zo een mooie aanvulling op Gelre, dat de belangrijke waterwegen Rijn en Maas controleerde. Tolinkomsten vormden in beide gebieden het belangrijkste deel van het inkomen van de landsheer. Verder kwam Reinoud in deze jaren in het bezit van de erfenis van zijn moeder, die tot de familieclan van de Franse koning had behoord en vooral gegoed was in en rond Harfleur bij Rouen, destijds een van de belangrijkste havens van Frankrijk. Hij gold dan ook als een belangrijk man in gindse streken, al heeft hij er toen al veel rechten verkocht aan de Franse koning.

Met de dood van Ermgard rond juni 1283 begonnen echter de problemen. Anderen maakten aanspraak op haar erfenis, en de belangrijkste was Adolf V van Berg, haar neef. Hij verkocht zijn rechten aan hertog Jan I van Brabant, die in september gewapenderhand binnenviel. Daarmee begon de Limburgse opvolgingsoorlog, die zes jaar zou duren. Reinoud kreeg steun van de aartsbisschop van Keulen en belangrijke heren als de graaf van Luxemburg en de heer van Valkenburg. Steeds meer partijen raakten bij de strijd betrokken, allerlei oude tegenstellingen werden uitgevochten. Reinoud kwam in geldnood en zocht steun bij graaf Guido van Vlaanderen, wiens dochter Margaretha hij in 1286 trouwde. Op Pinksteren 1288 kwam hij overeen Limburg over te dragen aan de graven van Luxemburg, maar de overdracht was nog niet rond, toen op 5 juni 1288 de belangrijkste slag in de oorlog werd geleverd. Deze vond plaats bij Woeringen, ten noorden van Keulen, en er zouden 5000 ridders en wapenknechten en nog eens zoveel man voetvolk aan deelgenomen hebben. De slag ging verloren en Reinoud werd toen hij, na heldhaftig te hebben gestreden, het slagveld wilde verlaten door de Brabanders opgepakt en vervolgens opgesloten in de omgeving van Leuven. De Keulse aartsbisschop werd eveneens gevangen genomen, de Luxemburgse graaf sneuvelde. De oorlog is met geldelijke steun van Vlaanderen nog een tijdje voortgezet door de heer van Valkenburg. Vrede kwam er tenslotte op 16 oktober 1289 door een verdrag, opgelegd door de Franse koning Filips IV. Die had al in augustus dat jaar de gevangen Reinoud on-

Graaf Reinoud I na de slag bij Woeringen, fantasievoorstelling door Nicaise de Keyser, 1839 (foto: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel)

der zijn hoede genomen en waarschijnlijk onder huis-arrest geplaatst in het klooster Saint-Martin-des-Champs in Parijs. Reinoud deed afstand van Limburg ten gunste van Brabant en werd vrijgelaten.

De slag bij Woeringen vormt een keerpunt in het leven van de graaf. Hij werd ontvankelijk voor religieuze heilsverwachtingen en zou een opmerkelijke politiek gaan voeren. Na zijn vrijlating is Reinoud waarschijnlijk nog enige maanden in Parijs gebleven en heeft er contacten gehad met theologen van de universiteit. Vervolgens nam hij het op zich als vertegenwoordiger van het Duitse Rijk Friesland te besturen, liet zich door de Duitse koning toestemming verlenen voor de stichting van een soort ideaalstad in Staverden op de Veluwe en bemiddelde in 1291/92 bij de verkiezing van een nieuwe Duitse koning na het overlijden van Rudolf. Hij bezocht daartoe Rome en nam er contact op met de franciscaner kardinaal Matthaëus van Aquasparta. In Rome zal hij nog meer ideeën en verwachtingen van een komende heilstijd die speciaal in franciscaner kringen leefden, hebben leren kennen.

Zijn eigen graafschap Gelre moest hij vanwege de oorlogsschulden met ingang van februari 1291 verpanden aan de graaf van Vlaanderen. Pas in 1296 of 1297 werd deze verpanding beëindigd. Daarop stichtte hij in 1298 de stad Staverden, ditmaal slechts een centrum voor zijn persoonlijke horigen, speciaal op de Veluwe, en op dezelfde dag de stad Mons Dei op de Gaasberg bij Hattem. Deze zou het geestelijke cen-

trum moeten worden, waaraan een gezelschap van theologen, de *societas*, werd verbonden en in 1299 een gasthuis, vooral bestemd voor onderhoud van de graaf en zijn gezelschap en van de theologen. Staverden en Mons Dei zouden de graaf steunen wanneer hij op kruistocht zou gaan. Onder het gasthuis in Mons Dei viel een gasthuis dat Reinouds zuster Maria in 1299 stichtte op de grafelijke hof in Arnhem. Biechtvader en inspirator van beide was de franciscaan Henricus Augustinensis. Door de kerkelijke feestdagen die hij koos voor zijn beslissingen en de vrome intenties die hij vermeldde, liet Reinoud in deze en in latere fases van de plannen blijken dat hij een bijzondere vereering koesterde voor de heilige Drievuldigheid en Maria als middelares tussen hemel en aarde en dat hij de apostolische armoede als groot goed beschouwde.

Na een reis naar Vlaanderen en Frankrijk in 1305/06 verkreeg de graaf van paus Clemens V bijzondere bescherming omdat hij zich voorgenomen had op kruistocht te gaan. Ook mocht hij drie gasthuizen en drie kloosters van bedelorden stichten. In het voorjaar van 1306 stichtte Reinoud een gasthuis *Insula Dei* voor de armen uit zijn gevolg en andere hulpbehoevenden. Het zou komen op de Gaasberg in de plaats van Mons Dei, dat nu geen stad meer werd genoemd. Het gasthuis van Maria verenigde hij hetzelfde jaar met het Arnhemse Sint-Catharinagasthuis. In 1308 stichtte hij een franciscaner klooster in Roermond en een klooster van de Carmelieten in Geldern. Tussen 1307 en 1313 trof Reinoud diverse maatregelen ten gunste van *Insula Dei* op de Gaasberg, waar behalve het gasthuis een franciscaner klooster, johannieters en de kanunniken uit Zutphen moesten komen en Reinoud zijn laatste rustplaats dacht. Niet veel, misschien wel niets van die voornemens is werkelijk gerealiseerd.

In 1308 werd de graaf van Luxemburg tot Duits koning verkozen. Reinoud was aanwezig bij diens kroning tot Hendrik VII. Toen Hendrik zich vervolgens tot keizer wilde laten kronen liet Reinoud hem alle Gelderse stadsrechten die zonder toestemming van het Duitse Rijk waren verleend, herroepen. Na de keizerskroning in 1312 gaf hij op kerkelijke feestdagen die met zijn devoties samenhangen aan 14 kleinere steden, in 1315 nog gevolgd door Zaltbommel, nieuwe stadsrechten. Ze waren min of meer uniform en kenden behalve bepalingen over tol- en marktrechten met name het voorschrift bij onzekerheid advies in te winnen in de stad *Insula Dei*, wat Roermond blijkt te zijn. Naast Roermond zijn ook Wageningen en Kessel een *Insula Dei*, andere steden hielden hun naam en

hadden (behalve Geldern) een wat lagere status. De nieuwe namen en de naar nieuwe snit geüniformeerde stadsrechten hebben na Reinouds afzetting hun geldigheid verloren.

De graaf schakelde de Duitse koning opnieuw in na de ontijdige dood van keizer Hendrik, die al in 1313 overleed. Er waren twee pretendentes om hem op te volgen: Frederik van Oostenrijk en Lodewijk van Beieren. Reinoud liet Frederik in 1314 in ruil voor steun onder meer beloven zich zo mogelijk in *Insula Dei* op de Gaasberg te laten kronen en daar de waardigheids-tekenen van het Duitse koningschap te laten bewaren. In 1317 bevestigde dezelfde pretendent de *societas* van *Insula Dei* als stichting en liet hij Reinoud op persoonlijke titel toe tot de rijksvorstenstand.

Wat beoogde de graaf Reinoud met deze daden en plannen? Reinoud had, zoals andere intellectuelen uit zijn tijd, het idee dat een overgang in de geschiedenis op handen was. Na het tijdperk van God de Vader en God de Zoon zou de geschiedenis voltooid worden met het tijdperk van de Heilige Geest. De geheimen van de Heilige Schrift zouden onthuld worden, dus waren de theologen belangrijk. De heilige stad zou neerdalen, voor zover dat op aarde mogelijk was, voorzien van een aan God gewijde naam. In deze eindtijd zou apostolische armoede heersen en zouden bedelorden zoals de franciscanen de standaard zijn. Een keizer zou de overgang tot stand brengen, via een kruistocht Jeruzalem veroveren, de Antichrist weerstaan en als onbaatzuchtige wijsgeer heersen. De beroemdste vertolker van deze verwachtingen is Reinouds tijdgenoot Dante Alighieri, in de Nederlanden hoort kroniekschrijver Lodewijk van Velthem tot deze stroming. Ze steunt op voorspellingen uit de Apokalyps, keizerprofetieën zoals al sinds de Oudheid bestonden, en heilsverwachtingen door (vooral radicale) franciscanen verspreid. Reinoud hoopte een bijzondere rol te vervullen. Hij meende dat zijn graafschap een van de belangrijkste was in het Rijk, zoals een tijdgenoot uit Parijs meesmuilend opmerkt. Daarom vinden we in zijn plannen de elementen Drievuldigheid en relatie met de hemel, franciscanen, kruistocht en de daarbij horende gasthuizen (het concept van gasthuizen kwam uit de kruisvaardersstaten), steden met aan God gewijde namen, relatie met de keizer. Reinoud is juist afgezet toen geestesstromingen die van deze verwachtingen uitgingen door de Kerk veroordeeld en vervolgd werden, en zijn stappen in deze geest gedaan zijn dan ook haastig ongedaan gemaakt.

De politiek van Reinoud was breder dan de ideologische component. Naar buiten toe wenste hij, mede

op ideologische gronden, dat Gelre en hijzelf zich prominent presenteerden in het Duitse Rijk. Daarop sluiten aan de plannen zich te doen gelden in Friesland en op kruisochten, die overigens nooit ten uitvoer zijn gebracht. In feite vonden de belangrijkste bestuurs-handelingen binnen de Gelderse grenzen plaats. Net als veel andere landsheren in zijn tijd wilde Reinoud het territorium hechter maken dan het toevallige conglomeraat van particuliere rechten dat het tot dan toe was. Hij versterkte zijn positie binnen de eigen grenzen door het verwerven van burchten en allerlei rechten, kreeg zo in 1311 het gezag over de Veluwe als directe leenman in plaats van als achterleenman. Aan de grenzen ging hij nauwe feodale relaties aan met Buren, Culemborg en Arkel in het westen, vestigde zijn aanspraken op Bredevoort in het oosten. De rijksstad Nijmegen, die de Duitse koning na de nederlaag van Woeringen zelfs aan Gelre dreigde te ontnemen, wist hij uiteindelijk vaster in Gelderse hand te brengen. De invloed van het te machtige kapittel van Zutphen werd teruggedrongen. Reinouids streven de landelijke en stedelijke ruimte sterker te beheersen komt tot uiting in zijn stadrechten, maar ook in een eerste landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaard, het entameren van ontginningen en waterstaatszorg. De administratieve organisatie, door de Vlamingen tijdens de verpanding opgelegd, werd als uitgangspunt genomen voor een duurzamer en omvangrijker bestuurlijk model, met rentmeesters en geografische (niet meer persoonsgebonden) districten. De infrastructuur op geestelijk gebied zou behalve door de 'Insula Deistichtingen' met bedelordekloosters, gasthuizen, Johannier vestigingen, een kapittel in Arnhem, een begijnhof in Roermond sterker moeten worden. Al deze maatregelen droegen er, naast de gedeelde smart van de Vlaamse verpanding, toe bij dat Reinouids onderzaten zich steeds meer gingen beschouwen als ingezetenen van één land, dat er een soort 'nationaal Gelders bewustzijn' ontstond.

Reinoud gebruikte het scala van instrumenten dat alle landsheren in zijn tijd ten dienste stond, alleen deed hij dat voor een hoger doel dan de anderen hadden, namelijk om een goed figuur te slaan in de eindtijd. Hoe kwam er een eind aan zijn bewind? Na Woeringen zat Reinoud financieel volkomen aan de grond. Wat hij nog in Frankrijk bezat, verkocht hij, maar hij was vooral afhankelijk van het geld dat de Vlamingen hem gunden. Na de Vlaamse verpanding ging het geleidelijk beter en de oorlogsschulden konden worden afgelost. Gaandeweg verslechterde het beeld weer. De aanpassingen aan de nieuwe tijd bleken te duur, iets waar des-

tijds meer landsheren mee te kampen hadden, bijvoorbeeld de hertogen van Brabant. Doordat het rond 1315 overal economisch slecht ging, is de positie van de landsheer, sterk van conjunctuurgevoelige toelinkkomsten afhankelijk, nog meer verzwakt. Reinoud was nog niet toe aan moderne manieren van geldverschaffing zoals leningen bij Lombarden en joden, en schattingen (belastingen) waarvoor overleg met en toestemming van de onderzaten noodzakelijk was. Hij leende geld van de Hollandse graaf en verpandde lucratieve delen van het domein, waarmee hij de integriteit van het graafschap aantastte. Het werd veel onderzaten teveel toen Reinoud in 1316 aan Gulik het hele Overkwartier met uitzondering van Roermond verpandde. Zij vonden steun bij een groot deel van de grafelijke familie, die met lede ogen aanzag dat Gelre steeds afhankelijker werd van Holland. In Holland waren de Avesnes aan het bewind, de vijanden van het Vlaamse gravenhuis, waaruit Reinouids vrouw Margaretha stamde. Misschien was de familie ook ongerust dat Reinouids expliciete sympathie voor verdacht wordende geestesstromingen nog eens tot een veroordeling wegens ketterij zou leiden, wat voor de Kerk een reden zou zijn het gravenhuis af te laten zetten.

Deze factoren leidden ertoe dat eind 1316 Reinouids circa 1295 geboren oudste zoon Reinoud II, zijn vrouw en zijn ongehuwde dochters zich tegen de graaf keerden, samen met ongeveer de helft van de onderzaten. Daarbij waren naast edelen, vaak de jonge generaties, de steden Nijmegen, Emmerik, Zutphen en Doesburg. Van Reinouids toen nog levende tweede zoon Guido ontbreekt een stellingname; misschien was deze niet tot regeren in staat, hij is kort nadien overleden. Bemiddelingsvoorstellen haalden niets uit en eind 1318 sloot de partij van Reinoud II de graaf op. Reinoud II voerde voortaan het bewind als regent. Tot zijn dood in 1326 bleef de graaf opgesloten op slot Montfoort. Als rechtvaardiging werd aangevoerd dat hij van ouderdom zinneloos was geworden. Later is aangenomen dat graaf Reinoud bij Woeringen hard op zijn hoofd was geslagen en daardoor in de loop der jaren steeds meer last kreeg van vlagen van waanzinnigheid. Eigentijdse bronnen spreken van verwondingen, niet opgelopen bij Woeringen maar eerder, in Reinouids jeugd, bij gevechten om Luik. Dat moet in de jaren '70 zijn geweest. Volgens de Hollandse kroniekschrijver Willem Procurator ondervond de graaf daarvan hinder in zijn woordgebruik en spraak. Reinoud zelf liet al in 1306 weten dat hij kwalen had die hem konden hinderen bij zijn taak, zonder specifiek te worden. Dat de graaf eind 1318 niet meer tot regeren in

staat zou zijn, was een mening die lang niet iedereen onderschreef. Immers, de steden Arnhem en Roermond en de graaf van Holland verzetten zich aanvankelijk tegen de machtsovername en legden zich er pas in de loop van 1319 bij neer. De aartsbisschop van Keulen bleef nog langer bezwaar maken. Waanzinnigheid lijkt dus maar een gelegenheidsargument.

Postuum kreeg Reinoud de bijnaam 'de strijdvaardige', die naar zijn zin geweest zou zijn vanwege zijn inzet voor de strijdende Kerk, die het Godsrijk op aarde wilde bevorderen. Of hij veel veldslagen buiten die van Woeringen heeft geleverd, is niet duidelijk. Hij nam deel aan de veldtocht van zijn leeftijdsgenoot Floris V tegen de Westfriezen in 1282, bood in de jaren '90 koning Eduard van Engeland zijn krijgsmannen aan (maar daar is geen gebruik van gemaakt) en zou in 1304 in de slag op de Pevelenberg tussen de Vlamingen en de Fransen hebben meegestreden. Bij de veldtocht van koning Hendrik VII om Italië te onderwerpen en het zijn keizerschap op te leggen was hij niet betrokken, al is dat in de literatuur wel verondersteld.

Na Reinoud I werd Gelre een gewest dat weer meetteelde. Reinoud II, die geldt als een veel succesvollere

landsheer, heeft wat betreft zijn relaties met het Duitse Rijk en de interne organisatie van het graafschap kunnen profiteren van fundamentele die onder het bewind van zijn vader zijn gelegd. Maar het meest bijzondere dat Reinoud I had ingebracht, het religieus-idealistische, anders en apartere dan het ergens anders te vinden was, dat had Gelre verloren.

Literatuur

- A.L.H. Hage, "De beste die nie in hondert iaren was". Keizer Hendrik VII in Velthems voortzetting van de Spiegel Historiae!, in R.E.V. Stuijvenberg en C. Vellekoop (red.), *Kronieken en koningen*, Hilversum 1998, 141-161
- W. Janssen en H. Stehkämper (red.), *Der Tag bei Worringen, 5. Juni 1288*, Düsseldorf 1988, in het bijzonder de bijdragen van S. Corsten, P. van Peteghem en G. Venner
- P. Moors, "Frenetieke activiteit?" De religieus-ideologische politiek van graaf Reinoud I van Gelre, 1288-1318', in: *BM Gelre* 91 (2000), 37-77
- B. Thissen, 'Stadsrechtverlening in de graafschappen Gelre en Zutphen van de late twaalfde tot de vroege veertiende eeuw: initiatoren en actoren', in: *BM Gelre* 93 (2002), 40-54

Paul Moors

Berendina van Rensinck

1704-1780, *dichteres*

Berendina van Rensinck werd in 1704 geboren te Zutphen (gedoopt op 13 februari), zij overleed op 24 mei 1780 te Tiel. Haar ouders waren Lambertus van Rensen en Maria Nienhuijs. Op 23 maart 1738 trouwde zij te Bennekom met de weduwnaar Henricus Hoffman (ca. 1699-1759), die uit een eerder huwelijk met Gerhardina Marckelhoff twee dochters en een zoon had. Samen kregen Berendina van Rensinck en ds. Henricus Hoffman vier kinderen, een dochter en drie zonen.

Over de jonge jaren van Berendina van Rensinck is hoegenaamd niets bekend. In 1738 trouwde zij op 34-jarige leeftijd als 'jonge dochter' met de Bennekomse predikant Henricus Hoffman, die weduwnaar was van Gerhardina Marckelhoff.

Berendina van Rensinck was dichteres. En als zodanig moet zij al voor haar huwelijk bekend zijn geweest. In 1750 ondertekent zij bijvoorbeeld nog een gedicht met: "Berendina van Rensinck, Nu Hoffman." Kennelijk was deze toevoeging nodig en kon zij niet ondertekenen met alleen Hoffman.

Van der Aa (*Biographisch Woordenboek der Nederlanden*) deelt over haar gedichten mee: "Men vindt hare poëzy vóór de werken harer tijdgenooten". Thans zijn van haar nog maar enkele gedichten bekend. Een daarvan is inderdaad een gedicht dat een inleiding vormt op gedichten van een tijdgenoot. Het is het gedicht *Aan de welgebore jonkvrouw, Anna Lucretia van Zon; op de uitgave der digtwerken hares zusters Sara Maria van Zon*. De dichtbundel *Verzameling van stichtelijke gedichten* van Sara Maria van Zon verscheen in 1756. Sara Maria van Zon († eind 1755/begin

1756) was een Utrechtse dichteres van stichtelijke liederen. Zij had een zwakke gezondheid. De *Verzameling* werd kennelijk na haar overlijden in opdracht van haar zuster uitgegeven.

Twee andere gedichten van Berendina van Rensinck hebben te maken met de stadhoudelijke familie. Het eerste, uit 1747, markeert het einde van het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk: *Op de aanstelling, van zyne vorstelyke en doorluchtige hoogheid den heere Willem Karel Henrik Friso, prinse van Oranje en Nassau [...] tot stadhouder, admiraal en kapitein generaal, der Zeven Verenigde Nederlanden*. Het werd als pamflet uitgegeven.

Drie jaar later, in 1750, werd – eveneens als pamflet – uitgegeven een *Zegenwensch op den tweden verjaardag van zyne hoogvorstelyke doorluchtigheid, Willem den Vyfden, Prince van Oranje en Nassau, Grave van Buren, enz. enz. onzen zeer gewenschten geboren erfprinsse. Den VIIIden van Lentemaand MDCCL*.

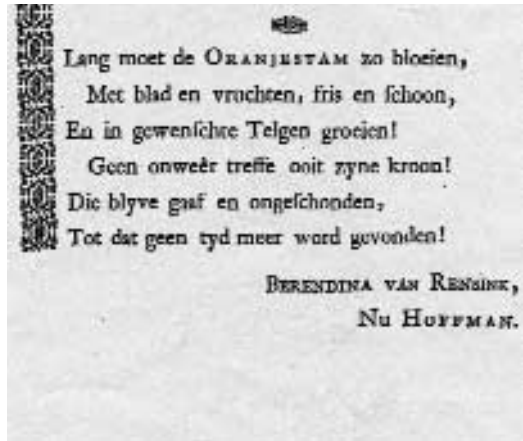
Om een idee te geven van deze gedichten volgen hier uit het laatste gedicht – dat aanwezig is bij het Museum Meermanno-Westreenianum te Den Haag – van de zes coupletten het eerste en laatste:

“Een ander stook nu vreugdevuuren,
Terwyl de Oranjespruit verjaart;
Ik dank Hem die den Graaf van Buuren
Tot heden gunstig heeft gespaard.
God, wensch ik, zal met heil besproejen
Den Stam en Vruchten die vast groejen.

Lang moet de Oranjestam zo bloeien,
Met blad en vruchten, fris en schoon,
En in gewenschte Telgen groeien!
Geen onweër treffe ooit zyne kroon!
Die blyve gaaf en ongeschonden,
Tot dat geen tyd meer word gevonden!”

In 1759 werd Berendina van Rensinck getroffen door de slag van het overlijden van haar man. Hierover bericht de *Boekzaal der Geleerde Waerelt* van maart 1759 als volgt: “op den 25 Maart 1759 naar een Slaap ziekte van weinige Uuren, verzeld met beroerte in den ouderdom van omtrent 60 Jaar overleden, den Wel Eerwaarden Heere Henricus Hoffman, hebbende hier [Bennekom] Eenentwintig Jaar, en byna agt Maanden met veel Yver, en niet zonder des Heeren Zegen, alle deelen der H. Bedieninge dezer gemeente vervuld. Zijn Wel Eerwaarde laat een Weduwe met vier Kinderen en een Voordochter uit zijn eerste Huwelyk na”.

Berendina vindt in dit overlijden opnieuw aanleiding tot het schrijven van een gedicht. De *Boekzaal* vervolgt dan ook met: “Des zelfs Weduwe heeft, dit volgende Graftschrift in die treurige omstandigheden ontworpen:

Berendina van Rensinck, fragment uit de *Zegenwensch op den tweden verjaardag van zyne hoogvorstelyke doorluchtigheid, Willem den Vyfden* (1750)

GRAFSCHRIFT
op mynen Dierbaren Echtgenoot, den
Wel Eerw. Heer
HENRICUS HOFFMAN
Hier rust myn Echtgenoot, of liefst zyn overschot;
Hoe wordt myn ziel vertroost door Hem omhoog te
aanschouwen!
Zyn heel opregten geest en werk was trou voor God:
Die Hem niet vrugt'loos deed als op een steengrond
bouwen.
Gereinigd door 't geloof, beziel'd van 's Heilands min,
Vloog Hy met alle spoed ten Starren Hemel in.
Berendina van Rensinck
Wed. Hoffman”

Dit wel heel persoonlijke graftschrift is tevens het laatste gedicht dat van Berendina bekend is.

Van de Bennekomse kerk ontving zij nog iets meer dan een jaar inkomsten (iets meer dan 148 gulden) uit de pastoriegoederen. Vanaf 1762 werd dit vervangen door een jaarlijkse bijdrage uit een ‘weduwenbeurs’. Deze was in 1748 door haar echtgenoot met 28 andere predikanten uit de classis opgericht als ‘pensioen-voorziening’ voor predikantsweduwen en ‘onmondige’ wezen. De inkomsten van de ‘beurs’ bestonden uit bijdragen van leden en uit opbrengsten uit effecten en obligaties. ‘Juffrou Hofman’ ontving er – net als de andere weduwen – een variabel bedrag uit, dat ten hoogste 90 en ten laagste 83 gulden per jaar bedroeg.

Berendina overleed, 76 jaar oud, op 24 mei 1780 te Tiel, waar haar zoon Henricus op dat moment predikant was. Deze was, net als Berendina, fel Oranjege-

zind. Het zou hem gedurende de Franse Tijd in moeilijkheden brengen. Het is niet uitgesloten, dat Berendina in de laatste jaren van haar leven bij haar zoon in Tiel woonde. Op 29 mei 1780 werd ze te Bennekom begraven. In 1781 volgde nog eenmaal een uitkering uit de Weduwenbeurs. Het levert de laatste vermelding van Berendina van Rensinck in de archieven op: "Uitgegeven aan de Erfgenaamen van de Wed. Hofman het

vierendeel jaars waar in Haar Ed. gestorven is op den 24 Mey 1780 [f] 22-10-0".

Literatuur

- A.J. Lever, 'Ds. Henricus Hoffman, van 1737 tot 1759 predikant te Bennekom, en zijn dichtende echtgenote Berendina van Rensinck', in: *De Kostersteen* 50 (1994), 2-13

A.J. Lever

Jan Roseboom

1901-1979, *landbouwer en bestuurder*

Jan Roseboom werd geboren op 9 maart 1901 in Ede als zoon van Willem Roseboom en Jantje van Snippenberg. Het gezin Roseboom kreeg vier kinderen, drie dochters en een zoon. Jan Roseboom trouwde op 21 april 1932 met Christina Gerardina Elisabeth Anna barones van Wassenaer, geboren op 16 juli 1900 te Ede als dochter van Ernst Willem baron van Wassenaer en Jonkvrouw Anna Maria Adriënne van Kretschmar en overleden op 15 oktober 1987 te Nederhemert. Het echtpaar Roseboom-Van Wassenaer bleef kinderloos. Jan Roseboom overleed op 23 juli 1979 te 's-Hertogenbosch.

Roseboom verhuisde op tienjarige leeftijd met zijn ouders van Ede naar de Bommelerwaard. Als zoon van een boerenknecht maakte hij hier de armoede op de vele kleine, weinig florissante, boerenbedrijfjes van dichtbij mee. Meestal ging het om gemengde bedrijven waarop de akkerbouw op kleine schaal werd uitgeoefend en daarnaast wat rundvee, een paar varkens en een handjevol kippen werden gehouden. Nergens in Nederland was de productiviteit per hectare grond lager dan in de Bommelerwaard. De boerderijen werden door vererving veelal opgedeeld in te kleine bedrijven, waarbij de percelen meestal erg verspreid lagen. Ook het opleidingsniveau van de inwoners van het gebied was bedroevend. Voor de jongeren was 'doorleren' er meestal niet bij. Alleen de kinderen van notabelen gingen naar het voortgezet onderwijs.

Ook voor Jan Roseboom leken de kansen niet erg groot. Toch wilde hij na zijn lagere schooltijd zijn kennis verder uitbreiden. De Hogere Burgerschool (HBS) lag ver buiten zijn bereik. Desondanks trachtte hij door veel te lezen en door zelfstudie zich verder te ontwikkelen. Van de leeftijdgenoten uit zijn milieu leerde

praktisch niemand een vreemde taal, maar Jan besloot een cursus Frans te gaan volgen. Ook op het gebied van de landbouw wist hij door het volgen van cursussen zijn kennis te verrijken.

Een en ander leidde ertoe dat Roseboom in de ogen van freule Tine van Wassenaer, eigenares van verscheidene landerijen in en rond Nederhemert, een geschikte rentmeester zou zijn en zij hem omstreeks 1926 als zodanig aanstelde. Van deze taak kweet Roseboom zich uitstekend. Wekelijks bracht hij schriftelijk rapport uit over de gang van zaken op haar bezittingen. Doordat de freule, die toen in Driebergen-Rijsenburg woonde, regelmatig reageerde op deze rapportage, ontstond een vrij nauw contact tussen haar en haar rentmeester. Deze correspondentie werd gaandeweg minder zakelijk en meer persoonlijk van aard. Op een bepaald moment liet Jan zich tegenover zijn familie ontvallen: "vanaf vandaag mag ik Tine tegen haar zeggen".

Op 21 april 1932 trouwde Jan Roseboom met Tine van Wassenaer. Hoewel dit huwelijk een geweldige verandering betekende voor zijn maatschappelijke

status, is hij zich altijd een blijven voelen met de eenvoudige Bommelerwaard. Ook heeft hij zich voortdurend ingezet voor de vooruitgang van de streek en haar bewoners.

Roseboom had een scherp oog voor het grote belang van samenwerking voor de agrariërs in de streek. Maatschappelijk was hij bijzonder actief om deze samenwerking te bevorderen. Zo werd hij in 1934 medeoprichter en bestuurslid van de Coöperatieve Land- en Tuinbouwvereniging De Onderneming te Nederhemert. Na een fusie in 1967 werd hij voorzitter van de Coöperatieve Land- en Tuinbouwvereniging Betuco te Geldermalsen, waarvan hij tot 1973 voorzitter bleef. Daarnaast maakte Roseboom deel uit van de Raad van Toezicht en van het bestuur van de overkoepelende organisatie Centraal Bureau (de latere Cebeco-Handelsraad) in Rotterdam. Ook was hij voorzitter van de Zaltbommelse veilingsvereniging, die een belangrijke taak vervulde voor het te gelde maken van door de agrariërs in de Bommelerwaard voortgebrachte producten (in die tijd vooral aardbeien). Het stimuleren van de economische ontwikkeling van de streek stond Roseboom eveneens voor ogen bij de oprichting van de Stichting tot Bevordering van de Welvaart in de Bommelerwaard, zijn lidmaatschap van de Komgrondencommissie en het voorzitterschap van de Coöperatieve Telersvereniging De Bommelerwaard. Als dijkgraaf van het polderdistrict Bommelerwaard boven de Meidijk (1949-1958) kon hij bovendien invloed uitoefenen op het zo belangrijke waterbeheer.

Rosebooms bestuurlijke belangstelling beperkte zich zeker niet alleen tot de landbouw, maar was ook gericht op tal van andere maatschappelijke terreinen. Hij nam bijvoorbeeld het initiatief tot de oprichting van de Protestantse Contactraad voor Maatschappelijk werk in de Bommelerwaard, was decennialang president-kerkvoogd van de Hervormde Gemeente in zijn woonplaats Nederhemert en was daar ook de stuwende kracht achter de stichting van een dorps huis. Een uitvloeisel van zijn grote liefde voor paarden was het voorzitterschap van de Warmbloed Paardenfokkerij Nederland.

Roseboom was ook politiek bijzonder actief. Namens de Christelijk Historische Unie (CHU) was hij raadslid (1935-1939) en wethouder (1939-1945) van Nederhemert, en later zou hij nog enkele jaren lid zijn van de gemeenteraad van Kerkwijk (1955-1958). Zijn bestuurlijke carrière had toen al een hoge vlucht genomen. In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, van 1945 tot 1952, was hij burgemeester van de zwaar door het oorlogsgeweld getroffen gemeentes Hedel en

J. Roseboom, 1973 (foto: R.D. Timmer)

Kerkwijk. Op provinciaal niveau vertegenwoordigde hij van 1954 tot 1966 de CHU in de Provinciale Staten en van 1958 tot 1964 in de Gedeputeerde Staten van Gelderland. Eveneens op provinciaal terrein, en steeds met oog op het belang van de agrarische samenleving, maakte Roseboom deel uit van het hoofdbestuur van de Geldersche Maatschappij van Landbouw.

Roseboom ondervond tijdens zijn werkzame leven alom waardering. Hij werd benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau, werd ereburger van Hedel, en zag zich onder meer onderscheiden met de gouden eretekenen van de Geldersche Maatschappij van Landbouw. Als bestuurder was hij meer dan alleen een goede technische voorzitter. Hij bepaalde voor een aanzienlijk deel de Bommelerwaardse agenda en nam daarbij steeds zelf initiatieven. Roseboom had bovendien de gave om mensen met verschillende standpunten en achtergronden bij elkaar te brengen. Zijn voorkomende, vriendelijke karakter maakte dat hij door brede lagen van de bevolking als 'een van de hunnen' werd gezien. "Hij spreekt ook onze taal", was een veelgehoorde opmerking. In zijn bestuurlijke activiteiten was hij gericht op consensus en probeerde hij steeds ook de leden van de coöperaties en verenigingen waar hij voorzitter van was, bij zijn ideeën te betrekken. Hij

drong er bij hen sterk op aan dat zij vergaderingen bezochten en stem gaven aan hun eigen gedachten en ideeën. Op deze wijze wist hij veelal een breed draagvlak voor al zijn voorstellen te creëren.

In 1979, het jaar van Jan Rosebooms overlijden, zag de Bommelerwaard er volkomen anders uit dan veertig jaar eerder. Het gebied was zodanig ontsloten dat de infrastructuur voldeed aan de eisen van de moderne tijd. De komgronden waren herschapen in een goed afgewaterd, vruchtbaar weidegebied met tal van moderne weidebedrijven. Dichter bij de rivieren, op de stroomruggen, was een modern kassengebied ontstaan, met veel bloementeelt. Hierdoor werd vervangende arbeid geschapen voor de inmiddels bijna geheel verdwenen steenindustrie. Jan Roseboom heeft een bijzonder belangrijke bijdrage geleverd aan al deze ontwikkelingen.

Literatuur

- *Betuco Nieuws*, aug. 1979
- *De Gecombineerde*, 5-5-1956 en 29-1-1966
- *De Landbode*, 27-7-1979
- J.G.H.J. van Heeswijk, 'In memoriam J. Roseboom', in: *Tussen De Voorn en Loevestein* 15 (1979) zonder paginanummer (tussen p. 94-95)
- *Weekblad voor Zaltbommel, Bommeler- en Tielerwaard*, 22-7-1937

Bronnen

- Streekarchief Bommelerwaard, Zaltbommel, Gedenkboek ter gelegenheid van Jan Rosebooms afscheid als burgemeester van de gemeente Hedel op 1 juli 1952
- Persoonlijk archief R.D. Timmer, Geldermalsen

C. Timmer en R.D. Timmer

Marie Ruijs-Verhallen

1904-1993, *overwegwachteres*

Johanna Maria Verhallen werd op 23 april 1904 in Vinkel (gem. Nuland) geboren als dochter van Petrus Verhallen en Theodora van den Akker. Hun gezin telde twee jongens en zeven meisjes. Marie trouwde op 9 mei 1924 te Vinkel met Piet Ruijs (1895-1981), met wie ze zeventien kinderen kreeg, dertien meisjes en vier jongens. Ze overleed op 8 augustus 1993 te Zevenaar.

Marie Verhallen groeide op in Vinkel (Noord-Brabant), waar haar ouders een boerderij annex café hadden. Marie was het jongste kind. Zij bezocht de lagere school in Vinkel. Zoals de meeste boerendochters toen, leerde ze daarna niet verder en hielp ze thuis mee zowel op de boerderij als in het café. Te verwachten viel dat zij te zijner tijd zou trouwen met een boerenzoon. Het werk ging Marie goed af. Zelfs leerde ze zichzelf biljarten om mee te kunnen spelen als er te weinig volk was. Zo leerde ze Piet Ruijs kennen, een opgewekte, humorvolle man. Hij was bijna tien jaar ouder dan zij en werkte als wegwerker bij het spoor in dienst van de Staatsspoorwegen, een van de rechtsvoorgangers van de in 1938 opgerichte Nederlandsche Spoorwegen. Piet stond haar veel meer aan dan de paardenfokker die haar ouders voor haar in gedachten hadden. Op 9 mei 1924 trouwden zij in Vinkel.

Na haar huwelijk volgde Marie haar man in zijn

loopbaan bij het spoor. Zijn eerste standplaats werd Rosmalen. Daar bleef hij slechts kort. Nog in 1924 volgde overplaatsing naar Boxmeer. Al snel werd vanwege gezondheidsproblemen het werk bij de wegploeg voor hem te zwaar en mocht hij het gaan combineren met de functie van overwegwachter. De verdiensten daaruit waren echter minder. Daarom werd hij in 1932, om de inkomensdaling voor het gezin te compenseren, samen met Marie benoemd tot overwegwachter in Zevenaar. Er waren toen nog nauwelijks automatisch beveiligde overwegen, hetgeen echter niet zo bezwaarlijk was, omdat het spoor- en wegverkeer veel minder intensief was. Veel overwegen waren onbewaakt. De drukkere spoorwegovergangen werden bewaakt en bediend door de hiertoe speciaal aangestelde overwegwachters en overwegwachteres-
sen. Van hen hadden de spoorwegen er destijds enige honderden in dienst. Overwegwachter was een van de

weinig functies bij het spoor die van het begin af aan ook door vrouwen werden vervuld. Ook echtparen werden als zodanig benoemd. Marie en Piet Ruijs vormden dus geen uitzondering.

Toch was de benoeming van Marie niet zo vanzelfsprekend. Bij de keuring vond men haar gewicht van minder dan 100 pond bedenkelijk en ook in haar omgeving werd vreemd opgekeken: een vrouw met intussen zes jonge kinderen, die het spoor ging bedienen. Het gezin betrok in Zevenaar de dienstwoning Wachtpost 7, die was gelegen bij het punt waar de rijksweg van Babberich naar Zevenaar de spoorlijn Zevenaar-Winterswijk kruiste. Het huis lag pal aan het spoor, op anderhalve meter slechts van de passerende treinen. Telkens als er een trein voorbij denderde, trilde het hele huis mee. Bij de woning was een werkkeet aangebouwd, die van binnenuit te bereiken was. Daar bevonden zich de alarmsignalen en een grote ijzeren hendel om de seinpaal te bedienen. Als deze hendel werd overgehaald, ging aan de seinpaal een arm omhoog of omlaag en wist de machinist dat hij mocht doorrijden of moest stoppen. In het begin kwamen er dagelijks slechts twaalf treinen langs, maar in de loop der jaren groeide het aantal gestaag. Marie draaide haar diensten 's morgens van 4.30 uur tot 15.00 uur. Na zijn werk bij de wegploeg nam Piet het van haar over en draaide hij de diensten van 15.00 uur tot 1.00 uur 's nachts. Op maandag hadden ze vrij en kwam er een vervanger.

De dagen van Marie waren lang en druk. Om 4.30 uur stond ze op, want om 5.00 uur kwam de eerste trein. Ze kreeg, als de trein in aantocht was, al naargelang de richting een signaal vanuit Zevenaar of vanuit Didam. Dan moest ze aan weerskanten de toen nog houten spoorwegbomen met de hand dicht maken en daarna het sein voor de trein op veilig zetten. Dit was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Het sluiten van de bomen was niet zo eenvoudig, want ze sprongen wel eens terug. Later kwam er een soort lier, waarmee ze de bomen naar boven en naar beneden kon draaien. Ook dat werk echter vereiste vaardigheid, want de hendel van de lier kon gemeen terugslaan. De seinpaal kon ze overdag bedienen vanuit de keet. Als het echter donker was, was ook dit werk een stuk moeilijker. Dan moest ze, weer of geen weer, naar de seinpaal zelf toe, die op ongeveer 300 meter afstand van het huis stond. Aanvankelijk werden als seinen petroleumlampen gebruikt, die, als het hard waaide of als het koud was, moeilijk aan het branden te krijgen waren. Pas later, rond 1955, kwamen de elektrische lichten. Voor haar werk had zij een uniform, dat bestond

Marie en Piet Ruijs in 1974 ter gelegenheid van hun gouden bruiloft gefotografeerd bij 'hun' overweg (foto: particuliere collectie)

uit een roodgevoerde cape en een zwarte uniformhoed met rode bies. Elke vijf jaar zorgde het bedrijf voor een nieuwe set.

Tussen de treinen door kon Marie haar huishouden doen. Wel moest ze altijd de tijd in de gaten houden. Ze was zich zeer bewust van de verantwoordelijkheid die ze had, maar voelde die nooit als een druk. Slechts één keer versliep zij zich, en wel in haar begintijd. De machinist stopte toen, omdat het sein op onveilig stond, en tikte op het slaapkamerraam. Wat ze erg vervelend vond, was mist. Als het zicht erg slecht was, ging ze wel eens met haar oor op de rails liggen om te horen of de trein in aantocht was. Ongelukken maakte ze maar zelden mee. Meestal waren dat botsingen op de bomen wegens te laat afremmen. Ook greep ze wel eens in, als haar vervangers zich versliepen en de trein voor het huis stopte. Een maal vergat haar man de bomen te sluiten en reed er een vrachtwagen uit Haelen in Limburg op de locomotief. Doden vielen er gelukkig niet. Twee van de inzittenden kwamen met de schrik vrij. De derde belandde in het ziekenhuis. Hij werd er door haar dochters regelmatig opgezocht en dat resul-

teerde in twee schoonzons uit Haelen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog beleefde het gezin vanwege de strategische ligging van hun woning aan het spoor menig bang uur. Verscheidene keren vlogen alle ruiten eruit. Toen tijdens een bombardement op het station van Zevenaar eind 1944 een munitietrein pal bij hun huis stil hield, vreesden ze het ergste. Gelukkig kon de trein nog bijtijds wegrijden. In 1959 ging Marie Ruijs na 27 dienstjaren met pensioen. Ze ging er een jaar vervroegd uit. Haar man was al gepensioneerd en het werk werd haar te zwaar. Het aantal treinen was gestegen tot zestig per dag en bovendien hadden in 1958 de houten spoorbomen plaats moeten maken voor ijzeren bomen met hekken, die veel zwaarder en veel moeilijker te bedienen waren. Marie was een van de laatste overwegwachteressen die vertrokken. Hun werk werd overgenomen door mannen, die op hun beurt overbodig zouden worden door de automatisering in de jaren '60 en '70.

Intussen had het gezin van Marie zich verder uitgebreid. De zes meisjes van Boxmeer, onder wie een tweeling, kregen er in Zevenaar zeven zusjes en vier broertjes bij zodat het totale kindertal op maar liefst zeventien kwam. De oudste was van 1925, de jongste van 1947. Het zwangerschapsverlof was met drie weken na elke bevalling maar kort. Langer vonden ze bij de spoorwegen niet nodig. De dienstwoning was voor het grote gezin spoedig te klein. De keuken werd uitgebreid en boven de keuken kwam een extra slaapkamer. Het huis bestond toen uit drie slaapkamers, de keuken, een woonkamer en een opkamer. Er waren twee kinderslaapkamers, een voor de jongens en een voor de meisjes. Vooral op de meisjeskamer was het behelpen. De kleintjes sliepen met vijf of zes overdwers in één bed. Bij de jongens werd later een stoel bij het bed aangeschoven voor de voeten. In de jaren 1945-1946 woonde ook nog anderhalf jaar lang een vrouw met twee kinderen in.

De zorg voor de kinderen kwam vooral op Marie neer. Ook daarbij kenmerkte zij zich door een groot verantwoordelijkheidsgevoel. Zij was in huis de baas, de 'kapitein' zo noemde Piet haar, en hield de touwtjes strak in handen. Ze was streng, maar voor een ordelijke gang van zaken in een zo groot huishouden was dat ook wel nodig. Elke dag kookte ze voor haar grote gezin en 's maandags keken passanten met ontzag naar de volle waslijn van 'Moeke', zoals Marie Ruijs door iedereen in Zevenaar werd genoemd. Wassen gebeurde toen nog met de hand. Daarnaast werkte Marie op het land. Bij het huis hadden ze een groot stuk grond met aardappels en groenten. Ook zorgde ze voor het

varken en de kippen. De opbrengst vormde een welkome aanvulling op hun inkomen. Het loon van Piet en haar was niet hoog en er moesten veel kinderen worden gevoed en gekleed. Voordeel was wel dat beiden bij de spoorwegen een vaste rijksbetrekking met pensioen hadden. Ook mocht het gezin vrij wonen en mocht iedereen vrij reizen met de trein. Al waren haar dagen druk, voor aanloop had Marie altijd tijd. Ze hield van gezelligheid. De koffie stond altijd klaar. Er kwamen geregeld mensen aan van het spoor en bezoek voor de kinderen. Was er veel aanloop, dan moest in etappes worden gegeten.

Na haar pensionering mochten Marie en Piet Ruijs als huurders in Wachtpost 7 blijven wonen totdat het huis in 1970 werd afgebroken. Daarna verhuisden ze naar een bejaardenflat in Zevenaar. In Marie's leven stonden nu de kinderen en kleinkinderen centraal. Een mens voor hobby's was ze niet. Het werk was, zo zei ze in 1989, haar hobby geweest. Voorts vond zij het belangrijk om met haar tijd mee te gaan, ook wat de levenskeuzes van de kinderen betrof. Zelf zou ze nu zeker geen zeventien kinderen meer gekregen hebben, vertelde ze. In 1974 vierden Piet en Marie hun gouden bruiloft. Hij overleed in 1981, 86 jaar oud. In 1988 ging Marie naar een verzorgingshuis omdat ze te veel last van reuma kreeg. Ze overleed daar in 1993 in haar negentigste levensjaar. Naast de zeventien kinderen had zij toen 34 kleinkinderen en twaalf achterkleinkinderen.

Terecht kreeg Marie Ruijs nog tijdens haar leven ook waardering van buiten haar eigen omgeving. Ze werd verscheidene malen geïnterviewd en in 1992 mocht ze, 88 jaar oud, het nieuwe gebouw van het Spoorwegpensioenfonds in Utrecht openen. Grote gezinnen waren in haar tijd heel gewoon, maar zeventien kinderen zelf voortbrengen en groot brengen en daarbij nog een baan hebben was ook toen zeer uitzonderlijk. Wat Marie nog meer bijzonder maakt, was dat ze hierin zo goed slaagde, dat het leek of het allemaal zo vanzelf sprak, terwijl zij toch ook haar tegenslagen had. Daarbij was zij ook nog een werkende moeder met een zware baan. Haar kinderen herinneren zich echter niet alleen haar harde werken en de straffe regie die zij in huis voerde, maar ook haar vrolijkheid. Marie Ruijs moet zowel geestelijk als fysiek veel hebben kunnen verstouwen. Daarbij had zij echter wel het voordeel dat zij in haar positie een grote mate van regelvrijheid had. Wie weet op welke plaats zij in deze tijd terecht gekomen zou zijn.

Bronnen

- Mondelinge informatie werd verstrekt door Trees Jacobs-Ruijs, Gerrie Willemsen te Zevenaar en Kees (J.G.C.) van de Meene te Zwolle.

Literatuur

- Cor van den Burg, 'In wachtpost 7 is wat afgelachen', in: *Arnhemse Courant*, 1 juli 1989
- Ger Hiitzert, 'Overwegwachter(ster) is in 1959 vervangen door de techniek', in: *Algemeen Dagblad*, 13 mei 1989

- G.H. Jansen, 'Wachtpost 7. Marie Ruys-Verhallen (Vinkel 1924)', in: Idem, *Verzonken spoor. Gesprekken met oud-werknemers van de spoorwegen*, Amsterdam 1989, 35-46
- 'Pensioenfonds verrast 88-jarige mevrouw Ruys', in: *de Gelderlander*, 27 mei 1992
- Gerrie A.J. Willemsen, *140 Jaar spoor langs Zevenaar, Zevenaar* 1996, 122-124

Een geannoteerde en ruimer van illustraties voorziene versie van dit artikel verscheen eerder in *Old Senders Ni-js. Periodiek voor Babberich, Ooy, Oud-Zevenaar en Zevenaar*, 5 (2003), 221-225.

A.M.A.J. Driessen

Hendrik Schoonakker

1881-1964, *veldwachter*

Hendrikus Schoonakker werd op 13 januari 1881 te Rotterdam geboren als zoon van Marinus Schoonakker, scheepstimmerman, en Catolina Peute. Hij trouwde op 15 februari 1909 te Millingen met Maria Huberta Theodora Bom (1885-1926). Uit dit huwelijk werden acht kinderen geboren. Na haar overlijden trouwde hij op 26 november 1926 met Maria Hendrina Eerden (1894-1975). Ook uit dit huwelijk werden acht kinderen geboren. Hendrik Schoonakker overleed op 15 augustus 1964 te Rotterdam.

Meer dan een kwart eeuw was Hendrik Schoonakker een markante figuur in Millingen, het dorpje in Zuid-oost-Gelderland waar hij in 1908 tot veldwachter werd benoemd en dat toen amper 3000 inwoners telde. Schoonakker zou er tot 1937 de vertegenwoordiger van de 'sterke arm' blijven. Menig stroper, dronkelap of andere wetsovertreder heeft hij opgesloten in de kleine gevangenisruimte onder het bordes van het gemeentehuis. In zijn werk wist hij echter strengheid te paren aan sociaal gevoel en een zekere mildheid jegens gewone mensen die, door armoede gedreven, tot kleine criminaliteit vervielen. Het in die tijd nog grote stands- en klassenverschil kon bij Schoonakker niet op sympathie rekenen. Hij schiep er ook behagen in, de wereldlijke en geestelijke autoriteiten af en toe in het ootje te nemen.

Hendrik Schoonakker groeide op in Rotterdam als zoon van protestantse ouders die uit Zierikzee afkomstig waren. Op 19-jarige leeftijd ging Hendrik bij de cavalerie, regiment huzaren, in Breda. Hij kreeg verering met een katholiek meisje en ging in verband daarmee over naar het rooms-katholieke geloof, maar tot

een huwelijk kwam het niet. In 1906 verliet hij als gepasporteerd militair de dienst en werd hij aangesteld tot agent van politie 3de klas in Nijmegen. In 1908 volgde zijn overstap naar Millingen. Als kersverse gemeenteveldwachter, tevens onbezoldigd rijksveldwachter, ontving hij een jaarwedde van 550 gulden "met inbegrip van kleeding en onderhoud van een rijwiel." Daar kwam nog 80 gulden bij voor het schoonhouden van de gemeentesecretarie. Schoonakker betrok een dienstwoning in het gemeentehuis, die hij voor 100 gulden huurde.

In 1909 huwde hij de Nijmeegse Maria Bom. Bij de geboorte van het achtste kind verloor zijn vrouw het licht uit de ogen. Geen enkele oogarts kon haar helpen. Na een ziekbed van enkele maanden overleed zij, 41 jaar oud. In de 32-jarige Maria Eerden vond Schoonakker na enkele maanden een nieuwe levenspartner. Ook zij zou hem acht kinderen schenken. Het veldwachtersalaris waarmee Schoonakker dit grote gezin moest voeden, was bepaald geen vetpot. Jarenlang moesten de eindjes aan elkaar worden geknoopt. Zeker tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de prijzen van eerste le-

Veldwachter Schoonakker begeleidt een processie omstreeks het midden van de jaren '30. (foto: particuliere collectie)

vensbehoeften sterk stegen, was dit geen sinecure. Hoewel Schoonakker zijn werk uitstekend deed, voelde de gemeenteraad er niet voor zijn salaris te verhogen. Pas na veel discussie besloot de raad in 1919 hem financieel tegemoet te komen.

Veldwachter Schoonakker was eigenlijk een duizendpoot. Tot zijn takenpakket behoorde onder meer het opsporen en voorkomen van strafbare feiten, bescherming van openbare eigendommen, handhaving van orde en rust, toezicht op herbergen, kroegen en tapperijen en het regelend optreden bij kermissen en feesten. Bij brand moest de veldwachter ook in actie komen. Daarnaast had hij administratieve taken op de gemeentesecretarie, onder meer als ambtenaar van de burgerlijke stand. Een veldwachter stond in een directe gezagsrelatie tot de burgemeester, die volgens de Gemeentewet van 1851 plaatselijk verantwoordelijk was voor de openbare orde en veiligheid. Benoeming en ontslag gebeurden door de Commissaris van de Koningin. Om tot veldwachter te worden benoemd, moest een kandidaat de Nederlandse nationaliteit hebben, tenminste 25 jaar oud zijn, van onberispelijk gedrag zijn, kunnen lezen en schrijven en beschikken over een goede lichamelijke gezondheid. Wie kon bogen op een flink postuur had natuurlijk een streepje voor.

Kleinere gemeenten, zoals Millingen, moesten het veelal doen met één politiemans, in grotere gemeenten waren behalve gemeente- ook rijksveldwachters gestationeerd. De gemeenteveldwachter had alleen binnen zijn gemeente opsporingsbevoegdheid. Het plaatselijk bestuur zorgde voor een uniform – vandaar dat veldwachters zeer uiteenlopende tenues droegen, soms niet meer dan een goedkoop donker pak met wat glimmende knopen en een pet of helm. De wapens van de veldwachter, een sabel met koppel, een hartsvanger en een pistool, kwamen voor rekening van de provincie. De veldwachter moest binnen de bebouwde kom van de gemeente wonen en dienst doen; alleen met toestemming van de burgemeester mocht hij de gemeentegrenzen overschrijden. Buitenshuis droeg hij altijd zijn uniform, zelfs als hij bijvoorbeeld aan het tuinieren was. De beloning van een veldwachter was karig, zijn huisvesting daardoor veelal ook sober. Doordat nog vrijwel geen onderzoek is gedaan naar het leven en werken van individuele veldwachters, is het moeilijk parallellen te trekken tussen deze wetsdienaars. Zeker is dat voor een veldwachter als Hendrik Schoonakker het werken in een dorp aan de rivier en aan de grens met Duitsland een aantal bijzondere taken met zich bracht, zoals het identificeren van aangespoelde drenkelingen, het optreden tegen smokke-

laars en palingdieven en het regelen van paspoorten.

Zijn hulpvaardigheid en mededogen met mensen die in nood verkeerden, brachten Schoonakker soms in de problemen. Zo besloot hij eigenmachtig en in strijd met de voorschriften het paspoort te verlengen van een schippersvrouw, die zonder geldige pas haar man niet kon vergezellen. De zaak kwam aan het licht en Schoonakker kreeg een officiële berisping van de Commissaris van de Koningin. Herhaaldelijk werd Schoonakker geconfronteerd met de armoede in de grensstreek. Kinderen die illegaal de grens waren overgestoken, klopten bij hem aan en werden dan door zijn vrouw voorzien van kleren en eten. De veldwachter zelf pakte op zo'n moment de fiets en maakte dat hij weg kwam, zodat ze hem niets konden maken.

Met burgemeester A.J. Eijckelhof, een uit Den Haag afkomstige 'heer van stand' die in 1932 werd benoemd in Millingen, kon Schoonakker niet goed overweg. Overtredingen deed de veldwachter vaak met een reprimande af, maar Eijckelhof eiste dat er vaker procesverbaal zou worden opgemaakt. Zo wilde de burgemeester bijvoorbeeld dat de veldwachter optrad tegen vrouwen die tijdens de kermis in het openbaar met elkaar dansten. Waarop Schoonakker zijn superieur erfijntjes op wees dat nergens in de wet stond dat personen van gelijk geslacht niet met elkaar de dansvloer op mochten. Een dergelijke houding zette natuurlijk kwaad bloed. In mei 1935 kreeg Schoonakker van de burgemeester zelfs een officiële berisping, omdat hij zich "zeer ernstig te zijnen aanzien heeft misdragen, door het aannemen eener ongehoorzame en brutale houding". Daarmee handelde de veldwachter volgens de burgemeester in strijd met artikel 7 van de instructie voor gemeenteveldwachters in Gelderland, luidende: "De veldwachters gedragen zich eerbiedig, bescheiden en gehoorzaam jegens de over hen gestelde machten."

Ook de geestelijkheid kon niet op een onderdanige houding van Hendrik Schoonakker rekenen, getuige een voorval met de Millingse pastoor Martinus Graat. Deze incasseerde naar katholiek gebruik regelmatig bedragen van gelovigen voor het opdragen van missen voor overleden parochianen. Schoonakker sprak de zielenherder daarop een keer aan met de woorden:

"Weet u waar het vagevuur is, meneer pastoor?" "Nou, veldwachter?" "Een halve meter boven de grond, in de zak van de pastoor", was het antwoord.

Per 1 januari 1937 kreeg Hendrik Schoonakker op zijn verzoek eervol ontslag. Hij was toen 55 jaar oud en had daarmee als veldwachter de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Schoonakker keerde terug naar zijn geboorteplaats Rotterdam. In het voorjaar van 1943 werd zijn huis door een bombardement totaal vernield, maar het gezin bleef wonder boven wonder ongedeerd. In de oorlogswinter van '44-'45 raakte hij zijn baantje als controleur bij een kolenfirma kwijt. Bittere armoede was het gevolg. Na de oorlog zou Schoonakker nog jarenlang werkzaam zijn als nachtportier bij een rederij aan de Maashaven. Velen wisten de oudveldwachter met zijn grote wetskennis daar te vinden voor een gratis juridisch advies. Trots was hij op de koninklijke onderscheiding die hem in 1933 bij zijn 25-jarige dienstverband in Millingen was uitgereikt. Schoonakker overleed in 1964, op 83-jarige leeftijd.

Literatuur

- E van Riet, *T'Uwen dienst. De geschiedenis van de politie in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot de Tweede Wereldoorlog*, Schiedam z.j.
- J. de Roos, *Daar komt Schoonakker! Een levensschets van H. Schoonakker (1881-1964), gemeenteveldwachter van Millingen*, Millingen aan de Rijn 1994

Bronnen

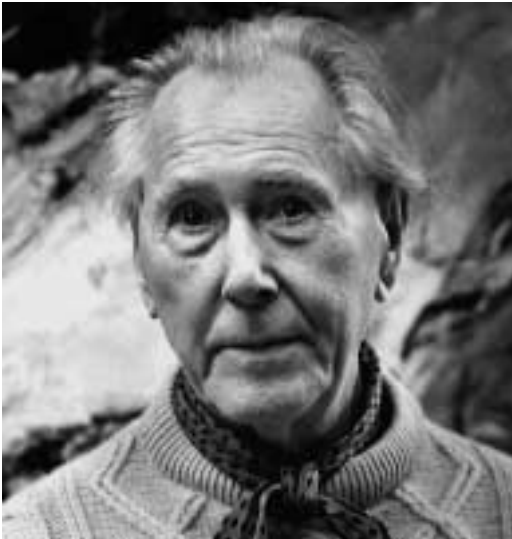
- GA Millingen aan de Rijn, brievenboeken; notulen gemeenteraad; notulen B en W 1908 e.v.; dossiers Kabinet en Politie 1935-1937
- Het Archief Nijmegen, GA Nijmegen, personeelsdossier H. Schoonakker
- GldA, Archief Commissaris van de Koningin, 1908 e.v.
- Nationaal Archief, Den Haag, stamboeken onderofficieren en minderen na 1830, Archief Kabinet der Koningin 1933
- Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, persoonskaart en dossier Schoonakker
- Mondelinge en schriftelijke mededelingen van pater P.J. Schoonakker CSSp (†) en mevr T. Henneveld-Schoonakker te Delft

Jan de Roos

Fred Sieger

1902-1999, *kunstschilder*

Frederik (Fred, of Frits) Sieger werd geboren in Amsterdam op 15 juni 1902 als zoon van Frederik Sieger en Richtje voor de Wind. Hij had een twee jaar jongere broer, Sjoerd. Sieger huwde op 7 april 1927 te Amsterdam met de danseres Jacoba Elisabeth (Kootje) Schäperkötter (1904-1994). Dit huwelijk werd op 19 oktober 1937 door echtscheiding ontbonden. Op 24 januari 1940 hertrouwde Sieger met Helena Rubbens (geboren 1919). Ook dit huwelijk, waaruit twee dochters werden geboren, werd door echtscheiding ontbonden. Op 17 augustus 1950 huwde Sieger voor de derde keer, met de Amerikaanse kunstenares Helen White (geboren 1911). Fred Sieger overleed op 22 juli 1999 te Zevenaar.

Fred Sieger (foto: Leen van Weelden)

“Als we het over inspiratie hebben, dan zou ik zeggen dat ik steeds weer het wonder van het leven onderga. Iedere dag opnieuw, en dan vooral de atmosfeer in de natuur. Mijn tuin is daar een voorbeeld van. Wat ik daar allemaal zie gebeuren, zie ontstaan, dat is voor mij één van de belangrijkste inspiratiebronnen. Verder probeer ik iedere dag te werken. Dat is wel het allerbelangrijkste, dat ik de mogelijkheid heb om te werken. En ik probeer met mijn werk de atmosfeer uit te drukken in kleur en vorm, die ik om me heen zie in dat wonderlijke leven.”

Aan het woord is Fred Sieger, bij kunstliefhebbers ook wel bekend als ‘Sieger van Zevenaar’. Maar zijn wieg stond in Amsterdam. Hij werd geboren in de zomer van 1902 op de derde verdieping van een huis in de Nicolaas Beetsstraat. Tot halverwege de jaren '50 zou de

ationale hoofdstad zijn woon- en werkplaats blijven. Begonnen als jongste bediende bij een bankfiliaal van Pierson & Co. aan de Herengracht, besloot hij in 1928, na een decennium trouwe dienst, dat hij kunstenaar wilde worden. Een jaar eerder was hij in het huwelijk getreden met de danseres Kootje Schäperkötter, die haar eigen balletstudio dreef. Toen hij zijn beslissing nam, had Sieger al enkele schilderlessen achter de rug. Zijn eerste en enige leraar was Henk Melgers, een schilder uit Sloterdijk, die werkte in de trant van Vincent van Gogh. Vanaf eind jaren '20 ontwikkelde Sieger zich verder als autodidact. Zijn realistisch geschilderde stillevens uit die tijd kunnen gerekend worden tot de zogeheten Nieuwe Zakelijkheid. Andere werken tonen een meer naïeve schilderijstijl in navolging van Henri Rousseau.

Tentoonstellen deed Fred Sieger aanvankelijk alleen als lid van De Onafhankelijken, waarmee hij in contact was gekomen via zijn kunstenaarsvrienden, onder wie Harmen Meurs, Ger Gerrits en Henk Henriët. In 1937, het jaar dat zijn huwelijk met Kootje Schäperkötter stuk liep, had hij zijn eerste tentoonstelling buiten het kader van deze vereniging in kunsthandel De Brug. Hij exposeerde er samen met Bob Buys, Wim Oepts en Lea Halpern. Sieger probeerde in zijn kunst allerlei verschillende technieken en stijlen uit. Hij leerde snel, maar bleef onzeker over de te volgen koers. Tijdens een ziekbed van een aantal weken besloot hij het artistieke roer drastisch om te gooien. De schilderijen van ‘intimist’ Pierre Bonnard zetten hem op het spoor van de kleur. In de contemporaine Franse kunst vond hij de inspiratie die hij tevergeefs in de Nederlandse kunst had gezocht.

Zijn tweede vrouw ontmoette Fred Sieger eind jaren

'30, mogelijk in het atelier van de beeldhouwer Fred Carasso in de Amsterdamse Zomerdijkstraat. Helena Rubbens stond hier dikwijls model voor beeldhouwers en schilders. Fred Sieger, een goede vriend van Carasso, was een van de deelnemers aan de modeltekenclub. Sieger en Rubbens trouwden op 22 januari 1940. Tijdens de Tweede Wereldoorlog, die een paar maanden daarna uitbrak, was Fred Sieger actief in het kunstenaarsverzet: "gewoon de kleine dingen, pamfletten distribueren en ik was contactpersoon." In 1944 zag hij zich genoodzaakt onder te duiken in Gelderland. Van schilderen kwam in die tijd niet veel terecht.

Op de tentoonstelling Kunst in Vrijheid, die meteen na de bevrijding in het Rijksmuseum werd gehouden, was hij vertegenwoordigd met werk dat grotendeels al voor de oorlog tot stand was gekomen. Pas in de winter van 1946 had Sieger genoeg materiaal voor een nieuwe tentoonstelling. Zijn schilderkunst stond op dat moment sterk onder de invloed van de École de Paris, maar behield niettemin een eigen signatuur. Kunstcriticus Jan Engelman reageerde enthousiast op Siegers werk en zorgde ervoor dat de schilder in 1948 namens Nederland werd uitgezonden naar de prestigieuze Biënnale van Venetië. Met zijn deelname aan de Biënnale zou Sieger definitief doorbreken.

Nadat ook zijn tweede huwelijk, dat twee dochters voortbracht, was ontbonden, trouwde Fred Sieger op 17 augustus 1950 met de Amerikaanse kunstenares Helen White. Zij werd, zoals hij het zelf uitdrukte, de liefde van zijn leven. Een jaar later accepteerde Sieger een functie als docent schilderen aan de kunstacademie in Arnhem, die toen nog Genootschap Kunstoefening heette. Eind 1955, toen de tijdelijke baan werd omgezet in een permanente, verhuisde het echtpaar naar Arnhem, om begin 1956 al weer te verhuizen, ditmaal naar Velp. In 1965 werd ten slotte een vaste stek gevonden aan de Markt in Zevenaar. Fred Sieger heeft het docentschap in Arnhem altijd als een belangrijke fase in zijn leven beschouwd. Tijdens de vele interviews die hij gaf, benadrukte hij telkens weer dat het lesgeven ook voor hemzelf buitengewoon leerzaam is geweest. Tot zijn pensioen in 1967 leidde hij tientallen schilders op, onder wie Geurt van Dijk, Klaas Gubbels, Marten Hendriks, Marianne Meester, Elly Slegten en Jan Slijkhuis. Ook Jan Cremer had hij een jaar lang in zijn klas.

De veelgehoorde stelling dat een baan als leraar de eigen artistieke ontwikkeling in de weg staat, is in het geval van Fred Sieger onwaar gebleken. In binnen- en buitenland werd zijn werk hoog aangeslagen. In de jaren '40 en '50 waren zijn schilderijen behalve in Ne-

derland te zien op tentoonstellingen in Zwitserland, Finland, Frankrijk, Groot-Britannië, Spanje en Egypte. Fred Sieger had succes met zijn werk en redenen om een andere artistieke weg in te slaan, leken dan ook niet aanwezig. Toch zou hij dat doen. Al in 1950 had hij zijn eerste abstracte schilderij gemaakt, een doek dat waarschijnlijk nooit werd geëxposeerd. Pas vijf jaar later liet hij een aantal andere abstracte composities zien in een galerie in Arnhem. Het publiek tolereerde dit werk niet zonder protest. De reacties op een tentoonstelling in Dordrecht waren zelfs ronduit vijandig. Zonder dat hij het hierop bewust aanstuurde, werd Sieger naar aanleiding van die reacties als avant-garde kunstenaar bestempeld en verdedigd. In 1958 en 1959 maakte hij deel uit van de avant-gardistische Informele Groep. Toen deze groep zich bij monde van Armando steeds provocerder opstelde, distantieerde Fred Sieger zich van zijn mede-exposanten en ging hij alleen verder.

Een belangrijk jaar voor de schilder was 1964. In december van dat jaar ontving hij de Culturele Prijs van de stad Arnhem. Enkele maanden eerder was er een tentoonstelling geopend van Siegers lyrisch abstracte schilderijen in Galerie Moderne in het Deense Silkeborg, die een nieuwe fase in zijn carrière inluidde. De Doesburgse schilder Jan Homan had hem kort tevoren geïntroduceerd bij galeriehouder Willy Omme. Beide Nederlandse schilders maakten in Silkeborg hun Deense debuut. Omme omschreef de schilderijen van Fred Sieger treffend als "kamermuziek voor je ogen". In de periode 1964-1987 exposeerde Sieger in verschillende galleries en musea in Denemarken. Behalve solotentoonstellingen, had hij er ook groepsexposities, onder anderen met zijn vrouw Helen en met internationaal gerenommeerde schilders als Karel Appel, Pierre Alechinsky en Asger Jorn. Omdat hij toen in Nederland nauwelijks tentoonstelde, was Sieger voor de Denen waarschijnlijk een bekendere schilder dan voor menig Nederlander.

In 1978 hield hij na een afwezigheid van dertien jaar weer exposities in eigen land. Om zich te onderscheiden van zijn schilderende neef en naamgenoot signeerde hij zijn werk inmiddels met 'Sieger van Zevenaar'. Door een aantal overzichtstentoonstellingen in de jaren '80 kwam Fred Sieger opnieuw volop in het blikveld van de Nederlandse kunstcritiek terecht. In 1982 was zijn werk in zijn geboortestad te zien. Criticus Hans Redeker gaf hem in een artikel getiteld 'Fred Sieger terug in Amsterdam' een bijzonder warm onthaal. Hij noemde hem "een kunstenaar, die door de jaren heen wist te evolueren, zonder knieval voor het

snobisme, steeds jonger want vrijer en steeds rijker in een picturale, autonome taal." De jaren '80 behoren tot Siegers meest productieve. Titels gaf hij zijn werken niet meer. De nummering van zijn schilderijen uit die tijd loopt door tot ruim zeshonderd, wat betekent dat hij gemiddeld meer dan één schilderij per week maakte.

De waardering voor zijn werk bleef ook nu niet uit. Op 86-jarige leeftijd won hij in 1988 de Jaromir, een oeuverprijs voor kunstenaars uit de regio Oost-Gelderland. Hoewel een bekroning, was de Jaromir zeker geen afsluiting. In het laatste decennium van zijn leven zou Sieger nog bijna jaarlijks exposeren, voornamelijk in Amsterdam. Ter viering van zijn negentigste verjaardag was er een tentoonstelling bij Galerie Mia Joosten op de Amsterdamse Keizersgracht. Bij die gelegenheid werd hij tevens benoemd tot erelid van de Gemeenschap Beeldende Kunstenaars van de provincie Gelderland. Vijf jaar later werd een volgende mijlpaal gememoreerd met een tentoonstelling in Museum Jan van der Togt in Amstelveen. Zijn vitaliteit sprak luid en duidelijk uit zijn werk. Zijn gezondheid liep weliswaar achteruit, maar werken deed hij nog elke dag. Aan ophouden heeft hij nooit gedacht. Voor

hem was, zoals hij eens in een interview zei, "elk nieuw werk, een stap verder". Toch kwam er een einde aan het lange leven van Fred Sieger. Op donderdag 22 juli 1999 kon het vermoeide lichaam de onvermoeibare schilder niet meer bijbenen.

Literatuur

- H. van der Grinten, *Fred Sieger. Schilderijen 1978-1987*, tentoonstellingscatalogus Museum Commanderie van St. Jan, Nijmegen 1987
- H. van der Grinten, *Fred Sieger. Recente tekening*, Zevenaar 1997
- F. Hoekstra (red.), *Een leven in kleur. Leven en werk van de schilder Fred Sieger (1902-1999)*, Zevenaar 2002
- R. Oxenaar, *Fred Sieger van Zevenaar – een overzicht*, Zevenaar 1992
- H. Redeker, 'Fred Sieger weer terug in Amsterdam' in: *Kunstbeeld*, okt. 1982, 31
- L. van Weelden, *Fred Sieger*, Zevenaar, 1978
- L. van Weelden (red.), *Fred Sieger. Allemaal bloemen voor mij*, tentoonstellingscatalogus Gemeentemuseum Arnhem, Museum Van Bommel-Van Dam, Arnhem, Venlo 1981
- L. van Weelden, *Fred Sieger – Reizen... maar niet direkt*, Zevenaar 1987

Feico Hoekstra

Jan Adriaan Joost baron Sloet tot Olthuis

1783-1859, *schout, districtscommissaris, statenlid en staathuishoudkundige*

Jan Adriaan Joost Sloet tot Olthuis werd te Zutphen geboren op 19 oktober 1783 als zoon van Ludolph Everhardus Willem Sophonius Sloet, heer van Olthuis en de Beele (1750-1819), ambtsjonker van Voorst, en Anna Margaretha Geertruida van Broekhuysen (1763-1785). Hij trad op 8 mei 1805 te Utrecht in het huwelijk met Johanna Jacoba Sara Visscher (1783-1857), dochter van mr. Bartholomeüs Willem Visscher en Anna Elisabeth van Hengst. Het paar vestigde zich op landgoed De Beele nabij Voorst. Uit het huwelijk werden twee zonen geboren. De oudste, Ludolf Anne Jan Wilt (1806-1890), noemde zich vanaf zijn meerderjarigheid naar het landgoed van zijn vader. Jan Adriaan Joost overleed te Voorst op 2 mei 1859.

Een zijtak van het adellijk geslacht Sloet van Kerzenberg, Oye, Diepenbroek en Westenborg vestigde zich in de tweede helft van de 18de eeuw in Zutphen. Via huwelijken en landaankopen kwam de familie daarna terecht in de Voorster contreien. Aanvankelijk werden de Sloets niet bijgeschreven op de lijst van Veluwe ambtsjonkers, waardoor allerlei min of meer eervolle

ambten met bijbehorende emolumenten aan hen voorbijgingen.

Jan Adriaan Joost, enig kind en erfgenaam, wist evenals zijn oom Adriaan Wolter Willem baron Sloet van Diepenbroek en Sinderen (1744-1824), wel aansluiting te krijgen bij de verschillende adellijke families uit de regio. De oom was tot aan de Bataafs-Franse

tijd burgemeester van het overwegend orangistische Zutphen. Hij werd echter in 1795 met de overige raadsleden afgezet door de 'vrijheidsminnende' Zutphense burgerij, maar in 1814 'in ere hersteld'.

Over de jeugdijaren en de bestuurlijke opleiding van Jan Adriaan Joost vóór 1813 is weinig bekend. Aangenomen mag worden dat de bestuurservaring van zijn vader, maar vooral die van zijn oom hem enig idee zullen hebben gegeven hoe de alledaagse praktijk van het lokale bestuur in elkaar stak. Dat het carrièreverloop van Jan Adriaan Joost na 1813 een stijgende lijn liet zien, had hij met name te danken aan zijn opstelling tegenover keizer Napoleon Bonaparte. Deze had hem aangezocht maire van Voorst te worden. Sloet weigerde dit beslist. Na de inhuldiging van Willem I, maart 1814, werd Sloet voor zijn krachtige stellingname tegenover het Franse bestuur beloond. Nog hetzelfde jaar werd hij verheven tot baron. Van 1815 tot 1817 bekleedde hij het schoutambt van zijn woonplaats Voorst. En direct na de invoering van het Reglement op het Plattelandsbestuur van Gelderland, 1 januari 1818, werd hij schout van Apeldoorn. Zijn oom werd hoofdschout van Middel-Veluwe, een functie, vanaf 1825 districtscommissaris genoemd, tussen het provinciaal bestuur en de plattelandsbesturen.

Als schout van Apeldoorn had Sloet bergen werk te verzetten om het schoutambt enigszins financieel rendabel en administratief bestuurbaar te krijgen. Tot 1811 waren de zaken in het Apeldoornse administratief en financieel op orde geweest, maar nadat de kerkdorpen Apeldoorn, Beekbergen en Loenen, die tot dan het schoutambt hadden gevormd, bestuurlijk uit elkaar werden gehaald – alle drie werden een mairie –, stapelden zich de problemen er snel op. Met name Apeldoorn verarmde in rap tempo, mede ten gevolge van onjuist financieel beleid door haar maire J.H. Gunningh (1811-1813) en het na 1813 aangetreden interim-bestuur. Dit interim-bestuur bestond op een zeker moment uit drie rivaliserende (vice-)burgemeesters, die elkaar schriftelijk verantwoordelijk hielden voor hun eigen wanbeleid. Saillant detail is dat alle drie op de een of andere wijze verbonden waren met de koninklijke bewoners van paleis Het Loo, waarvan in de jaren 1814-1817 geen enkel initiatief uitging om hiertegen resoluut op te treden.

Direct na zijn aantreden begon Sloet met een strak doorgevoerde schuldendelging, die bij de crediteuren kwaad bloed zette, omdat hij wel heel korte termijnen stelde om een schuldbewijs te komen indienen. Wie te laat was, kreeg niets. Verder hielpen een schenking van de erven Van Kinsbergen en een donatie van ko-

A black and white photograph of a handwritten signature in cursive ink. The signature reads 'De Schout van Apeldoorn' followed by 'J.A.J. Sloet' and a date '1819'. The ink is dark and the paper appears aged.

Handtekening van J.A.J. Sloet tot Olthuis als schout van Apeldoorn, 1819 (Apeldoorns Archief, foto: E. Luikens)

ning Willem I, om het jaar woonachtig op paleis Het Loo, zodanig, dat Sloet in 1820 kon meedelen dat de Apeldoornse financiën voor het eerst in jaren op orde waren.

Daarnaast verlangde het Reglement op het Plattelandsbestuur dat allerlei verordeningen en maatregelen op korte termijn werden afgekondigd respectievelijk doorgevoerd. Op een geduldig indringende wijze heeft Sloet ze alle weten af te dwingen. Zo werden weinig klachten vernomen over de gevolgen van de invoering van een nieuw munt- en metriekstelsel. Bouwverordeningen, brandveiligheidsvoorschriften en nieuwe regels om orde en veiligheid te waarborgen werden zonder veel bezwaar door de ingezetenen geaccepteerd.

Sloet was meer dan een gemiddeld bestuurder. Hij had oog voor een goede (gemeentelijke) infrastructuur. Via zijn eigenhandig geschreven jaarverslagen liet hij het Provinciaal Bestuur ieder jaar weer weten, wat de welvaart en het welzijn van Apeldoorns ingezetenen kon bevorderen: het bevaarbaar maken van De Grift en goede wegverbindingen met de rest van de provincie. Waar koning Lodewijk Napoleon een begin had gemaakt met een betere bereikbaarheid van Apeldoorn, via de weg van Amersfoort naar Deventer, liet Sloet geld vrijmaken voor 'kunstwegen' richting Arnhem en Zutphen. Onverbloemd lobbyen bij Willem I heeft er ten slotte toe geleid dat met hulp van 's konings financiële middelen Apeldoorns aansluiting met de rest van Gelderland voor jaren afdoende bleek. Hoogtepunt was wel de aanleg van het Apeldoorns-Hattems kanaal, een staaltje van ingenieurskunst. Ondernemend en landbouwend Apeldoorn kon hiermee jaren vooruit.

Een jaar voor de invoering van het herziene Reglement op het Plattelandsbestuur, 1 augustus 1825 – de reglementen werden in het hele land meer uniform –, had Sloet ontslag genomen en gekregen als schout van Apeldoorn. Hiervoor is een aantal redenen aan te voeren. Allereerst was een schout/burgemeester verplicht in zijn eigen schoutambt/gemeente te wonen, maar Sloet, die eind 1819 van zijn vader De Beele te Voorst

had geërfd, voelde hier weinig voor. Telken jare verkreeg hij uitstel, maar na 1823 niet meer. Dit verdroot Sloet niet al te zeer, omdat hij zomer 1824 na het overlijden van zijn oom, de hoofdschout, aanvoelde dat hij wellicht de nieuwe districtscommissaris van Over- en Middel-Veluwe zou gaan worden. Zijn loopbaan kreeg inderdaad de door hem gewenste wending. Hij werd in 1824 lid van de Gelderse Provinciale Staten, een lidmaatschap dat tot 1844 zou voortduren. En in 1827 volgde zijn benoeming tot districtscommissaris. Dit ambt zou hij bekleden tot en met de opheffing van deze bestuurslaag in 1851.

Waar zijn oom, evenals de meesten van zijn collega's, slechts fungeerde als doorgeefluik van allerlei wetten, maatregelen en besluiten tussen provincie en schoutambt, begon Sloet al direct na zijn aantreden een wezenlijk andere inhoud te geven aan het hoofdschoutambt. Hij verwaarloosde de jaarlijkse visitaties nimmer; menig onder zijn ressort vallende gemeente keek in eerste instantie met weinig genoegen uit naar zijn komst. Waren het niet de gemeentelijke archieven, dan waren het wel bouwvoorschriften, wegen of bruggen waaraan volgens Sloet het een en ander mankeerde. Ook het belang van regelmatig vergaderen (burgemeester en assessoren; gemeenteraad) werd door hem steeds weer benadrukt. Het gemeentebestuur had te handelen in het belang van zijn ingezetenen, aldus luidde steevast zijn commentaar op de door hem aangetroffen misstanden. Ondanks zijn lang niet altijd malse kritiek wist hij de boodschap wel innemend te brengen; meestal werd de zaak onmiddellijk aangepakt. Zijn wijze van besturen werd door tijdgenoten 'landsvaderlijk' genoemd.

Zoals hij als schout veel zorg besteedde aan de plaatselijke infrastructuur en het algemeen welzijn, zo deed hij hetzelfde voor zijn district. Daarbij legde hij steeds vaker zijn gedachten hierover schriftelijk vast. Door de artikelen die hij vanaf 1839 in het *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* publiceerde, werd hij onder vakgenoten, maar ook onder toenmalige bestuurskundigen, een geliefd auteur op het gebied van de (gewestelijke) staathuishoudkunde. Zijn opmerkelijk analytisch vermogen leidde, vaak na een casusonderzoek ter plekke, steevast tot concrete voorstellen. Zo constateerde hij dat het voor ondernemers aantrekkelijk was in zijn district 'fabrieken en trafieken' te beginnen omdat de lucht en het water er schoon waren, de arbeidskosten nog laag, de bevolking welwillend en de grondprijzen niet al te hoog. Boven alles had hij het belang van de inwoners van zijn district op het oog, inwoners die wanneer er niets zou veranderen,

met grote moeite de winter konden doorkomen.

Verhelderend waren ook zijn beschouwingen die aandrongen op een betere organisatie van het lager onderwijs en de armenzorg op de Veluwe. Het doortrekken naar Dieren van het Apeldoorns kanaal, de heideontginningen, de schapenteelt en de Nationale Militie waren andere onderwerpen die zijn aandacht kregen. Het resultaat van al zijn 'statistische beschrijvingen' is geweest dat de provinciale en de landelijke overheid oog begonnen te krijgen voor (een groot deel van) de Veluwe. Verschillende van zijn initiatiefvoorstellen zijn nog op het eind van zijn leven aan de praktijk getoetst. Verder heeft hij meer dan eens ds. Otto Gerhard Heldring op diens tochten over de Veluwe vergezeld. Heldring werd door Sloet naar de armste bewoners gebracht, waarop deze samen met zijn Réveilvrienden en met hulp van Sloet als districtscommissaris en Statenlid gelden wiste vrij te maken om in Hoenderloo een project ter bestrijding van de armoede te beginnen.

Door de voor Gelderland gemaakte aanpassingen van landelijke wetgeving bleef hem en zijn collega's als afgevaardigden van de Provinciale Staten weinig meer vergund dan in te stemmen met de door G.S. voorbereide plannen. Een enkele keer etaleerde een statenlid zijn deskundigheid. Sloet liet in dezen niet na de anderen op de hoogte te stellen van zijn gedetailleerde kennis van de Veluwe.

In het roerig voorjaar van 1848, waarin verscheidene Europese hoofdsteden revoltes tegen het wettig gezag beleefden, raakte Sloet betrokken bij het kamp van Thorbecke. De kleine burgerij in Deventer, Apeldoorn en Zutphen had goed begrepen dat Sloet de liberale beginselen was toegedaan, zoals ze door J.R. Thorbecke c.s. werden voorgestaan. In petitie, maar ook door via plots opgekomen kiesverenigingen werd voorgesteld hem te kandideren voor de Tweede-Kamerverkiezingen van dat jaar. Sloet moet zijn medestanders echter hebben laten weten er – wellicht gezien zijn leeftijd – weinig voor te voelen. Zijn tweede zoon echter, B.W.A.E. baron Sloet tot Olthuis, nam de liberale fakkel van zijn vader over en werd overtuigd Thorbeckiaan.

Nadat in 1851 de districten, en dus ook het ambt van districtcommissaris, waren opgeheven, leidde Sloet tot aan zijn dood een teruggetrokken bestaan. Samen met J.R. Krepel, koperfabrikant te Voorst (Klarenbeek) en J. Buitenhuis, molenmaker te Apeldoorn, bleef hij zich inspannen voor de realisatie van het Apeldoorns-Dierens kanaal. Nog tijdens zijn leven werd er, op papier althans, een begin mee gemaakt. Op 2 mei 1859 stierf Sloet, 76 jaar oud, op huize De Beele.

Werken

- ‘Beknopt overzicht van het Fabriekwezen, op het Platte Land der Veluwe, in 1838’, in: *Tijdschrift ter Bevordering van Nijverheid* 5 (1839), 473-482
- ‘Grondtrekken der Staathuishoudkunde, §V, Verdeeling van de arbeid in het landbouwend bedrijf’, in: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek (=TSS)* 4 (1848), 1-9
- ‘Memorie wegens de Fabrieken op Veluwe, die door water gedreven worden’, in: *TSS* 5 (1850), p. 225-241
- ‘Kanalisisatie op de Veluwe’ in: *TSS* 5 (1850), 427-473

Literatuur

- C.J.C.W.J. Arnold, *Apeldoorn in opkomst*, Zutphen 1971
- I.J. Brugmans, *Paardenkracht. Mensenmacht. Sociaal-economische Geschiedenis van Nederland 1795-1940*, Den Haag 1983
- E. Luikens, *Een bestuurder van formaat. Jan Adriaan Joost baron Sloet tot Olthuis, schout/burgemeester van Apeldoorn 1818-1824*, Apeldoorn 1992
- E. Luikens, *De veertien burgemeesters van Apeldoorn*,

Apeldoorn 1993, 8-15

- E. Luikens, ‘De Apeldoornse afgescheidenen kortstondig erkend: 1836’, in: *BM Gelre* 84 (1993), 159-176
- E. Luikens, *Apeldoorn in de schaduw van Het Loo 1785-1905. Politieke, bestuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingen in Apeldoorn*, Zutphen 1999
- S.W. Verstegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe 1650-1830*, Zutphen 1990

Bronnen

- Apeldoorns Archief, Gemeentebestuur 1818-1945, notulen gemeenteraad, inv. nrs. 1, 2
- Apeldoorns Archief, *ibid.*, notulen B en W, inv. nrs. 44, 45
- Apeldoorns Archief, *ibid.*, publicatieboeken, inv. nr. 71
- Apeldoorns Archief, *ibid.*, jaarverslagen, inv. nr. 322, de jaren 1818-1824
- GldA, Archief van de Provincie Gelderland 1813-1851, Provinciale Staten, notulen 1824-1844
- *De Kaleidoskoop, Het Nieuws- en advertentieblaadje* 1847-1849

Elze Luikens

Jan Taminiau

1876-1961, *fabrikant*

Johannes Ludovicus Lambertus (Jan) Taminiau werd op 18 mei 1876 in Zutphen geboren als zoon van de apotheker Johannes Taminiau (1844-1909) en Jacoba Johanna Scholten (1843-1917). Op 7 januari 1902 trouwde Taminiau in Zutphen met Emma Domenica Agnes Forstmann (1867-1939). Met haar kreeg hij vijf kinderen. Na de dood van zijn echtgenote hertrouwde hij op 20 november 1940 in Elst met Eugenie Elisabeth Kreté (1881-1955). Taminiau overleed op 19 juni 1961 te Nijmegen.

De familienaam Taminiau is van Belgische origine en waarschijnlijk afgeleid van het plaatsje Tamines, gelegen aan de Sambre tussen Charleroi en Namen. Als zoon van de Nederlandse stamvader van deze familie had Johannes (Jan) Taminiau in de tweede helft van de 19de eeuw een apotheek annex drogisterij in Zutphen. Het was in die tijd gewoonte dat een deel van de bessenogst bij de apotheker terecht kwam, die er op zijn beurt (medicinaal) vruchtensap van maakte. Jan Taminiau jr., die na zijn HBS-opleiding als apothekersbediende bij zijn vader ging werken, vond het experimenteren met bessen en essences voor het maken van vruchtensap zo boeiend dat hij

zijn vader te kennen gaf hiermee door te willen gaan. Hij kreeg de apotheek zo ver dat deze in 1898 voor zijn zoon een pand huurde, naast de apotheek in de Zutphense Korte Hofstraat. Jan kon nu een fabriekje beginnen voor het ontwikkelen van sappen en conserven. Hij maakte zijn studie voor apotheker, waaraan hij in 1896 was begonnen, niet af, wat betekende dat er geen opvolger zou zijn voor de apotheek-drogisterij. In het najaar van 1899 bezocht Jan enkele Duitse fabrieken waar vruchtensappen, vruchtenwijnen en marmeladen werden geproduceerd. Vooral tijdens zijn stage bij Georg Maus te Homburg leerde hij het procédé van de grootschalige bereiding van deze

J.L.L. Taminiau, olieverf op doek door Max Nauta, 1947 (uit: M. Muller, *Max Nauta*, Amsterdam 1949)

producten kennen, evenals het proces van de jamfabricage.

De jonge fabrikant beseftte dat het niet zinvol was de vruchten uit het Betuwse fruitteeltgebied naar Zutphen over te brengen en dat het beter was zich midden in de Betuwe te vestigen. In deze jaren werden er pogingen aangewend om de handel in fruit en groenten te verbeteren. Na de aanleg van de spoorwegen waren er bij de stations in Geldermalsen, Kesteren en Elst een soort markten voor zacht fruit ontstaan, waar grossiers uit de steden inkopen kwamen doen. Begin 1901 plaatste Taminiau een advertentie in het weekblad *De Betuwe* voor de aankoop van 500 m² bouwgrond. Hij ontving hier echter geen reacties op. Wel kreeg hij een tip van een fruitleverancier dat in Elst grond van de fruithandelaar M.A. Vink te koop was. Het terrein was gunstig gelegen aan de spoorlijn Arnhem-Nijmegen, maar er was een nadeel aan verbonden: het grondwater bleek sterk ijzerhoudend te zijn en niet geschikt voor de fabricage van goede vruchtenwijn en vruchtensappen. Taminiau ging daarom experimenteren met waterontijzeringsinstallaties. Bij gebrek aan goede apparaten ontwierp hij er zelf een voor zijn nieuwe fabriek.

Op 8 december 1901 werd de eerste steen voor de bouw van de fabriek gelegd en op 1 mei 1902 kon een aanvang worden gemaakt met de productie onder de naam De Nederlandsche Stoom-Vruchtensappenfa-

briek J.L.L. Taminiau. In hetzelfde jaar huwde Jan met de apothekersassistente van zijn vader, Agnes Forstmann, die al in 1890 in de apotheek was komen werken. Vader Taminiau vond het niet gepast dat beide geliefden in zijn buurt werkten, wat betekende dat Agnes in de periode tussen huwelijksaanzoek en huwelijksdatum als inmiddels gediplomeerde farmaceute ging werken bij een Zwolse apotheek. Het echtpaar ging na het huwelijk nabij het fabrieksterrein wonen in een huis dat Jan van de reeds genoemde Vink had gehuurd. Omdat muziek zijn spaarzame vrije uren vulde, kocht Jan in zijn nieuwe huis in Elst meteen een piano. Zijn muzikaliteit openbaarde zich later op vele manieren. Zo was hij 20 jaar organist in zijn parochiekerk en dirigent-oprichter van een kerkkoor. Het orgelspel had Jan bij Jos Dusch geleerd, toen hij een jaar op kostschool Leeuwenburg in Utrecht zat.

De nieuwe Elster onderneming begon met acht arbeiders. Aanvankelijk kon ieder personeelslid alle voorkomende werkzaamheden verrichten. Naarmate de fabriek zich echter uitbreidde, vereiste de fabricage meer specialisatie. Oorspronkelijk bestond het productiepakket uit vruchtensappen, vruchtenwijnen, limonadesiropen, azijnen en halffabrikaten, zoals vruchtenpulp voor huishoudjam. Het assortiment groeide geleidelijk. De conserveringsmethode ontwikkelde zich eveneens stapsgewijs, onder andere door pulp in inmaakstations te bewaren. Al snel bleek de kredietverlening een groot probleem. Om de continuïteit van zijn bedrijf niet in gevaar te brengen, ging Taminiau in juni 1910 een compagnonschap aan met de fruitleverancier J.F. Baltussen uit Elst. De vennootschap onder firma hield na vier jaar op te bestaan, omdat de financiële problemen toen waren opgelost.

Leveranties aan Engeland en Duitsland tijdens en na de Eerste Wereldoorlog zorgden voor een grote omzetting, terwijl de kosten tot een minimum beperkt bleven. In 1919 had echter plotseling een enorme daling in de omzet plaats. Tegelijkertijd stegen de loon-, vracht- en reclamekosten sterk. Ook in de jaren daarna kwam hierin geen verbetering. Bovendien bracht in 1924 de Bank-Associatie te Amsterdam het bankkrediet aanmerkelijk terug. Taminiau wist een dreigend faillissement te voorkomen, toen hij erin slaagde een obligatielening aan te gaan met leveranciers, vrienden en familieleden. Op 1 maart 1929 verbeterde de kapitaalpositie van het bedrijf door de oprichting van een naamloze vennootschap. Als vennoten traden op: A.Th. Donders, koopman te Arnhem, J.J. Donders, fabrikant te Arnhem, J.L.L. Taminiau en zijn zoon Jan, beiden te Elst.

De ruimere middelen maakten het mogelijk bedrijfsovernames te doen. Om het productievacuüm van het typische zomerbedrijf in de wintermaanden op te vullen, werden in 1932 en 1935 twee appelstroopfabrieken overgenomen. Vervolgens zocht Taminiau een nieuwe partner. Onderhandelingen met de N.V. Centrale Suiker Maatschappij (CSM) resulteerden in 1937 in de overname van het hele aandelenpakket. CSM verzekerde zich op deze manier van de afzet van suiker en derivaten aan de conservenfabriek in Elst. Het bleek een gouden greep en betekende onmiskenbaar een versterking van Taminiaus positie ten opzichte van de concurrentie. Met toestemming van CSM vond twee jaar later de overname van een vruchtensap- en jamfabriek in Alphen aan den Rijn plaats. Geleidelijk aan ging het oorspronkelijke eenvoudige fabricageproces plaatsmaken voor een moderne wetenschappelijke vruchtenconservenfabriek. De producten werden meer en meer onder het merk TEO (Taminiau-Elst-Overbetuwe) verkocht. Ook werd de fabrieksgevel aan de spoorzijde van een grote 'T' als logo voorzien.

Op 18 januari 1939, twee jaar nadat de familie Taminiau was verhuisd naar de Canisiussingel 27 in Nijmegen, kwam Jans vrouw Agnes ('Neesken') te overlijden. Zij leed aan artritis en bewoog zich de laatste jaren van haar leven in een invalidenwagentje. Ze heeft het bij haar echtgenoot niet altijd even gemakkelijk gehad. In de familie gaat het verhaal dat Taminiau, die goedgevig was, bij gelegenheid van een grote onderhoudsbeurt aan het kerkorgel in de Sint-Werenfriduskerk in Elst een belangrijk geldbedrag schonk. Dit was echter zoveel dat er voor de aankoop van vloerbedekking in hun nieuwe huis geen geld meer was. Op 20 november 1940 hertrouwde Jan Taminiau met zijn procuratiehouder van de bedrijfsadministratie, Eugenie Kreté. Dit hertrouwen zo vlak na het overlijden van zijn eerste echtgenote vond men in familiekring niet van goede smaak getuigen. Korte tijd later verhuisde het echtpaar naar de Graadt van Roggenstraat in Nijmegen.

Taminiau was een bekende persoonlijkheid in diverse werkgeversverenigingen, zoals de Kerckebosclub en de Nederlandsche Bond van Jamfabrikanten. Hij was verbaal zeer begaafd, goed in talen en had een goed zakelijk inzicht. Hij was een gemeenschapsmens, die eerder zocht naar wat mensen bindt dan wat hen scheidt. Het familieleven van zijn medewerkers ging hem ter harte; ook van het wel en wee van de Elster bevolking was hij goed op de hoogte. Taminiau was bovendien zeer geïnteresseerd in archeologie en in de geschiedenis van de R.K. parochie van de Heilige

Werenfridus aldaar. Zo was hij betrokken, ook financieel, bij de oprichting van het R.K. Verenigingsgebouw Het Centrum, waar hij vele jaren lid van de raad van beheer was.

Op 18 mei 1941, de dag waarop hij 65 jaar werd, nam Taminiau afscheid als algemeen directeur. Vanaf die dag liet hij zijn zoon Johannes Josephus Maria (Jan) als directeur fungeren. Zelf bleef hij als directeur-adviseur aan het bedrijf verbonden, doch hij wenste geen eindbeslissingen meer te nemen. Toen de geallieerde legers op 17 september 1944 hun sprong naar Arnhem waagden, lag de fabriek plotseling midden in het krijgsrumoer. Een dag later werd op het spoorwegemplacement een aantal wagons met munitie opgeblazen, tengevolge waarvan de gebouwen aanzienlijke schade opliepen. In november 1944 moest de bevolking evacueren, omdat het niet was uitgesloten dat de Betuwe onder water zou worden gezet. Om die reden werd besloten de jamproductie voor de inmiddels bevrijde provincies naar Oss over te brengen. Bij de N.V. Zwanenberg werden hiertoe enkele loodsen gehuurd. De goederenvoorraad in Elst werd in 654 autovrachten van drie tot tien ton naar Oss overgebracht. De bedrijfsadministratie kwam in Nijmegen terecht. Een gedeelte van het achtergebleven personeel ging zo vaak als mogelijk naar de fabriek in Elst om er de oorlogsschade te herstellen. Na enkele maanden was het complex weer bruikbaar voor productiedoeleinden, maar gebrek aan personeel, het stilvallen van de aanvoer van grond- en brandstoffen, het ontbreken van verpakkingsmateriaal en de aanwezigheid van mijnen vertraagden de hervatting van de productie in Elst. Pas in augustus 1945 kon een gedeelte van de werkzaamheden uit Oss worden overgenomen. Voor de werkgelegenheid in Elst was dit belangrijk getuige het aantal medewerkers dat kort na de oorlog in de fabriek werk had. In 1947 waren er 370 personeelsleden werkzaam en tijdens de campagne, het sorteren van de vruchten vóór de productie, waren er in dat jaar zelfs 850 mensen aan het werk, ongeveer 15% van de Elster beroepsbevolking.

Na zijn aftreden als directeur vond Jan Taminiau sr. tijd om als amateurhistoricus een boek te voltooien over de geschiedenis van Elst. Het boek verkondigde de stelling dat er in Elst een Romeinse nederzetting was geweest. Argumenten voor deze stelling vond Taminiau in de grootte van het gotische kerkgebouw, in het feit dat Elst in 726 tot het bezit van de frankische koning Karel Martel behoorde, in het feit dat de heilige Werenfridus er was begraven, alsmede in de vondst van veel Romeinse munten. In 1947 werden bij het her-

stel van de in de oorlog beschadigde kerk twee Romeinse tempels ontdekt. Twijfelende historici waren nu overtuigd. Het wapenfeit kon echter niet meer worden vermeld in Taminiaus in 1946 uitgebrachte studie *Geschiedenis van Elst in de Over-Betuwe en zijn R.-K. parochie vanaf het jaar O.H. 690 tot op onze dagen*.

Op 1 mei 1952, precies vijftig jaar nadat hij de fabriek in Elst was begonnen, nam Taminiau tijdens een groot feest afscheid als directeur-oprichter en als adviseur. Vier jaar eerder, ter gelegenheid van de herdenking van de oorspronkelijke start van het bedrijf in Zutphen, was hij al benoemd tot ereburger van Elst en was er ook een straat naar hem vernoemd. Op 24 april 1948 was Taminiau benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Na het overlijden van Eugenie Kreté in 1955 verhuisde Jan Taminiau naar een flat aan de Batavierenweg in Nijmegen. Zes jaar later ging hij voor een onderzoek naar het St. Canisius-ziekenhuis. Hij moest daar blijven en liet, toen zijn levenseinde in zicht kwam, zijn dagboek halen waarin hij met bevedende hand schreef: "Deo Gratias". Een bijzonder leven eindigde op 19 juni 1961.

Werken

- *Geschiedenis van Elst in de Over-Betuwe en zijn R.-K. parochie vanaf het jaar O.H. 690 tot op onze dagen*, Nijmegen, Utrecht 1946

Literatuur

- J.J.M. Taminiau, *De geschiedenis van het geslacht Taminiau in de Noordelijke Nederlanden*, 1973, manuscript aanwezig in de bibliotheek van het Gelders Archief Arnhem
- H.J.M. Mijland, *Inventaris van het archief van Taminiau's Conservenfabrieken N.V. 1898-1958*, Arnhem 1975
- S.E.M. van Doornmalen (red.), *Terugblik. Wonen en werken in de Betuwe 1900-2000*, Opheusden 2000
- *De Betuwe*, 29-4-1960 en 23-6-1961

Bronnen

- Archivalia betreffende de familie Taminiau, berustend bij mevr. drs. M.A.C. Taminiau te Rotterdam

A.B.J. Teulings

Johannes Teiler

1648-ca.1709, *cartesiaan, vestingbouwkundige, schilder en uitvinder*

Johannes Teiler werd op 23 mei 1648 te Nijmegen gedoopt als zoon van de herbergier William Teyler († april 1668) en diens tweede vrouw Anna van Haef. Hij overleed omstreeks 1709.

In het vredesjaar 1648 werd Johannes Teiler (of Teyler) te Nijmegen geboren. Van eenvoudige komaf zou deze Nijmegenaar een wonderlijke carrière maken, die hem langs internationale hoven en tot in de hoogste regionen van de geleerdenwereld voerde. Zijn roem zou echter niet lang duren, en als hij al naam heeft gemaakt, dan is het als uitvinder van een nieuw procédé voor kleurendruk. Zijn leven stond in het teken van de cartesiaanse filosofie en de vestingbouwkunde, op smaak gemaakt met schilderkunst en spionage. Maar het begon zoals gezegd zeer bescheiden.

Als Engelse of Schotse huurling was William Taylor, zoals Teyler senior toen nog heette, in de Republiek gekomen, en had zich tijdens het Twaalfjarig Bestand blijvend in de Nederlanden gevestigd. Zijn naam veranderde hij in Willem Teyler, onder welke naam hij in 1617 in Zutphen trouwde met Jenneken Loots, met

wie hij vier kinderen kreeg. Zij overleed echter jong en Teyler verhuisde naar Nijmegen, waar hij in 1637 met Anna van Haef uit Wesel hertrouwde. Hij verdiende zijn geld met een drankenhandel en begon in 1645 de herberg 't Hert, tegenover de Waag aan de Nijmeegse Grote Markt, uit te baten. Twee jaar later verwierf hij het burgerschap van zijn woonplaats. 't Hert was sinds de oprichting van de Kwartierlijke Academie in 1655, dus vanaf Johannes' zevende levensjaar, waarschijnlijk een ook door studenten regelmatig bezochte kroeg.

Johannes Teiler doorliep de Latijnse School in Nijmegen en studeerde daarna aan de Kwartierlijke Academie. Kort voor de dood van zijn vader in april 1668 promoveerde de twintigjarige Teiler op 31 maart in de wijsbegeerte op de disputatie *De anima philosophiae, sive rectae rationis ab errore discernendi ratione*. Met

zijn promotie voegde Teiler zich in het cartesiaanse kamp, bij zijn leermeester Theodorus Craanen. De bij het proefschrift gevoegde lofdichten suggereren dat al, maar ook inhoudelijk is dit overduidelijk. Teiler bespreekt de al door Descartes zelf geopperde mogelijkheid om vanuit de eerste zekerheid, dat je bent, zolang je denkt dat je bent (de bekende uitspraak '*cogito ergo sum*'), te komen tot een definitie van de toetssteen voor de waarheid, de heldere en onderscheiden gedachte.

Op 9 oktober van hetzelfde jaar schreef hij zich in Leiden in voor het vervolg van zijn studie, maar waarschijnlijk heeft hij daar evenmin als in Nijmegen ander dan propedeutisch onderwijs gevolgd. Gezien zijn latere belangstelling is het waarschijnlijk dat hij zich in Leiden meer op de wiskunde heeft toegelegd, voor welk leergebied zich in Nijmegen, na de dood van Christiaan Otter in 1660, geen afzonderlijke leerstoel meer bevond. Wel hebben Craanen en de hoogleraar geschiedenis, Samuel Tennilius, onderwijs in de wiskunde verzorgd, maar hun primaire taak lag op een ander gebied.

In 1670 werd Teiler weer gesignaleerd in Nijmegen, eerst bij een familieaangelegenheid en vanaf 15 april als hoogleraar op de door het vertrek van zijn leermeester Craanen vacant gekomen post. Daarmee was hij de eerste alumnus van de Kwartierlijke Academie die een aanstelling aan zijn alma mater kreeg. Bij de eerste driemaandelijke salarisbetaling wordt hij aangeduid als '*professor philosophiae et matheseos*', en ook op het titelblad van de onder hem verdedigde disputaties liet hij een dergelijke aanduiding gebruiken, waaruit mag worden geconcludeerd dat zijn leeropdracht de wijsbegeerte en de wiskunde omvatte. Ruim een jaar later, bij de aanstelling van de jurist Gerard Noodt, kreeg Teiler "wegens goede diensten en debvoiren" een loonsverhoging van honderd gulden.

Teiler was volgens zijn leerling Niebour, die later hofmedicus zou worden in Hannover, een zeer getalenteerd docent. Hij was, na zijn vertrek uit Nijmegen, kandidaat voor verschillende leerstoelen, maar wilde steeds zelf niet, of werd afgewezen vanwege zijn cartesiaanse gezindheid. Dat laatste was het geval in Utrecht. Verder was in hij kandidaat te Halle, Wolffenbüttel en Berlijn. Voor Teilers mogelijke aanstelling aan de Ritterakademie in Wolffenbüttel is door de beroemde filosoof en wiskundige G.W. Leibniz veel moeite gedaan. Hij kende Teiler van een ontmoeting in Parijs, en probeerde via Huygens opnieuw met Teiler in contact te komen. Huygens twijfelde eerst aan Teilers capaciteiten, maar werd naar zijn zeggen door de Utrechtse hoogleraar De

Ets (oorspronkelijk in kleuren) van Johannes Teiler, gezicht op Nijmegen vanuit het noorden, ca. 1680 (collectie gemeente Nijmegen)

Volder overtuigd van "ses bonnes qualitez". Ondanks een persoonlijk bezoek van zowel Huygens – die een halve mijl van Teiler af woonde – als de ambassadeur van Wolffenbüttel, liepen de pogingen op niets uit, waarschijnlijk omdat Leibniz niet op zijn vragen reageerde en omdat de Nijmegenaar vrij hoge looneisen had. Zijn verdere loopbaan verliep hierdoor geheel buiten de academische wereld, het meest in dienst van de Pruisische keurvorst, die hij hielp bij de verovering van Rügen (1676), Stettin (1678) en Namen (1693). Ook stond hij later in dienst van koning-stadhouder Willem III, opnieuw te Namen (1695).

In 1676 had Teiler Nijmegen verlaten voor een betrekking bij de keurvorst van Brandenburg als vestingbouwkundige bij de belegering van het eiland Rügen. Op 8 april 1678 werd hij bovendien vast door de Duitse keurvorst in dienst genomen als docent wiskunde voor diens twee jonge zonen. Kort na zijn aanstelling aan het Berlijnse hof kreeg Teiler een extra toelage voor het onderhoud van de tekenaar die hij in dienst had. De tekeningen zullen met name hebben gediend voor berekeningen in het kader van aanvals- en belegeringswerken.

Nog voor het einde van het jaar kreeg Teiler eervol ontslag. Hij werd opgevolgd door de Nijmegenaar Rutger van Langevelt, die wellicht eerder Teilers tekenaar was. Het ontslag van Teiler was het gevolg van intriges aan het hof, waar men jaloers was op het succes dat Teiler had behaald te Rügen en Stettin, dat hem als leraar van de prinsen veel invloed kan hebben gege-

ven. Toch was het ontslag eervol, omdat de vorst zelf hem nog altijd gunstig gezind was. Deze heeft hem ook later nog, via zijn ambassadeur in Den Haag, gesteund.

Teiler keerde hierop nog in hetzelfde jaar 1678 terug naar Nijmegen, waar hij de magistraat verzocht om betaling van achterstallig loon. Van de hem verschuldigde f 4447,- kreeg hij er uiteindelijk f 2700,-. Van dit bedrag maakte hij een lange reis, waarvan hij achteraf – opnieuw vanuit Nijmegen – schriftelijk verslag deed aan de Brandenburgse vorst, in de hoop zo weer in diens gunst te komen. Het doel van de reis was, zo schreef hij zijn voormalige werkgever, het vergroten van zijn vestingbouwkundige kennis. Als dekmantel zou hij zich voor kunstschilder hebben uitgegeven, hoewel het schilderen op zich voor hem ook een doel moet zijn geweest. Naast de Berlijnse brief zijn van Teilers reis nog twee verhalen overgeleverd via Jacob Campo Weyerman. Deze fantastische verhalen, die hij uit de tweede hand vernam, zijn hoogstwaarschijnlijk inderdaad door de voormalige Nijmeegse professor verteld, gezien de vergelijkbare toon van de brief aan de Brandenburgse vorst.

Tijdens zijn reis, door vrijwel alle landen van het Middellandse-Zeegebied, verbleef Teiler enige tijd in Rome, waar hij lid was van de Nederlandse schildersvereniging 'de Bentveughels'. Naar het gebruik van de vereniging kreeg Teiler een bijnaam, 'Speculatie', een dubbelzinnige verwijzing naar Johannes' karakter en naar het Latijnse *speculator*, spion. Speculatie was niet Teilers eerste bijnaam in Rome. Eerst heette hij Ezel en later, nadat hij met het geven van banketten een vleierder bijnaam had geprobeerd te kopen, Gouden Ezel. Het feit dat Teiler onmiddellijk in de schilderskring werd opgenomen, is overigens een duidelijke aanwijzing voor zijn schildersvaardigheden.

Na zijn reis vestigde Teiler zich opnieuw in de Republiek, ditmaal in Holland. Hij kocht het huis te Blottinge bij Rijswijk, waar hij gedurende een jaar (1695-1696) woonde en een drukkerij had. In 1697 hoopte Teiler opnieuw in de dienst van de keurvorst te komen. Hij verkocht zijn drukplaten en probeerde via minister Danckelmann de gunst van het Berlijnse hof te verwerven. Danckelmann viel echter in ongenade, waardoor ook Teilers carrière werd gefrustreerd.

Zijn kennis op het gebied van de aanleg, verdediging en belegering van vestingen legde hij vast in zijn indertijd zeer wijd verspreide *Architectura militaris* (Rotterdam 1688). Hierin maakte Teiler een verbinding tussen zijn verschillende talenten, door de belegering en fortificatie op wiskundige principes te gron-

den. De meeste bekendheid verwierf Teiler echter niet met zijn vestingbouwkunde, noch met zijn academische werk. Zijn naam werd een begrip in de kunst- en drukhistorische wereld dankzij het door hem uitgevonden kleurendrukprocédé, waarvoor hij in 1688 octrooi verkreeg. Teiler is zich in de loop van de jaren '70 van de 17de eeuw met drukken gaan bezighouden, in de periode dat de Nijmeegse academie stil lag. Het oorspronkelijke doel van Teilers drukwerkzaamheden was militair van aard.

Hoe baanbrekend de uitvinding ook was, doordat Teiler niet afstapte van de basismethode van de lijngravure, is zijn procédé geen lang leven beschoren geweest. Alleen in Engeland heeft het een aanzienlijke verspreiding gekend. Omdat Teiler met zijn techniek alleen lijnen kon drukken, moest hij zijn afbeeldingen met de hand bijkleuren. Hiermee was hij een voorloper van de Engelse gewassen-aquarelschool van rond 1800. Zijn mooiste drukken heeft Teiler zelf gebundeld uitgegeven. Daarnaast heeft hij een werk geschreven over schilderkunst, architectuur, geometrie en perspectieven, waarvan helaas alleen het titelblad is overgebleven. Dit werk geeft wel zijn veelzijdigheid aan.

De gegevens die van hem bekend zijn, blijken echter te schaars om meer dan het bovenstaande te zeggen. Daarom ook is het des te betreuenswaardiger dat een handgeschreven biografie, waarvan Roukens in 1769 nog een exemplaar vermeldde, verloren is gegaan. Van Teiler kan achteraf niet meer worden gezegd dan dat hij iemand was die van belang had kunnen zijn. De waardering voor zijn intelligentie en docer kwaliteiten – uit de mond van zeker niet de minste personen – is algemeen, en wordt nog versterkt door zijn kandidatuur voor verschillende professoraten. Teilers veelzijdigheid heeft hem naar alle waarschijnlijkheid parten gespeeld, wat opnieuw een argument is voor de verklaring van zijn Romeinse bijnaam Speculatie.

Werk (voor zover niet in de tekst vermeld)

- *De ideis, disputationum philosophicarum miscellaneorum III, Johannes Fildar respondens*, Nijmegen 1671

Literatuur

- J.M.G.M. Brinkhoff, 'Verheerlijkt Nijmeegs vernuft: lofzangen op Teiler', in: *Numaga* 30 (1983), 99-102
- J. Kok, 'Johannes Teyler, professor, kunstenaar', in: *Phoenix. Maandblad voor beeldende kunsten* 1, nr.2 (1946), 5-17

- G. L[emmens], 'Nieuwe gegevens betreffende de Nijmeegse hoogleraar Johannes Teyler, "uitvinder" van de kleurendruk', in: *Numaga* 30 (1983), 51-52
- G.Th.M. Lemmens en J.A. van Beers, *Johannes Teyler, Nederlandse kleurendruk rond 1700*, Nijmegen 1961
- E. van Meerkerk, 'Een filosofische lessenserie aan de Kwartierlijke Academie (1663-1665)', in: *Numaga* 45 (1998), 43-61
- E. van Meerkerk, 'The Right Use of Reason: The Only Philosophical Thesis at the Former University of Nijmegen (1668)', in: *Lias* 26 (1999), 77-102
- A.D.A. Monna, 'Opnieuw Johannes Teyler', in: *Numaga* 32 (1985), 11-13
- F.L.R. Sassen, 'Levensberichten van de hoogleraren der Kwartierlijke Hogeschool te Nijmegen', in: *Numaga* 9 (1962), 104-127
- J.C. Weyerman, *De levensbeschrijvingen der Nederlandsche konst-schilders en konst-schilderessen*, deel 3, 's-Gravenhage 1769, 327-331

Bronnen

- Gerhardt, C.L., *Der Briefwechsel von Gottfried Wilhelm Leibniz mit Mathematikern*, Berlijn 1899, fotomechanische herdruk Hildesheim 1962
- Grieser, R., 'Korrespondenten von G.W. Leibniz. 1. Johannes Teyler. Geb. (get. 23) Mai 1648 – gef. zwischen 1701 und Juni 1709', in: *Studia Leibnitiana* 1 (1969), 208-227
- Berlijn, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, I. HA Geheimer Rat, Rep. 9 Allgemeine Verwaltung K Lit d Fasz. 3, Brief van Teiler aan Frederik Wilhelm van Pruisen
- Nijmegen, Het Archief, Archief van de curatoren en rectoren van het Gymnasium, de Latijnse School en de Kwartierlijke Academie, 1648-1969, inv.nr.451 (Salarisbetalingen aan Pels, wed. De Greve en Teiler) en inv.nr. 951 (salarisbetalingen aan professoren)

Edwin van Meerkerk

Antoine Louis des Tombe

1907-1987, *burgemeester*

Antoine Louis des Tombe werd op 19 februari 1907 in De Bilt geboren. Hij was een zoon van Jacob Willem des Tombe, wethouder te De Bilt (1861-1921), en Antoinette Louise Baronesse van Boetzelaer (1873-1965). Op 2 juli 1954 trad hij te Blaricum in het huwelijk met Alice de Vries Robbé (geb. 1933). Zij kregen een dochter. Antoine Louis des Tombe overleed op 12 juni 1987 in Apeldoorn.

Antoine Louis des Tombe stamde uit een familie die van oorsprong afkomstig was uit de Noord-Franse textielstad Tourcoing. Tijdens de Hugenotenoorlog vluchtten zijn voorouders uit Frankrijk en vestigden zich eind 16de eeuw in Leiden waar ze via de lakenindustrie tot aanzien kwamen. Een van de nazaten, Jacob des Tombe, was in de 18de eeuw drost van Amerongen, en zijn achterkleinzoon Jacob Willem was wethouder te De Bilt en de vader van Antoine Louis.

Antoine Louis was 14 jaar toen zijn vader stierf. Hij bezocht op dat moment het gymnasium te Utrecht. Na zijn rechtenstudie aldaar vertrok hij in 1932 als volontair naar de gemeentesecretarie van Maartensdijk en in juli 1933 werd hij benoemd tot adjunct-commissies/redacteur in de voormalige gemeente Zuylen. Des Tombe, lid van de Christelijk Historische Unie, werd in oktober 1934 benoemd tot burgemeester van Abcoude. Zijn benoeming tot burgemeester betekende

de voor de hele familie een verhuizing. Zijn moeder, twee zussen en een broer verhuisden mee naar Abcoude. Antoine Louis was op dat moment ongehuwd, evenals zijn oudere broer en zussen.

In oktober 1939 volgde zijn benoeming tot burgemeester van Soest. Opnieuw verhuisde de hele familie mee. De gemeente had het in de oorlogsjaren met burgemeester Des Tombe niet beter kunnen treffen, vond men in Soest. Toen de gemeenteraad in 1941 door de Duitse bezetter buiten spel was gezet en de wethouders slechts een adviserende bevoegdheid hadden gekregen, verrichtte burgemeester Des Tombe als enig bestuurder tijdens de oorlogsjaren belangrijk bestuurlijk werk. Zo nam hij in juni 1942 het initiatief tot een gemeentelijk uitbreidingsplan. Vanwege de sterke bevolkingsgroei in die jaren completeerde Des Tombe dit uitbreidingsplan een jaar later met een plan voor industrievestiging. In feite legde hij met beide

A.L. des Tombe (foto: Apeldoorns Archief)

plannen de basis voor het naoorlogse ruimtelijke beleid van de gemeente Soest. Ook in het verzet tegen de bezetter was burgemeester Des Tombe actief. Toen de Duitse propaganda voor tewerkstelling in Duitsland in het begin van 1943 bleek te falen en de oorlogsonwikkelingen een grotere Arbeitseinsatz in de Duitse oorlogsindustrie noodzakelijk maakten, gaf hij op 21 mei 1943 persoonlijk opdracht de gemeentelijke bevolkingsregisters met spoed te laten verdwijnen. Omdat hij een jaar later werkrachten voor Duitse tewerkstelling weigerde aan te wijzen, besloot Des Tombe, na de oorlog omschreven als de ziel van het verzet, op 15 oktober 1944 onder te duiken maar wel in de buurt van Soest om, zoals hij dat stelde “in contact te kunnen blijven met de gemeente”. Reeds enkele uren na de bevrijding keerde burgemeester Des Tombe terug naar Soest, waar hij door de bevolking enthousiast onthaald werd. Daarna maakte hij een rondgang door die straten waarvan de namen op last van de Duitse bezetter veranderd waren. Straatnaambordjes van onder andere Wilhelminalaan en Julianalaan werden door Des Tombe, staande op een laddertje met een oranjestrik versierd, persoonlijk teruggehangen. Een jaar later werd hij benoemd tot burgemeester van Apeldoorn. Bij zijn afscheid werd hij met grote dank-

baarheid toegesproken en kreeg hij van de Soester burgerij een nieuwe auto aangeboden om gemakkelijker “veelvuldig contact met Soest te kunnen bewaren”.

Op 17 juni 1946 werd de 39-jarige mr. A.L. des Tombe in een buitengewone zitting van de Apeldoornse gemeenteraad geïnstalleerd. Niet in het stadhuis dat door brand op 19 mei 1943 onbruikbaar was geworden, maar in hotel Bloemink aan de Loolaan. Daar werd hij door loco-burgemeester mr. T. Vroom toegesproken. “Uw benoeming”, aldus mr. Vroom “heeft de brede instemming van de Apeldoornse burgerij. De roep die van Uw persoon uitgaat wekt in Apeldoorn hoopvolle verwachtingen voor de toekomst”. Vervolgens schetste hij een beeld van de problemen waar de gemeente voor stond: een structurele werkloosheid en een buitengewoon nijpend tekort aan woningen in een landelijk gebleven Apeldoorn, in korte tijd uitgegroeid van een aardig dorp van zo’n 25.000 inwoners op het eind van de 19de eeuw tot een gemeente met ruim 81.000 inwoners op dat moment.

“Of Apeldoorn deze snelle bevolkingsgroei kan behouden, is afhankelijk van de woningbouw en de gemeentelijke uitbreidingsplannen. Het zal ook van Uw inzicht afhangen of Apeldoorn zo landelijk blijft of door het aantrekken van industriële bedrijvigheid een meer gesloten bebouwing krijgt. Daarnaast heeft Apeldoorn zich steeds gekenmerkt door een sober financieel beleid. De culturele mogelijkheden waren beperkt en de behoefte lijkt daardoor afgestorven. Wij hebben de sterke verwachting dat onder Uw stuwende leiding hierin verbetering zal optreden”.

Apeldoorns nieuwe burgemeester reageerde hierop met de woorden dat het hem verheugde dat er veel werk te doen was, met name op stedenbouwkundig en cultureel gebied. Maar met een vaste wil tot eendrachtige samenwerking zou er zonder bureaucratische verstarring veel tot stand kunnen komen. En hij vervolgde:

“Er is wel eens gezegd dat het burgervaderschap van de burgemeester onzin is en meer als een regeringscommissariaat gezien wordt. Hier ben ik het niet mee eens. Voor mij staat de sociaal dienende taak van de burgemeester voor de gemeente en haar inwoners op de voorgrond.”

In wezen zette Apeldoorns nieuwe burgemeester met deze woorden de lijnen van zijn beleid uit. Of zoals zijn burgemeesterschap na zijn overlijden omschreven werd: hij wilde samenbindend werkzaam zijn en het gemeentebestuur motiveren in de richting van evenwichtige groei van een wat ingeslapen dorp naar een volwassen stad. Aan die naoorlogse stedelijke en culturele groei van Apeldoorn heeft Des Tombe dankzij zijn bestuursvaardigheid, zijn grote kennis van zaken en zijn culturele belangstelling een initiërende aanzet gegeven.

Apeldoorn had in 1946 ruim 81.000 inwoners. Toen Des Tombe in 1972 afscheid nam, waren dat er bijna 128.000. Voor al die mensen waren voorzieningen nodig: woningen, werk, scholen, winkels en ontspanningsmogelijkheden. Ook de gemeentelijke infrastructuur moest aangepast worden. Daarnaast waren een gunstig werkklimaat en goed opgeleide werknemers van levensbelang voor de gemeente. Immers, alleen dan zouden nieuwe bedrijven zich in Apeldoorn vestigen en de reeds aanwezige bedrijven zich kunnen moderniseren. Des Tombes optreden leidde ertoe dat de werkgelegenheid in Apeldoorn voor van oudsher laag- en ongeschoolde werkrachten, werd uitgebreid met onder andere bedrijfsvestigingen als Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek (TNO), Centraal Beheer en Philips Electronica. Door de komst van de Rijksbelastingdienst, het Rijkscomputercentrum en de Rijksverzekeringskamer werd Apeldoorn na Den Haag de tweede schrijfstad van Nederland. Daarnaast wist Des Tombe persoonlijk C&A over te halen voor een vestiging in Apeldoorn te kiezen, wat de ontwikkeling van Apeldoorn als regionale koopstad inluide. De werkgelegenheid breidde zich sterk uit en dat deed het sociaal leefklimaat in Apeldoorn fundamenteel veranderen.

Het grootste naoorlogse probleem voor Apeldoorn, als één van de snelst groeiende gemeenten van Nederland, was de woningnood. De vraag die men zich bij elk uitbreidingsplan stelde, was: moet Apeldoorn zijn landelijk karakter behouden of moet men kiezen voor een meer aaneengesloten bebouwing. In de eerste naoorlogse jaren was vooral door geldgebrek weinig anders mogelijk dan het bestaande te renoveren. In 1948 sloot de gemeente Apeldoorn een partnership met Nottingham. In dat kader bezocht burgemeester Des Tombe de Engelse plaats. Hij zag dat men daar het probleem van de woningnood aanpakte door het bouwen van prefab-woningen. Eenmaal terug in Apeldoorn probeerde hij op de hem typerende geestige wijze de gemeenteraad ook enthousiast te krijgen voor een dergelijke aanpak. De prefab-woningen werden gerealiseerd in de twee nieuwe woonkernen Zevenhuizen en de Maten.

Maar in Des Tombes visie betekende stad worden meer dan alleen woningen bouwen. In wezen streefde hij naar een groeiconcept waarin vanaf het begin naast stedelijke uitbreiding en de zorg voor groen en recreatie, culturele voorzieningen gelijke aandacht zouden krijgen. Vanaf zijn aantreden wees Des Tombe het Apeldoorns gemeentebestuur op het belang van de aanwezigheid van dergelijke voorzieningen zoals

die elders het leven veraangenaamden. Hoewel zijn schouwburgplannen meerdere malen in de gemeenteraad werden afgewezen, werd zijn persoonlijke inzet uiteindelijk beloofd: op 12 maart 1965 werd Cultureel Centrum Orpheus officieel geopend met een opvoering van het Zwanenmeer. Zijn culturele ijver gaf ook de aanzet voor de totstandkoming van de Van Reekumgalerie en de omzetting van het bescheiden particuliere historisch museum tot gemeentemuseum. Aan zijn persoonlijke contacten met beeldende kunstenaars heeft Apeldoorn behalve de Vereniging van Beeldende Kunstenaars ook de beelden van de Russisch-Franse kunstenaar Ossip Zadkine en het wandkleed voor de grote zaal van Orpheus van de Fransman Michel Tourlière te danken.

Daarnaast was Des Tombe een groot voorstander van samenwerking met andere gemeenten, zowel regionaal als internationaal. Jarenlang was hij voorzitter van de door hem opgerichte IFAA, de International Friendship Association Apeldoorn, die de uitwisseling organiseerde met de Apeldoornse partnersteden Berlijn-Wilmersdorf, Minden, Sutton en Gladsaxe.

Zijn persoonlijke inzet voor Apeldoorn was groot en dat werd gewaardeerd. Op 12 juni 1971 werd hij geridderd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau. Na '38 jaar in het vak' geweest te zijn nam Des Tombe op 1 maart 1972 op grootse wijze afscheid. Bij die gelegenheid werd hij benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. In zijn dankwoord sprak hij de hem kenmerkende woorden: "Ik heb niet wat bereikt. Ik heb helpen bereiken".

Na zijn pensionering was Des Tombe nog bijna 13 jaar voorzitter van de Alliance Française Apeldoorn, waarvan hij vanaf de oprichting in 1949 erevoorzitter was en waarvoor hij bij zijn afscheid in 1985 de Franse onderscheiding de Grande Médaille Marc Blancpain de l'Alliance Française de Paris kreeg. Na zijn overlijden in juni 1987 werden de jaarlijkse cultuurlezingen van de Alliance Française als een postuum eerbetoon Des Tombelezingen genoemd.

Antoine Louis des Tombe was een aimabel, erudiet en harmonieus man en een groot bestuurder die zich nergens op liet voorstaan.

Werken

- Gedrukte inleiding, gehouden bij gelegenheid van het C.H.U.-congres te Apeldoorn, 29 april 1967
- *Nijver Apeldoorn*, Apeldoorn z.j.
- *Petite Monographie sur Apeldoorn, présenté par M. des Tombe, Bourgmestre d'Apeldoorn (Pays Bas)*, z.p. 1972

- *Responsability of local authorities in the social organisation of leisure, Sixth Session of the European Conference of local authorities*, Strasbourg 1966

- E. Luikens, 'Politieke en bestuurlijke ontwikkelingen', in: R.M. Kemperink e.a. (red.), *Geschiedenis van Apeldoorn*, Zutphen 1993, 231-246

Literatuur

- H. Diddens, *Orpheus, de bewogen geschiedenis van een theater*, Apeldoorn 1999
- E. de Graeff-van Calcar, 'Onderwijs en cultuur', in: R.M. Kemperink (red.), *Vijf en zeventig jaar Apeldoorn*, Apeldoorn 1984, 70-81
- W. de Kam, 'Door de Kroon getekenden', in: *Twee eeuwen door de Kroon benoemde burgemeesters van Soest*, Soest 2000
- E. Luikens, *De 14 burgemeesters van Apeldoorn. Van 1818 tot 1993*, Apeldoorn 1993

Bronnen

- Apeldoors Archief, notulen B en W en notulen gemeenteraad 1946-1972
- GA Soest, notulen B en W en notulen gemeenteraad 1939-1946
- *Nieuwe Apeldoornse Courant* 1946-1972
- *Ibidem*, d.d. 16 juni 1987
- *Soester Courant* 1939-1946

J.M.A.E. Janss

Johannes (Jan) Theodoor Toorop

1858-1928, schilder, tekenaar en graficus

Johannes Theodoor Toorop werd op 20 december 1858 geboren in het toenmalige Nederlands-Indië te Poerworedjo op het eiland Java als de middelste van de vijf kinderen van de Nederlandse assistent-resident Christoffel Theodorus Toorop en de Engels-Chinese Maria Magdalena Cooke. Op 12 mei 1886 trad hij in het huwelijk met de Engelse Annie Hall (1860-1929). Het echtpaar kreeg twee dochters, van wie er een kort na de geboorte overleed. De andere dochter was Charley, die een bekend schilderes werd. Van 1908 tot 1916 woonde Toorop in Nijmegen. Hij overleed op 3 maart 1928 in Den Haag.

Tot zijn negende jaar bracht Toorop zijn jeugd door op het eiland Banka, ten zuidoosten van Sumatra. Toen zonden zijn ouders hem naar Batavia om daar beter onderwijs te kunnen volgen. De overweldigende Indische natuur met zijn wild kronkelende bomen- en plantengroei heeft een grote indruk op de jonge Toorop gemaakt en zijn fantasie geprikkeld, wat ook in zijn latere schilderijen en tekeningen tot uitdrukking komt. Zijn jeugd is gelukkig geweest en hij sprak later graag over het 'oosterse' in hem dat altijd bewaard was gebleven. Zonder rekening te houden met die jeugdervaringen is de kunstenaar Toorop moeilijk te begrijpen. Op zijn veertiende jaar vertrok Toorop naar Nederland om daar net zoals zijn vader tot ambtenaar geschoold te worden. Hij bezocht de HBS eerst in Leiden en daarna in Delft. Vervolgens ging hij naar de Polytechnische School in Delft, waar hij tekenles kreeg van de kunstenaars Adolf le Comte en Paul Tetar van

Elven. Van zijn docenten en vrienden maakte hij daar dikwijls portretschetsen. Toorops vader was maar moeilijk over te halen om zijn zoon toestemming te geven een schildersopleiding te gaan volgen, maar uiteindelijk mocht hij naar de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Daar volgde hij van 1880 tot 1882 tekenlessen, maar de academische manier van werken beviel hem niet.

Zijn ouders hadden gehoopt dat hun zoon na zijn studie naar zijn geboortegrond zou terugkeren, maar deze terugkeer bleef uit. Na zijn studie aan de Rijksacademie vertrok Toorop met zijn medestudent de kunstenaar Antoon Derkinderen in 1882 naar Brussel om daar cursussen te volgen aan de Academie voor Schone kunsten. Brussel was in die tijd het centrum van een opmerkelijke vernieuwing in de kunst. Hij sloot zich aan bij 'Les Vingts', een Belgische avant-gardistische kunstenaarsvereniging, en kwam zo in con-

tact met binnen- en buitenlandse kunstenaars. In 1885 ontmoette hij in Brussel zijn toekomstige rooms-katholieke vrouw, de Engelse Annie Hall. In datzelfde jaar ging Toorop naar Engeland, waar het paar in 1886 trouwde. Toorop had in Engeland grote belangstelling voor de Arts and Crafts-beweging en de ideeën van William Morris. Morris streefde ernaar los te komen van het materialisme in de industrie en het fabrieksmatige bij het vervaardigen van voorwerpen voor dagelijks gebruik. Er werd door de beweging gestreefd naar decoratieve eenvoud en aandacht voor de natuur. Dat streven uitte zich ook in de schilderkunst, vooral van de schilder Edward Burne-Jones, die deel uitmaakte van de in 1848 opgerichte 'Pre-Raphaelite Brotherhood'. Dit sprak Toorop aan en heeft ertoe bijgedragen dat hij van de vele vormen van toegepaste kunst die door Morris en de zijnen werden beoefend het meest de grafische kunst in praktijk heeft gebracht. Ook de glas-in-loodramen in Engeland zijn van invloed geweest op zijn latere werk in Nederland.

Terug in Nederland deed Toorop zoveel indrukken op die hem boeiden en bezighielden dat hij meerdere soorten van schilderstijlen toepaste. Dankzij zijn groot talent kon hij zich die veelzijdigheid ook permitteren en bereikte zijn werk in iedere stijl een hoog niveau. Veranderingen in stijl, werkwijze en visie volgden elkaar snel op. Omstreeks 1900 stond Toorop op het toppunt van zijn roem. Hij speelde een grote rol in het kunstleven in Nederland en nam deel aan tentoonstellingen in heel West-Europa. Zijn grote kracht school niet alleen in zijn technisch kunnen en zijn voortdurende belangstelling voor de nieuwe ontwikkelingen op kunstgebied, maar ook en misschien wel juist in zijn vermogen de geest van de tijd in zijn werk weer te geven. In diverse werken is de invloed merkbaar van het impressionisme, realisme, art nouveau en symbolisme. Ook schilderde hij in een divisionistische stijl met bijzondere licht- en kleureffecten, wat wordt bereikt door het gescheiden naast elkaar plaatsen van dikwijls contrasterende kleuren. In 1892 maakte hij verschillende affiches, waaronder in opdracht van de 'NOF' (de Nederlandse Olie Fabriek) het wereldberoemde 'slaolieaffiche', waarop meisjes in volumineuze gewaden en met golvende haren olie in een kom met sla gieten. De Nederlandse 'Jugendstil' werd naar dit voorbeeld wel 'Slaoliestijl' genoemd.

Toorop hield van de zee. Hij woonde enkele jaren in Katwijk en Den Haag en verbleef gedurende twintig jaar tijdens de zomermaanden in Domburg. De zee is een regelmatig terugkerend motief in zijn werken, soms als symbolistische achtergrond en soms als onderwerp. Hij werd sterk geboeid door de streng gods-

Jan Toorop, zelfportret 1918, zwart krijt, in kleuren gewassen, wit gehoogd (foto: Museum Het Valkhof Nijmegen)

dienstige houding van de Zeeuwse bevolking. Ontelbaar zijn de portretten die hij maakte van vissers en boeren en de tekeningen van het strand en de duinen. Hier ook ontstonden zijn zo bekende aposteltekeningen. Zeeuwse boeren stonden voor hem model.

Vanaf 1905, het jaar waarin de van huis uit protestantse Toorop koos voor het katholicisme, beeldde hij bij voorkeur religieuze thema's uit in de verfijnde stijl die hem vooral in katholieke kringen zo bekend maakte. In de herfst van 1908 verhuisde Toorop naar Nijmegen en woonde daar tot 1916 in de Barbarossastraat 131. Hij voelde zich aangetrokken door het gunstige woonklimaat en het katholieke milieu. Toorop had via pastoor Thunnissen, die hem en zijn dochter Charley had gedoopt in de Vondelkerk te Amsterdam, talrijke vrienden gemaakt onder de geestelijkheid in Nijmegen, vooral jezuiteten. Een aantal van hen portretteerde Toorop in deze jaren. In Nijmegen kwam hij ook in contact met Anthony Nolet, een vooraanstaande figuur in het kunstleven aldaar en zelf verzamelaar. Met Nolet onderhield Toorop tot zijn dood een levendig schriftelijk contact, dat een deel van Toorops doen en laten in Nijmegen illustreert en een belangrijke bron

van gegevens vormt over zijn leven en werk. Een tentoonstelling in de Nijmeegse Schouwburg van een serie apostelstudies van zijn hand maakte grote indruk door de geheel nieuwe en ongewone wijze van afbeelden van de figuren, namelijk als echte werklieden.

Het is daaraan toe te schrijven dat Toorop in 1911 de opdracht kreeg om een ontwerp te maken voor een groot gebrandschilderd raam in het oosttransept van de neoromaanse Sint-Jozefkerk aan het Keizer Karelplein. De kerk is een kwartslag gedraaid omdat de ingang aan het plein moest komen te liggen. Dit verklaart waarom het apostelraam zich aan de oostzijde bevindt. Weergegeven wordt het tijdstip kort na de Hemelvaart van Christus. In zes smalle verticale banen zijn de leerlingen blootsvoets door Toorop twee aan twee achter elkaar geplaatst met vermelding van hun namen aan de onderzijde. Zij zijn afgebeeld met een attribuut dat ontleend is aan de legenden rond hun marteldood. Zij kijken omhoog naar Christus die in een grote tondo troont. In 1912 sloot Toorop een contract met het glasschilderatelier van Wilhelm Derix te Kevelaer. Het werk schoot langzaam op en in het voorjaar van 1915 werd het eindelijk geplaatst. Het overigens slecht betaalde raam werd zeer kritisch ontvangen. Zozeer zelfs dat in 1916 de opdracht voor een raam tegenover het apostelraam, het zogenaamde Jezuïetenraam, aan Derix werd gegeven. Dat het resultaat niet zo vooruitstrevend was nam het kerkbestuur blijkbaar voor lief. Toorop vond dat heel erg. Hij schreef aan de pastoor van de Sint-Ignatiuskerk:

“Maar ik heb er toch genoeg van om het apostelraam op die wijze, liturgisch en alles harmonieus zuiver in aansluiting met de omringende architectuur te hebben gemaakt. Daar moet maar eens een einde komen aan al dat ramengeknoei die onze mooie kerkgebouwen bederven”.

Toorop wilde afrekenen met de fabrieksmatige neogotische ramen met hun bontgekleurde vrome voorstellingen. In het katholieke Nijmegen kreeg Toorop de kans zijn gedachten over een nieuwe stijl in praktijk te brengen en zijn religieuze gevoelens uit te dragen in het apostelraam. Jammer genoeg bleef het bij deze ene glazenieropdracht. Daardoor bezit de Sint-Jozefkerk al tachtig jaar als enige kerk in Nederland een uniek glas-in-loodraam van Toorop.

In Nijmegen leerde Toorop de Oosterbeekse Miek Janssen kennen. Zij was dichteres en een diepgelovige katholiek, die alles voor de kunst van Toorop over had, veel over hem publiceerde en tot zijn dood met hem bevriend bleef. Zij stond model voor een aantal van Toorops tekeningen en op de kruiswegstaties voor de Sint-Bernulphuskerk te Oosterbeek.

Na de dood van Toorop organiseerde de Nijmeegse kunstkring 'In Consten Een' van 18 juni tot en met 1 juli 1928 in het Waaggebouw een tentoonstelling van Toorop onder de titel 'Wat Toorop aan Nijmegen naliet.' In *de Gelderlander* van 23 mei 1928 werd een oproep gedaan om Toorops werk inclusief krabbels en schetsen voor de tentoonstelling beschikbaar te stellen. Vijftig jaar na zijn dood werd in 1978 in Nijmegen weer een Tooroptentoonstelling georganiseerd. Nu in het Nijmeegs Museum Commanderie van Sint Jan en onder de titel 'Jan Toorop, de Nijmeegse jaren 1908-1916'.

Nog altijd geniet Toorops werk grote waardering en erkenning. In het Katwijks museum werd van 24 oktober 2001 tot 19 januari 2002 een tentoonstelling over zijn werken georganiseerd onder de titel 'Het late symbolisme' en tegelijkertijd in het Centraal Museum te Utrecht een tentoonstelling met de titel 'Vier generaties. Een eeuw lang de kunstenaarsfamilie Toorop/Fernhout.' Er werden werken getoond van Jan Toorop, zijn dochter Charley (1891-1955), haar zoon Edgar Fernhout (1912-1974) en diens zoon Rik Fernhout (1959). Deze beide tentoonstellingen trokken veel publiek. In 2003 organiseerde Museum Het Valkhof te Nijmegen een tentoonstelling met de titel 'Jan Toorop Portrettitist'. Hier waren zelfportretten te zien en portretten van familieleden, vrienden, kunstenaars, musici, geestelijken, politici, opdrachtgevers en vele anderen. Hoogtepunt was het in ons land welbekende portret van koningin Emma. Nijmegen eerde met deze expositie een oud-inwoner die als een belangrijke vertegenwoordiger van de 20ste-eeuwse schilderkunst kan worden beschouwd.

Literatuur

- P. van der Coelen en K. van Lieverloo (red.), *Jan Toorop portrettitist*, Nijmegen 2003
- Hans van der Grinten en Peter Thoben (red.), *Jan Toorop. De Nijmeegse jaren 1908-1916*, catalogus Commanderie van Sint Jan, Nijmegen 1978
- V. Hefting, *Jan Toorop 1858-1928*, Den Haag 1989
- M.C. Loosen-de Bruin, 'Het apostelraam van Jan Toorop te Nijmegen', in: *Bulletin Stichting Oude Gelderse Kerken* 23(1997), 14-20
- I. Spaander en P. van der Velde, *Reünie op 't Duin, Mondriaan en tijdgenoten in Zeeland*, Zwolle 1994

Bronnen

- Museum Het Valkhof, Nijmegen, Tooroparchieef

M.C. Loosen-de Bruin

Willemina Vermaat

1873-1967, *schrijfster*

Willemina Vermaat werd geboren op 17 mei 1873 te Zetten als tweede kind van Johannes Vermaat (1841-1915) en Geertruida Hubers (1844-1884). Zij bleef ongehuwd. Willemina Vermaat, die schreef onder het pseudoniem Wilma, overleed te Blaricum op 20 maart 1967.

Wilma Vermaat groeide op in een gelukkig leraarsgezin en volgde de opleiding tot onderwijzeres aan de Normalschool te Zetten. Door de Heldringgestichten kwam zij in aanraking met de sfeer van het Réveil, waarvan de geestelijke voornaamheid, die ook haar moeder bezat, haar zeer weldadig aandeed. Haar ouders en andere mensen uit Zetten behoorden tot de vele grote en goede mensen in haar leven wier gestalten zij in haar romans heeft getransponeerd. Wilma had een zwakke gezondheid en omstreeks haar twintigste openbaarde zich een jarenlange lichamelijke en geestelijke crisis die haar aan de rand van de afgrond bracht. Pas op 33-jarige leeftijd begon zij te genezen. In dit genezingsproces heeft haar neef en vriend, de predikant Dr. J.H. Gerretsen (1867-1923), een grote rol gespeeld.

In 1900 verhuisde Wilma naar Apeldoorn, waar zij enige tijd in het batikatelier van mevrouw Wegerif-Gravestein werkte. Dit bleek te zwaar voor haar, en na nog enkele maanden als onderwijzeres in Kootwijk te hebben gewerkt, wijdde zij zich voortaan volledig aan het schrijven. Vanaf 1924 woonde zij in Beekbergen, waar zij tot kort voor haar dood zou blijven wonen. De schoonheid van de natuur rond Kootwijk – de eindeloze verten, de blauwe diepten en het spel van licht en schaduw – had een overweldigende indruk op haar gemaakt: “De ruimte, deze heerlijkheid, deze gesluisde verte, dit levensmysterie, dat àl groter heerlijkheden deed vermoeden, behoorde toch geheel en volkomen bij het mensenhart met zijn oneindig verlangen naar de schoonheid van het leven”. De natuur van Gelderland – de bloeiende landen langs de rivieren en het mysterieuze heuvelland met zijn uitgestrekte bossen en heidevelden – was haar bijzonder dierbaar en neemt in haar werk een belangrijke plaats in. De natuurbeleving van haar romanfiguren blijft echter nooit puur esthetisch. Essentieel is de verinnerlijking van de natuur.

In 1907 debuteerde Wilma met het verhaal ‘Oude

Wilma tijdens haar Apeldoornse periode (foto: Letterkundig Museum)

Vrijster’ (*Ons Tijdschrift* 12 (1907), 686-699), in 1908 gevolgd door *De profundis* (Nijmegen 1908). In 1910 verscheen *Elze* (Nijmegen 1910), waarin allerlei nood en strijd van haar eigen leven is verwerkt. Een belangrijke roman is *Die vrijwillig dragen* (Baarn 1921), waarvan het thema gevormd wordt door solidariteit met de medemens, het mededragen van diens schuld en lijden. Hiertoe heeft God vrijwilligers uitverkoren die Hij op moeilijke, eenzame posten zet; zij zijn geroepen tot navolging van Christus, Gods eerste en grote Vrijwilliger. Ds. Sternberg, de hoofdfiguur, is een van deze vrijwilligers.

Een bijzondere plaats in Wilma’s werk wordt ingenomen door *Gods gevangene* (Baarn 1923), waarin ze

op bewogen en fijngevoelige wijze schrijft over het probleem van de homoseksualiteit. Na veel strijd komt de hoofdpersoon tot de erkenning dat God deze begrenzing (die van zijn geaardheid) in zijn leven heeft gebracht en hem hiermee een grote en tegelijkertijd veeleisende opdracht heeft gegeven: vergeestelijking van zijn liefde. Bij haar tijdgenoten heeft deze roman vele en merendeels afwijzende reacties opgeroepen.

Het probleem van het lijden dat zij – naar de woorden van haar congeniale biograaf Van der Heide – geleidelijk aan ging zien in het paulinisch perspectief van de geschonden schepping die als in barensweeën zucht en reikhalzend uitziet naar Gods verlossing, is het thema van *De lichte nacht* (Amsterdam 1929), waarin de blind wordende hoofdpersoon tot volledige overgave aan Christus komt. Dit boek was haar het meest dierbaar. Zij heeft hierin vorm gegeven aan als existentieel ervaren eigen leed om de grote nood in de wereld, maar tevens aan haar allesoverwinnend geloof, dat echter pas in strijd wordt veroverd, in de levensvernieuwende krachten van de opgestane Heer. Heel mijn leven, zo schreef zij in haar autobiografie *Het heilig wonder van mijn leven* (Amsterdam 1953), heeft in het teken gestaan van de overwinning van Christus op alle geestelijke en lichamelijke nood.

Tot haar belangrijkste romans behoort ongetwijfeld *Opstanding* (Amsterdam 1934). Ds. Helgers, die trekken vertoont van haar trouwe vriend en leermeester Gerretsen, ervaart intens de werkelijkheid van de Opstanding van Christus waarvan hij bezielde getuigt. Het gaat naar het leven, niet naar de dood, aldus het slot van deze roman over het “heerlijke, absolute Paas-evangelie dat mij niet alleen aan de dood ontruk had, maar ook mijn leven tot bloeien had gebracht!” Wilma leefde en schreef bij het licht van Pasen.

In *Wij groeten de broeders* (Amsterdam 1936) staat het Onze Vader centraal. Voor Bertha, één van de vele zuivere vrouwenfiguren in Wilma's werk, vormt dit gebed, dat vriend en vijand omvat en aan het begin van Gods Koninkrijk van liefde, vrede en gerechtigheid staat, de kern van haar leven. De roman heeft een duidelijke sociale thematiek, maar deze wordt steeds betrokken op het Koninkrijk Gods.

Sociale thematiek is er ook in *De kleine gemeente* (Amsterdam 1937), maar evenals in *Opstanding* en *Wij groeten de broeders* gaat het hier in essentie om de navolging van Christus, navolging die ook in het leven van de gemeente zichtbaar behoort te zijn: “Elk jaar moet het toch in de gemeente van Christus opnieuw gaan bloesemen en zingen, als bij elke nieuwe Lente

in de natuur! En dan met dit wonder, dat door de natuur met al haar schoonheid nooit achterhaald kan worden, dat de vrucht van Paschen niet vergaat en dat het door den winternacht heen elk jaar schooner gaat bloesemen en dat er zich al heerlijker vrucht gaat vertoonen!” Jezus is overwinnaar: dat is het grote thema van *Opstanding*, *Wij groeten de broeders* en *De kleine gemeente*.

In haar zoeken naar waarheid en geloofsgemeenschap stond Wilma open voor andere mensen en stromingen. Belangrijk was haar kennismaking in de jaren dertig met persoon en werk van de Silezische schrijver en ex-priester Joseph Wittig (1879-1949), wiens diepe vroomheid haar sterk aansprak. In *Leven en werk van Joseph Wittig. Een wonder van God* (Amsterdam 1939) gaf zij een liefdevol samengestelde bloemlezing van zijn geschriften. Van grote betekenis in deze jaren waren ook haar contacten met de Möttlingerbeweging, waar de genezende en vernieuwende krachten van het Evangelie voor ziel én lichaam zich bij velen hadden geopenbaard. Vervulling van haar verlangen naar ontmoeting met Christus en geloofsgemeenschap met anderen vond zij in de antroposofisch getinte Christengemeenschap waar zij zich in 1939 bij aansloot, al bleef zij lid van de Hervormde Kerk.

Na de Tweede Wereldoorlog verschenen nog *De lichtbrug* (Amsterdam 1946), waarin de vrouwelijke hoofdfiguren in hun strijd tegen de duisternis om hen heen dicht bij het Licht van Christus leven, *Binnen de lichtkring* (Amsterdam 1949), door Van der Heide gekarakteriseerd als “een roman over een subtiel vrouwenleven waarin de mystieke beleving van de werkelijkheid opvallend is”, en *Oom Johannes* (Amsterdam 1950), waarvan de met genegenheid beschreven hoofdfiguur, evenals Bertha in *Wij groeten de broeders*, leeft vanuit het Onze Vader. Haar laatste roman was *Als het dode hout gaat zingen* ('s-Gravenhage 1962), waarvan de hoofdpersoon door het lijden heen tot overgave aan God komt, een bij uitstek christelijk thema. Ten slotte verscheen nog een bundel gedichten, *De Koningsmantel* ('s-Gravenhage 1963).

Het fijnzinnig geschreven werk van Wilma – waarvoor de belangstelling voornamelijk tot christelijke kring, van waaruit in 1984 de Wilma-stichting werd opgericht, beperkt is gebleven – is een bewogen en bezielde getuigenis van Christus. Over haar bladzijden, zo schreef de criticus Rijnsdorp, glinstert de Paaszon; de Heer is waarlijk opgestaan. Maar ook in haar leven heeft zij ernst gemaakt met de navolging van Christus. Haar huis stond open voor allen die steun en troost behoefden, terwijl het in het laatste jaar van de Twee-

de Wereldoorlog vol was met evacués, onderduikers, joden en verdreven familieleden. Zelf heeft Wilma haar leven en werk samengevat in de laatste woorden van haar autobiografie: "Geloofd zij Jezus Christus, tot in alle eeuwigheid, Amen".

Werken (voor zover niet in de tekst vermeld)

- *Achter de heuvelen*, Utrecht 1916
- *De Bruidsketting*, Baarn 1923
- *Menschenhanden*, Amsterdam 1924
- *Moeder Stieneke*, Amsterdam 1926
- *Heerlijkheid. Gedachten uit het werk van Dr. J.H. Gerretsen. Verzameld door Wilma*, Amsterdam 1928
- *De Kruisboom*, Amsterdam 1931
- *Bloei*, Amsterdam 1933
- *Blumhardt en het tegenwoordige Möttlingen*, Amsterdam 1936
- *Als een bruid*, Amsterdam 1939

Literatuur

- M. Binnendijk-Knol, *De ontvangst van enkele romans van Wilma in kristelijke literaire kritiek*, doctoraalscriptie Nederlands, Vrije Universiteit, Amsterdam 1988
- J. Haantjes, *Over Wilma en haar werk*, Amsterdam 1931
- N. van der Heide, *Mijn voeten hebben Zijn spoor gevolgd. Over leven en werk van de schrijfster Wilma*, Leiden 1992
- *Informatiebulletin Wilma-stichting*, Voorthuizen 1984-1992; voortgezet onder de titel *Wilmar: infoblad van de Wilmastichting*, 't Harde 1993-
- C. Rijnsdorp, 'Wilma de milde', in: *Op zoek naar het geheim. Gebundelde essays*, Baarn 1954, 36-38
- H. Werkman, *Gesprek in de Neumshutte. Wilma Vermaat over Willem de Mérode*, Voorthuizen 1999

Bronnen

- Vrije Universiteit, Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum van het Nederlandse Protestantisme sinds 1800, Wilma-archief

O.W. Dubois

Mieke van der Wall-Duyvendak

1922-1992, *eerste vrouwelijke burgemeester in Gelderland*

Mieke (Mia) van der Wall-Duyvendak werd op 16 september 1922 te Nijmegen geboren als dochter van H.W. Duyvendak, accountant en later Nederlands-hervormd predikant, en M.S. Moulijn. Zij trouwde op 17 november 1943 met mr. Sake van der Wall, advocaat en procureur in Haarlem (1917-1949). Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren. Mieke van der Wall-Duyvendak overleed te Heemstede op 24 januari 1992.

In 1964 kreeg Geldermalsen als eerste gemeente in Gelderland een vrouwelijke burgemeester. De benoeming van de toen 42-jarige Mieke van der Wall-Duyvendak, afkomstig uit de Partij van de Arbeid, ging niet zonder slag of stoot. De Commissaris van de Koningin in Gelderland mr. H.W. Bloemers zag liever een man op deze post. Maar minister van Binnenlandse Zaken mr. E.H. Toxopeus zag in Mieke van der Wall de juiste vrouw op de juiste plaats en droeg haar voor benoeming voor. Op 29 september 1964 tekende koningin Juliana het Koninklijk Besluit. Mieke van der Wall was de tweede vrouw die in Nederland de ambtsketen kreeg omgehangen. Op dezelfde dag werd in het Utrechtse Leersum Tine 's Jacob-des Bouvrie (VVD) tot burgemeester benoemd. Achttien jaar daarvoor, in

1946, was Truus Smulders-Beliën als eerste vrouwelijke burgemeester (KVP) aangetreden in het Noord-Brabantse Oost-, West- en Middelbeers.

Mieke groeide op in een Nederlands-hervormd milieu. Haar moeder was predikantsdochter, haar vader aanvankelijk zendeling in Nieuw-Guinea, na zijn terugkeer in Nederland accountant en vervolgens predikant in Heemstede. In haar jeugd ging zij op school in Haarlem. De padvinderij was haar hobby. Na het eindexamen MMS volgde ze een opleiding tot lerares koken. Ze brak die af na haar huwelijk in 1943 met mr. Sake van der Wall. Deze toen 26-jarige advocaat en procureur was als kind getroffen door polio. Ondanks zijn invaliditeit was Sake maatschappelijk zeer actief. Kort na de oorlog werd hij wethouder voor de Christelijk-

Burgemeester Van der Wall-Duyvendak kwijt zich van haar huishoudelijke taken. (foto: particuliere collectie)

Historische Unie (CHU) in Haarlem. In februari 1946 maakte Sake de overstap naar de toen opgerichte Partij van de Arbeid. Ook Mieke meldde zich als PvdA-lid aan.

Na het overlijden van haar man in 1949 bleef zij achter met drie opgroeiende kinderen. Haar politieke interesse was toen al duidelijk aanwezig. Begin jaren '50 werd zij bestuurslid van de Protestants-Christelijke Werkgemeenschap (PCWG) binnen de PvdA. Van 1953 tot 1962 was zij gemeenteraadslid in Haarlem. Dit raadslidmaatschap combineerde zij met haar zorgtaken voor de kinderen en met een studie politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam, die zij echter niet voltooide. In de raad toonde zij haar sociale betrokkenheid. Ze wist onder meer te bereiken dat een bepaling uit het ambtenarenreglement werd geschrapt waarin stond dat een vrouwelijke ambtenaar die trouwde, ontslag kreeg. Buiten het raadswerk zette zij zich jarenlang in voor de opvang van Hongaarse vluchtelingen. In 1959 werd zij secretaris-directeur van de Stichting voor Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk in Haarlem, die zich inzette voor sociale integratie van probleemgezinnen.

Begin jaren '60 werd haar ambitie voor het burge-

meesterschap gewekt door een vraag van Rita de Bruyn Ouboter van de PvdA-Vrouwenbond: "Moet jij niet eens solliciteren naar een burgemeesterspost?" Na aanvankelijke aarzeling besloot zij de stap te wagen. De toenmalige 'burgemeesterslobbyist' van de PvdA-fractie J.H. Scheps, die zij kende uit de PCWG, maakte haar attent op een vacature in Geldermalsen. Deze plattelandsgemeente telde toentertijd ongeveer 7.000 inwoners. De bevolking was overwegend protestants-christelijk. De PvdA had er een sterke positie: zij leverde 6 van de 13 raadsleden en een van de twee wethouders. Scheps arrangeerde in het diepste geheim een ontmoeting met die PvdA-wethouder, H. Vink, om hem te vragen hoe een vrouwelijke PvdA-burgemeester bij de verschillende partijen zou vallen. Vinks antwoord was positief. Daarop bracht Scheps in een gesprek met minister Toxopeus onder de aandacht dat mevrouw Van der Wall een geschikte kandidate voor Geldermalsen zou kunnen zijn. Tegelijkertijd maande Scheps haar om voorzichtig te zijn: "Mag ik u wel dringend verzoeken over uw sollicitatie met zo min mogelijk mensen te spreken. Er zijn nu eenmaal nog te veel mannen, die geen vrouw aan het roer willen en die zich niet uitverkoren achten een kapitein te benoemen."

De belangstelling voor de burgemeesterspost was groot. Er dienden zich 34 sollicitanten aan, allen mannen, onder wie vijf zittende burgemeesters. Commissaris van de Koningin Bloemers maakte een voordracht van drie personen, allen Nederlands-hervormd en allen PvdA. Niet mevrouw Van der Wall kwam bovenaan het lijstje te staan, maar een oud-burgemeester, die voorheen kabinetschef van de Gelderse commissaris was. Op zich achtte Bloemers mevrouw Van der Wall wel "een reële candidate" gezien haar ervaring in de sociaal-maatschappelijke sector maar een bezwaar leek hem dat zij "niet beschikt over directe ervaring op gemeentelijk terrein." Bovendien waren er plannen om Geldermalsen samen met een aantal andere gemeenten te herindelen. Daardoor zou een gemeente van ongeveer 17.000 inwoners met een vrij uitgestrekt grondgebied ontstaan. Mr. Bloemers: "Is dat voor een vrouwelijke burgemeester geschikt? Tochten bij nacht en ontij alleen over het plattelandsgedeelte van de nieuwe gemeente." Maar minister Toxopeus zette door. De commissaris zochtte en Mieke van der Wall werd per 16 oktober 1964 benoemd tot burgemeester. In Geldermalsen zorgde het nieuws voor grote opwindning. Een verslaggever van een streekblad die Mieke van der Wall kwam interviewen, verwoordde dit treffend: "Mevrouw, u sloeg in als

een bom". Mevrouw A. baronesse van der Borch tot Verwolde-Maris van de ARP/CHU-fractie had de benoeming van een seksegenote tot burgemeester als "een schok" ervaren. VVD-raadslid H. van Erkom vond het wel "even wennen".

Tijdens het ruim veertien jaar durende burgemeesterschap van Mieke van der Wall kwam er veel tot stand. Geldermalsen kreeg een sociaal medisch centrum, de woningdistributie werd verbeterd en het regionale woonwagewerk kreeg een impuls. "Zij was een van de weinige Betuwse burgemeesters die gewoon een woonwagencamp opwandelde en met de mensen ging praten", aldus haar zoon Evert. Mieke van der Wall was een levenslustige, scherpzinnige vrouw, praktisch ingesteld, sterk in sociale contacten, zoekend naar wat mensen bindt, soms ook scherp en dominerend. Vanwege haar grote sociale beweging werd zij al spoedig 'de moeder van Geldermalsen' genoemd. Aan de kwalificatie 'burgermoeder', ook toen veelvuldig gebruikt, had zij overigens een hekel, zij zag haar positie als louter functioneel. Zij was een veel- en graag geziene vertegenwoordiger in lokale, regionale en landelijke organisaties op kerkelijk en sociaal gebied; ook maakte zij deel uit van het partijbestuur van de PvdA.

Haar herbenoeming als burgemeester in 1970 verliep moeiteloos. Commissaris van de Koningin Bloemers typeerde haar bij die gelegenheid als "een besluitvaardige, opgewekte, ontwikkelde, maar boven alles vriendelijke en nuchtere vrouw, die als burgemeester (...) door het ambtenarenapparaat en de bevolking van Geldermalsen, maar ook door haar medebestuurders en in de kring van haar collega's volledig is geaccepteerd. Ondanks haar handicap, dat zij er als weduwe alleen voor staat, thuis geen klankbord vindt en bijvoorbeeld ook alle representatieve verplichtingen alleen moet vervullen, heeft zij zich weten te ontwikkelen tot een volwaardige burgemeester." Zes jaar later velde ook Bloemers' opvolger mr. W.J. Geertsema een zeer positief oordeel.

In de tweede helft van de jaren '70 kregen de herindelingsplannen voor Geldermalsen vaste vorm. Mieke van der Wall liet commissaris Geertsema weten dat zij geen burgemeesterschap ambieerde van een veel grotere gemeente Geldermalsen. In 1979, een jaar na haar vertrek, kreeg haar bestuurlijke loopbaan een vervolg, toen zij benoemd werd tot voorzitter van het dagelijks bestuur van Het Dorp, de woongemeenschap van gehandicapten bij Arnhem. De stichting van Het Dorp was mogelijk geworden dank-

zij de eerste nationale televisie-inzamelingsactie in ons land, in 1962 gepresenteerd door Mies Bouwman. De nieuwe functie was de oud-burgemeester op het lijf geschreven, niet alleen bestuurlijk. Als weduwe van een op jonge leeftijd invalide geworden man wist zij welke moeilijkheden gehandicapten te overwinnen hebben. "Zij kon bijna geen openbaar gebouw betreden zonder kritisch te kijken naar de toegankelijkheid ervan voor rolstoelers", aldus haar zoon Evert. Actief was Mieke van der Wall daarnaast in organisaties die zich inzetten voor oud-verzetsmensen. Haar woonplaats Geldermalsen had zij toen al verwisseld voor Zoelen, in de Tielerwaard, waar zij tien jaar woonde. Omdat het beter was voor haar gezondheid en voor haar sociale contacten verhuisde zij in 1988 naar Heemstede, vlak bij Haarlem. Daar had ze nog altijd vele vrienden en kennissen. In 1992 zou Mieke van der Wall-Duyvendak geheel onverwachts overlijden, 69 jaar oud. Vijf jaar later eerde Geldermalsen haar 'moeder' door een straat naar haar te vernoemen.

Literatuur

- J. de Roos, 'Als een bom. Mieke van der Wall-Duyvendak, de eerste vrouwelijke PvdA-burgemeester', in: Idem, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur*, Amsterdam 2000, 122-131
- J. de Roos, 'De lonkende ambtsketen. De eerste generatie vrouwelijke PvdA-burgemeesters', in: Idem, *Besturen als kunst. Lokale sociaal-democraten 100 jaar verenigd*, Amsterdam 2002, 216-225
- E. van der Wall, 'Mia (Mieke) van der Wall-Duyvendak, 16 september 1922-24 januari 1992', in: *Jaarboek Haarlem* 1992, 243-246

Bronnen

- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag, dossier M. van der Wall-Duyvendak
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, Archief Partij van de Arbeid, dossiers burgemeestersbemoeiingen; Archief Wiardi Beckman Stichting, dossiers vrouwelijke burgemeesters
- E. van der Wall (†), Amsterdam, Collectie M. van der Wall-Duyvendak
- GA Geldermalsen en Streekarchivariaat West-Betuwe, notulen gemeenteraad Geldermalsen 1964 e.v.; documentatie over M. van der Wall-Duyvendak
- Interviews met drs. E. van der Wall (†) te Amsterdam en mr. E.H. Toxopeus te Zoeterwoude

Jan de Roos

Henk van Wissing SVD

1910-1999, *priester-missionaris*

Hendrikus (Henk) Gerardus van Wissing werd op 9 april 1910 te Nijmegen geboren als zoon van de meubelmaker Theodorus van Wissing (1872-1956) en diens tweede echtgenote Maria Barbara Diesveld (1868-1929). Naast een bij zijn geboorte overleden zoon telde het gezin twee dochters: Gijsberta Maria (1908) en Maria Theodora (1913-1969). Henk van Wissing werd op 25 oktober 1936 tot priester gewijd. Hij is op 20 maart 1999 te Breda overleden.

Henk van Wissing SVD omstreeks 1937 (foto: particuliere collectie)

Ik ga "helemaal voor de zielen, in de wereld", zo karakteriseert Henk van Wissing zijn ambitie in een ongedateerde brief van omstreeks mei 1937 aan een van zijn weldoeners. In een geslacht dat drie eeuwen lang tabaksplanters, gasstokers, slaggers, metaalbewerkers en andere ambachtelijke beroepsbeoefenaars voortbracht, was hij in verschillende opzichten een buitenbeentje.

Na de lagere school stuurden zijn ouders hem naar het kleinseminarie van de Paters van het Heilig Sacrament te Nijmegen-Brakkenstein ter voorbereiding op het kloosterleven en het priesterschap. Daar werd hij ook novice en volgde hij lessen filosofie. Later bekende hij dat hij die orde te contemplatief vond. Hij wilde

graag een benoeming in een overzeese missie en besloot daarom over te stappen naar de SVD (*Societas Verbi Divini*), de Orde van Steyl, na zich verzekerd te hebben van de steun van enige weldoeners, die zijn opleiding en uiteindelijke missie-uitzendingen (mede) zouden financieren. In Steyl ontving hij op 25 oktober 1936 de priesterwijding. Een half jaar later werd hij benoemd op een missiepost op Timor. De eerste brieven uit die tijd ademen een worsteling met het land en de bevolking, maar zijn praktische instelling gevoed door een optimistische levens- en geeshouding bevestigde zijn roeping. Henk toonde zich een gedreven missionaris, die vol ongeduld de dagelijkse plagen schrijvend uit de weg ruimde: "Ik heb juist weer een scorpioen kapotgemaakt", schrijft hij in een brief van 16 februari 1938 met alle details compleet met tekening. Elders vermeldt hij nauwkeurig wat de bouw van een kapel aan zorgen over bouw en financiering vergt en hij is trots wanneer de bouw uiteindelijk voltooid is. Hij hield familie en kennissen op de hoogte van de delen uit het Nieuwe Testament en andere boeken die hij las. In al zijn brieven toont hij zich wars van contemplatie; hij drong er keer op keer op aan dat het thuisfront bad om zijn missiewerk te mogen afmaken. Bovenal hunkerde hij naar een voortdurend contact met 'Holland' en wenste hij geen detail van het leven hier te missen. Henk onderhield zijn leven lang een uitgebreide briefwisseling, niet alleen met leden van zijn congregatie, maar ook met familie en talloze vrienden, weldoeners en kennissen. Hij had al die tijd in den vreemde veel behoefte aan contact, maar zijn brieven, die gedetailleerde informatie bevatten over de missieprocuur, waren ook even zovele blijken van dankbaarheid jegens zijn weldoeners, van wie een aantal tot de familie behoorde. Gekscherend noemde hij zich "koloniaal in het Rijk van Christus", maar hij verbond zijn lot met dat van zijn inlandse parochianen.

De voorspoedige eerste missiejaren werden met de komst van de Japanners wreed verstoord. Drie jaar lang was Van Wissing gedeporteerd in het kamp Pare-Pare op Celebes. Op de lijst van geïnterneerden die Rik Valkenburg aan zijn overzichtswerk over het leven van gevangenen in de Japanse kampen in Indonesië toevoegt, staat simpel: "Wissing, H.G.van, pastoor op Timor, geb. 9-4-1910 in Nederland. Gevangen op Timor. Wil terug naar Timor. Kwam in het kamp 21-5-1942". Zelf heeft hij over het kampleven nooit veel losgelaten, maar uit de verhalen van lotgenoten weten we dat vernederingen aan de orde van de dag waren. Voor de hulp van de NICA (Nederlands-Indische Civiele Administratie), het naoorlogse Nederlands-Indische civiele bestuur voor Indonesië, had hij geen goed woord over, onder meer vanwege de eindeloze wachttijden voor transport en de gebrekkige coördinatie ten aanzien van de mogelijkheden tot terugkeer naar zijn missiepost. Bij terugkomst op zijn missieplaats bleek dat de Japanners bijna alle missiegebouwen hadden vernield. Naast het kampsyndroom, waarmee hij levenslang worstelde, zou Van Wissing met andere trauma's te maken krijgen.

Aanvankelijk had hij sympathie voor het Indonesië onder Soekarno en diens geleide democratie; hij is enige tijd lid geweest van een van de talloze deelparlementen. Maar in 1957 werd hij ervan beschuldigd door een Nederlands vliegtuig gedropte wapens te hebben verborgen en te hebben verdeeld onder aanhangers van de anti-Javaanse afscheidingsbeweging Permesta. Permesta ontketende een opstand op Sumatra en Noord-Sulawesi; de beweging wilde zich losmaken van de Indonesische Republiek met hulp van de Verenigde Staten, die meer lokale opstanden ondersteunden. Henk werd gearresteerd op verdenking van wapensmokkel, maar de wapens werden niet gevonden. Na bijna twee maanden in gevangenschap te hebben gezeten werd hij in december 1957 door de rechtbank op Timor vrijgesproken en in januari 1958 van alle blaam gezuiverd. In april 1958 uitte de Indonesische vice-premier Idham Chalid de beschuldiging opnieuw zonder naar de vrijspraak te verwijzen. Een tweede arrestatie mislukte: uit angst dat een nieuw verhoor weer tot celverblijf zou leiden en onzeker over de politieke ontwikkelingen in Indonesië, vluchtte Henk in mei 1958 zonder iemand op de hoogte te stellen hals over kop via het Portugese Oost-Timor naar Australië. In Indonesië werd gesuggereerd dat zijn vlucht in verband stond met zijn weigering voor verhoor naar Djakarta te komen. Zijn overste achtte hem onschuldig, maar veroordeelde zijn vlucht, omdat die

voor anderen een schijn van schuldigheid had. Op zijn beurt voelde Henk zich door zijn oversten in de steek gelaten. Een medemissionaris die een demonstratie voor de rehabilitatie van pater Henk op touw zette, werd gearresteerd en na verhoor weer vrijgelaten. Vier jaar lang werkte Henk onder Nederlandse emigranten in Sydney en Melbourne, totdat hij vernam dat de beschuldiging niet tot een nieuwe rechtsprocedure had geleid. In het gedetailleerde verslag dat hij over deze affaire heeft geschreven, geeft hij aan dat angst voor het verlies van zijn vrijheid hem met zijn kampervaringen tot de vlucht had aangezet.

In 1961-1962 was hij korte tijd weer in zijn geboortestad Nijmegen. Sedert het uitbreken van de oorlog had zijn familie nauwelijks contact met hem gehad. In 1962 kreeg hij een missie in Papoea Nieuw-Guinea. Daar heeft hij niet echt kunnen aarden; Timor en de Timorezen lagen hem ondanks de kampervaringen veel meer, zoals we uit zijn brieven kunnen opmaken. Niettemin bleef hij er tien jaar op zijn post.

Na ruim 35 jaar missionaris te zijn geweest keerde Henk in 1972 weer terug naar Nederland. Hij trok veel belangstelling in Nijmegen en omgeving met zijn lezingen met dia's en films over het leven op Timor, die hij bij elk bezoek *ad patriam* hield. Hij zocht naar een nieuwe pastorale bestemming, maar liever niet in Nederland. Een mogelijke benoeming in Swalmen wees hij af, "want dan was ik midden in het probleem-Gijzen terecht gekomen, en daar had ik helemaal geen zin in", bekende hij, verwijzend naar de toenmalige geruchtmakende bisschop van Roermond (waar Swalmen onder valt), die in die tijd een opmerkelijk conservatieve beleidslijn voorstond. Die paste niet bij de flamboyante Henk van Wissing. Tijdens een interview in 1984 zei hij, dat "Holland kerkelijk gezien een rotland is. Ze zijn er zo gemept eigenwijs", doelend op de conservatieve golf die de katholieke Kerk vanuit het zuiden overspoelde. Een vriend, Jan Bomans, trappist in de abdij van Zundert, lichtte hem in over een vacature in Duitsland; in juni 1973 werd hij benoemd tot pastoor te Brual in het Duitse Emsland. Pastoraal gezien interpreteerde hij daar de kerkelijke wetten ruim genoeg om ook niet-parochianen in nood te helpen. Dat leverde hem prompt klachten van parochianen bij zijn bisschop op. Zo zou hij de biecht hebben willen afschaffen, de generale absolutie hebben gegeven, aan protestanten de communie hebben uitgereikt en voor zijn gegaan in een oecumenische huwelijksluiting. "Die dingen zijn allemaal waar", zei hij in een interview met *de Gelderlander* in 1984. "Ik heb er een verklaring voor gegeven en dat was ook voldoende.

Eens per week verplicht biechten bijvoorbeeld is niet functioneel en dat is ook niet de praktijk." Hij memoereerde hoe hij als missionaris ruim tweeduizend biechten per week heeft afgenomen, in Duitsland vele honderden. Dertien jaar zou de 'Hollandse rebel', zoals hij in Duitsland werd genoemd, te Brual pastorale zorg bieden. Daar zou hij het liefst willen sterven: "O, ik hoop dat ze me hier een keer, getroffen door een hartinfarct of beroerte dood zullen vinden. Want ik moet er niet aan denken, dat ik in een bejaardentehuis zou moeten. Nee, ik hoop het hier vol te houden tot ik er bij neer val", bekent hij in hetzelfde interview in 1984.

Toch nam hij in 1989 gedwongen zijn intrek in het bejaardentehuis van de congregatie. Daar had hij het vooral moeilijk in de dagelijkse omgang met de medewerkers. Een nog grotere afhankelijkheid ondervond hij toen hij opgenomen moest worden in het verpleegtehuis Sint Elisabeth te Breda. Onomwonden liet hij in 1996 blijken dood te willen, maar daaraan zou een lang ziekbed voorafgaan.

De correspondentie van Henk van Wissing verradt een luchtige, enigszins onderkoelde toon, zijn regelmatige handschrift een stabiele instelling. Degenen die hem hebben gekend herinneren zich hem als iemand die geen blad voor de mond nam en daardoor in zijn dagelijks leven op meer problemen is gestuit

dan hem lief is geweest. De dood moet voor Henk een verlossing zijn geweest. Zijn laatste rustplaats heeft hij gevonden op het kerkhof van het missiehuis St. Franciscus Xaverius in Teteringen.

Literatuur

- *Katholische Kirchengemeinde St. Bernhard Brual*, z.p. z.j. [Brual 1986]
- K. Prent CM, *Missie verhalen. Interviews met missionarissen*, deel 1, Indonesië, Nijmegen 1989, interview nr. 95
- Rik Valkenburg, *Djoenkeng Owaril Het appèl is afgelopen*, Dordrecht 1977²
- *Vijf en twintig jaren "Brakkenstein" 1908-1933*, Brakkenstein-Nijmegen z.j. [1933]

Bronnen

- Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen, Archief van het aartsbisdom Jakarta 1807-1975
- Particuliere collectie, Correspondentie Pater Van Wissing
- Henk van Wissing SVD, *Gevangenschap op Timor 1957-1958*, ongepubliceerd, ongedateerd verslag
- Jibbo Poppe, interview met Henk van Wissing in *de Gelderlander* van 20 januari 1984
- Interview met Henk van Wissing in *de Gelderlander* van 2 september 1986

P.W. van Wissing

Daniël Josephus van Zeeland

1806-1892, *pastoor en stichter van de Congregatie van Zusters Dominicanessen te Neerbosch*

Daniël Josephus van Zeeland werd geboren in Eindhoven op 17 maart 1806 als zoon van Willem van Zeeland en Theresia Strijbosch. Daniël studeerde eerst in Uden, later in Warmond, waar hij met zijn broer Gerard op 14 maart 1835 tot priester werd gewijd. Bij zijn professie in 1841 nam hij de kloosternaam Dominicus aan. Hij overleed op 25 mei 1892 in Utrecht.

Daniël Josephus van Zeeland heeft een belangrijk deel van zijn vorming te danken aan zijn oudere broer Willem, een begaafde leerling van het Eindhovense Gymnasium Erasmianum, die naast het werk in de winkel van zijn vader nog tijd had om zijn jongere broers klassieke en andere talen bij te brengen. Het wekte in de

familie dan ook geen verbazing dat de gebroeders Van Zeeland in 1831 gedrieën naar Uden trokken om theologie te gaan studeren. Willem trad in 1833 toe tot de dominicanen, waarna hij in 1834 tot priester werd gewijd. De toen net diaken geworden Daniël en Gerard verhuisden naar Warmond, waar zij in 1835 de pries-

terwijding ontvingen. De missie in Amerika trok hen aan, maar werd geen bestemming. Het tweetal bleef aarzelen getuige de aanvankelijke keuze voor de orde van de jezuïeten. In 1840 werden zij opnieuw novice, nu in Uden bij de orde van de predikbroeders, waar zij op 25 juli 1841 hun professie deden ten overstaan van broer Willem, die inmiddels pater Raymundus heette. Vanaf dat ogenblik zouden Daniël en Gerard respectievelijk als pater Dominicus en pater Thomas door hun pastorale, dienstbare en boeiende leven gaan.

Geboren in Eindhoven, getogen in Rotterdam, waar zijn ouders een hoedenzaak dreven, en gevormd op andere plaatsen, verdeelde pater Dominicus zijn priesterlijke jaren over Rotterdam, Nijmegen en Utrecht. Na drie jaar kapelaan geweest te zijn in Rotterdam, vertrok hij in 1843 naar Nijmegen, om te beginnen als vicaris van het dominicanenklooster. In 1846 werd hij benoemd tot pastoor in Neerbosch, de dorpsgemeenschap onder de rook van Nijmegen, waar al snel zijn werkkraft en vastberadenheid opvielen. Zijn pastorale zorg gold ook het buitenkerkelijke domein, zoals de zorg voor minder bedeeden en voor het onderwijs. Van de tweeduizend parochianen ontvingen maar twee kinderen onderwijs “in de voor vrouwen noodzakelijke handwerken [...] en dit nog wel bij eene protestantsche meesteres”, zo meldt de kloosterkroniek. Pastoor van Zeeland verzocht daarom zijn provinciaal om enkele zusters vanuit Rotterdam naar Nijmegen te sturen. Van zijn oudere broer wist hij dat in 1841 in Rotterdam een gemeenschap van tertiarissen van de Heilige Dominicus was gesticht. Die wereldlijke gemeenschap onder het bestuur van de provinciaal van de dominicanen had grote aantrekkingskracht op jonge vrouwen. Overplaatsing naar een ander werkgebied was voor de Derde Ordezusters een vanzelfsprekende zaak, ook voor zuster Ludovica Keyser, die met een of twee onbekend gebleven zuster(s) in 1848 gehoor gaf aan de oproep van pater Dominicus.

De komst van de ‘Rotterdamse’ tertiarissen naar Neerbosch betekende vooral een grote stimulans voor het onderwijs. Het aantal leerlingen nam zo snel toe, dat pastoor Dominicus van Zeeland al snel plannen moest maken om een ‘liefdehuis’ te bouwen, waar meer zusters konden wonen en waar ook onderwijs gegeven kon worden. Hij schreef zijn provinciaal op 13 juli 1848: “Ik heb dan met overleg der Waardige Moeder het plan zoo trachten interigten, dat het huis ook geschikt is om eenige kamers aan geschikte personen te kunnen afstaan, ofwel om enige kinderen als Pensionnaires te houden, ofwel, indien de Vrijheid van

Anoniem portret van Pater Dominicus van Zeeland o.p., 1885 (particuliere collectie)

Godsdienst en godsdienstige vereeniging doorgaat, alsdan gemakkelijk tot een klooster te kunnen worden aangebouwd, zonder iets te behoeven af te breken”. Voortvarend als hij was, had hij tijdig een stuk grond geregeld. Ook zond hij zijn provinciaal een bouwtekening, met de mededeling dat de Waardige Moeder “die daar zij nogal moedig is hetzelfde vooral niet kleiner verlangde”. Het liefdehuis werd op 1 augustus 1850 door Zuster Ludovica en enkele medezusters betrokken. Van een echte congregatie was nog geen sprake. De zusters waren dominicaanse tertiarissen, die zich weliswaar volledig hadden ingesteld op het kloosterlijke leven, maar niet onder de jurisdictie van een bisschop vielen. Zij moesten wachten op het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, en op de uitkomst van discussies in eigen kring over de vraag in welke mate de nieuwe congregatie een contemplatief karakter zou krijgen. Op 11 augustus 1853 mocht pater Van Zeeland namens Monseigneur Zwijsen de akte voorlezen, waarmee de “oprigting, instelling en vestiging der Congregatie van Zusters van den H. Dominicus in de Parochie van Neerbosch en Hees” een feit werd. Daarmee is pater Dominicus in meer opzichten de stichter van de (latere) congregatie van de Zusters Dominicanessen van de Heilige Familie van Neerbosch.

De betrokkenheid van pater Dominicus met het wel en wee van de congregatie blijkt ook uit een kroniek, waarin melding wordt gemaakt van verwijdering van

twee zusters uit de gemeenschap wegens moeilijk gedrag. Niet iedere roeping bleek geroepen. De stichter van de congregatie stond zuster Ludovica bij in die moeilijke ogenblikken, zoals hij in 1869 ook de "hooggeachte Moeder en Priorin Ludovica Keyser" nabij was, toen "haar dierbaar leven op den 15den Mei zijnde een Zaterdag en alzoo op den dag en in de maand aan Maria toegewijd en door haar zo vurig verlangd, ophield te bestaan". In 1851 werd pater Dominicus pastoor van de Broerskerk te Nijmegen. Naast de pastorale zorg behartigde hij ook daar de belangen van de Nijmeegse katholieken. Tegelijk bleef hij een zorgzame vader voor zijn 'geestelijke dochters'. Die zorg weerhield hem niet van steun aan de Zusters van de Doddendaal, die van hogerhand de stad moesten verlaten, maar door de bijstand van pastoor Dominicus in Nijmegen konden blijven wonen en werken. Zijn zilveren priesterfeest vierde de stichter natuurlijk bij zijn Neerbossche zusters.

Neerbosch en Nijmegen bleven niet het enige werkterrein van pater Dominicus van Zeeland. In 1862 volgde zijn benoeming tot pastoor in Utrecht. Ook in de oude bisschopsstad kwam zijn brede belangstelling goed van pas. Hij verfraaide de Dominicuskerk en zamelde geld in voor torens en klokken, die ondanks de bedenkingen van de jansenisten vanaf 1879 zouden gaan luiden over de Mariaplaats. Hij bemoeide zich (zoals in Nijmegen waar hij de aanzet gaf tot het latere Dominicuscollege) met het onderwijs, en bouwde goedkope huizen voor arme mensen. Tijdens de Utrechtse epidemieën van 1866 kende pastoor Van Zeeland in tegenstelling tot jongere confraters geen

angst. Niets was hem teveel om de talrijke zieken te troosten. Overigens keerde hij tijdens zijn Utrechtse jaren af en toe terug naar Nijmegen om als *praedicator generalis* zijn vroegere stadgenoten de 'waarheid' bij te brengen. Moe gestreden moest Pater Dominicus in 1889 zijn ambt neerleggen, een kleine twee jaar voor zijn gouden professiefest, dat hij in 1891 in Kevelaer onder bescherming van Maria vierde. Enkele maanden later, op 25 mei 1892, overleed hij, omgeven door zijn trouwe medebroeders. Hij werd begraven in de grafkelder van het Dominicanenklooster in Huissen. Zijn stoffelijke resten werden in 1925 overgebracht naar Neerbosch, de plaats waar de door hem opgerichte congregatie in de eerste helft van de 20ste eeuw tot grote bloei zou komen, en waar ook zijn medestichteres zuster Ludovica Keyser begraven is.

Literatuur

- Aloysia Graat, e.a., *'Naar Neerbosch Gezonden ...': Het ontstaan van de congregatie van de Zusters Dominicanessen van de H. Familie te Neerbosch*, Nijmegen 1982
- S.P. Wolfs, *Sint Antonius-abt - Neerbosch, 1972: 300 jaar parochie, 1980: 100 jaar kerk*, Nijmegen 1980

Bronnen

- Neerbosch, Archief Klooster der Heilige Familie
- Dominicanen Maria Convent, Berg en Dal, Archief Paters Dominicanen, Collectie Hoogland

Ad Lansink

Jan Zemmeling

1800-1829, *onderwijzer*

Jan Zemmeling is op 5 januari 1800 geboren in het gehucht IJzevoorde in het Schoutambt Doetinchem. Hij was een zoon van Harmen Zemmeling (1766-1820) – ook wel geschreven als Semmelink – en Harmina Mellink (1771-1835). Zij waren in 1799 in Doetinchem getrouwd. Jan Zemmeling stierf ongehuwd en kinderloos in Zutphen op 17 juli 1829.

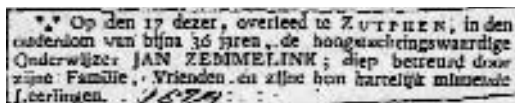
Jan Zemmeling maakte deel uit van de eerste groep onderwijzers die in 1820, na het voltooiën van de opleiding aan de Rijkskweekschool in Haarlem, in Gelderland aan de slag ging. In het begin van de 19de

eeuw leerden de meeste onderwijzers in Nederland het vak nog in de praktijk, vaak als ondermeester op de school van hun vader. Slechts een enkeling bezocht een van de schaarse kweekscholen die door actieve

departementen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werden gerund. Met de opening van de kweekschool in Haarlem in 1816 ging de rijksoverheid zich actief bezig houden met het opleiden van onderwijzers. De kwekelingen werden daar met de nieuwste onderwijsmethoden en -technieken vertrouwd gemaakt. Op vele plaatsen in het land, en zeker ook in Gelderland, leverden zij naderhand een belangrijke bijdrage tot het verbeteren van het niveau van het lager onderwijs. Ook Jan Zemmeling heeft daar veel aan bijgedragen.

De eerste gouverneur van de provincie Gelderland, Jan Elias graaf van Lynden, maakte het mogelijk dat Zemmeling zijn talent voor het onderwijs kon ontplooiën. Omstreeks 1815 werd hij bij toeval door de gouverneur ontdekt toen deze een school bezocht, naar alle waarschijnlijkheid die van het gehucht IJzevoorde, waar op dat moment prijsuitreikingen waren. Ook Jan, van eenvoudige komaf doch zeer pienter, viel in de prijzen. Onder de indruk van wat hij zag en hoorde, besloot de gouverneur hem op te nemen in zijn huis in Arnhem. In de provinciehoofdstad was het mogelijk goed onderwijs te volgen. In 1816, nadat hij had vernomen dat door het Rijk een kweekschool werd opgericht, kreeg de graaf van Lynden het dankzij zijn goede verstandhouding met Adriaan van den Ende, de hoofdinspecteur van het lager onderwijs, voor elkaar dat Zemmeling in Haarlem werd geplaatst. Bezwaarlijk was wel dat hij al zeventien was, volgens de hoofdinspecteur te oud om voor de volledige rijksbeurs van f250,- per jaar in aanmerking te komen. De gouverneur nam vervolgens vier jaar lang de helft van dit bedrag voor de verzorging van de kwekeling voor zijn rekening. Niet voor niets werd Zemmeling door de hoofdinspecteur beschouwd als een beschermeling van de gouverneur.

Op de kweekschool in Haarlem zwaaide Pieter Johannes Prinsen (1777-1854) de scepter. Deze onderwijsvernieuwer, auteur van talloze schoolboekjes en ontwikkelaar van moderne onderwijs- en leermethoden, gaf eerst leiding aan de bescheiden kweekschool van het departement Haarlem van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In die hoedanigheid was hij verantwoordelijk voor de vorming van onderwijzers als Pieter van Dijck en Willem Komst, die naderhand in respectievelijk Winterswijk en Doesburg veel deden voor de verbetering van het lager onderwijs. In 1816 ging Prinsen over in rijksdienst. Behalve met hem kreeg Zemmeling te maken met de docenten Hendrik Polman en Dirk van Dapperen. Deze laatste was enige tijd in de leer geweest bij de grote Zwitserse pedagoog

Overlijdensadvertentie van Jan Zemmeling in een onbekende courant (collectie Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag)

Pestalozzi. De jongeman uit Gelderland heeft zijn vier jaar in Haarlem, waar onderwijstheorie werd gekoppeld aan de praktijk, goed besteed; de hier woonachtige Van den Ende vond hem een “uitstekend jongeling, zoo wegens gemaakte vorderingen in theorie en praktijk, als wegens karakter en zedelijk gedrag.”

In 1820 – Zemmeling mocht zich toen reeds onderwijzer ‘van de derde rang’ noemen – werd het tijd om ergens aan het werk te gaan. Het toeval kwam hem te hulp. In dat jaar was in Doetinchem de onderwijzer van een van de twee lagere (of: Nederduitse) openbare scholen overleden, zodat de mogelijkheid zich voordeed onderwijs te geven in de stad waarmee hij van kinds af aan vertrouwd was. Ongetwijfeld heeft ook de gouverneur hem aangespoord naar de post te solliciteren. In augustus 1820 werd Zemmeling samen met drie andere kandidaten, in aanwezigheid van de burgemeester, door de districtsschoolopziener geëxamineerd. Hij was de jongste sollicitant en kwam als beste uit de bus. Met name in taal en rekenen was hij bijzonder sterk. De burgemeester koos hoofdzakelijk voor hem, omdat hij in Haarlem was opgeleid en kon bijdragen aan de noodzakelijke verbetering van het lager onderwijs in Doetinchem. Ook de voorkeur van de schoolopziener ging uit naar Zemmeling. In zijn district was tot dan toe geen leerling van de Haarlemse kweekschool actief. In september bekrachtigde minister Falck van Onderwijs de aanstelling van Zemmeling tot onderwijzer, tot grote tevredenheid van zowel de hoofdinspecteur als de gouverneur van Gelderland.

De jonge onderwijzer stelde niemand teleur. Begin 1822 berichtte Van den Ende de minister van Onderwijs dat Zemmeling in Doetinchem was geslaagd, “op eene voorbeeldige wijze, schoon niet boven verwachting”. En van deze “uitmuntenden jongeling liet zich niets dan goeds te gemoet zien.” Een probleem was echter dat de lesruimte veel te wensen overliet en in feite ongeschikt was voor het geven van onderwijs. De gouverneur en de hoofdinspecteur hadden in 1821 ervoor gezorgd dat het Rijk achthonderd gulden beschikbaar stelde voor het opknappen van het schoolgebouw, doch een verdeeld gemeentebestuur veroorzaakte vertraging. Eerst twee jaar later kwam de

nieuwbouw gereed. Niet alleen de werkplek van Zemmeling was niet op orde, ook met zijn inkomsten was het droevig gesteld. Hij ontving een jaarsalaris van twee honderd gulden en iets extra's verdienen was nauwelijks mogelijk. In Doetinchem immers waren de ouders van schoolgaande kinderen niet gewend schoolgeld te betalen. Hierdoor ontbrak de stimulans om kinderen regelmatig naar school te sturen. En dit was weer niet bevorderlijk voor een geregelde gang van zaken in het klaslokaal van Zemmeling. Wel inde hij een stuiver schoolgeld per week van leerlingen die van buiten de stad zijn school bezochten. Al met al waren zijn inkomsten veel te gering om in Doetinchem, zelfs als vrijgezel, het hoofd financieel boven water te houden. Een ondermeester kon hij zich al helemaal niet veroorloven en dat was gelet op het aantal leerlingen, soms wel honderdvijftig, zeker geen overbodige luxe. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Zemmeling al na enkele maanden naar een andere standplaats op zoek ging.

In 1822 aanvaardde hij als onderwijzer 'van de tweede rang' een nieuwe betrekking in het naburige Doesburg. In augustus van dat jaar was daar de reeds genoemde oud-leerling van Prinsen, Willem Komst, overleden. Hij was onderwijzer van de in 1816 opgerichte Nutsschool, de eerste in Gelderland. Na zijn overlijden ondernam de schoolcommissie van het departement Doesburg van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen verschillende pogingen om met behulp van een kwekeling van de Haarlemse school het onderwijs voort te zetten. Geschikte kandidaten bleken niet voorhanden. Toen kwam Zemmeling in beeld en dankzij hem kon de school openblijven. Na verloop van tijd wilde men hem graag door middel van een vaste aanstelling in Doesburg behouden. Formeel gezien kon dit niet, omdat aan het vervullen van een onderwijsvacature een oproep in de bladen en het examineren van sollicitanten vooraf dienden te gaan. Stadsbestuur, schoolcommissie en de schoolopziener waren echter van mening dat het in dit bijzondere geval was toegestaan van de wettelijke regels af te wijken. Ook de gouverneur ondersteunde het streven om opnieuw een leerling van Prinsen te plaatsen. Met vermelding dat het hier een uitzondering betrof, bekrachtigde minister Falck in november 1822 de benoeming van Zemmeling. Hij bleef bijna drie jaar in Doesburg.

In 1825 diende zich voor de onderwijzer de mogelijkheid aan om een nieuwe stap voorwaarts te zetten. In dat jaar was in Zutphen de onderwijzer van een van de twee openbare Nederduitse scholen overleden. In

de oproep die toen werd geplaatst stond nadrukkelijk vermeld dat sollicitanten ervaring moesten hebben met de methode van Prinsen. In augustus werd op het stadhuis van Zutphen het vergelijkend examen afgenomen. De kandidaten vonden tegenover zich de burgemeester van Zutphen, de leden van de plaatselijke schoolcommissie en de schoolopziener, baron Godard Philip Cornelis van Heeckeren. Deze was familie van hoofdinspecteur Van den Ende en een krachtige bevorderaar van verbeterd lager onderwijs. Hij gaf dan ook aan Zemmeling de voorkeur. De baron kende de onderwijzer al langer, want Doesburg viel immers ook onder het hem toevertrouwde district. Omdat onder de leden van de schoolcommissie verdeeldheid ontstond over de vraag welke kandidaat nu het meest geschikt was, liet men de beslissing aan de minister van Binnenlandse Zaken. Voor hem was het rapport dat Van den Ende over de kwestie schreef, doorslaggevend. Hierin bracht deze naar voren dat Zemmeling tot dan toe in al zijn betrekkingen had uitgemunt en dat in Zutphen reeds twee andere jonge in Haarlem opgeleide onderwijzers actief waren. De hoofdinspecteur had kort daarvoor de schoolsituatie in Zutphen in ogenschouw genomen en toen een goede indruk gekregen van de onderwijzers Gerard Nuijsink en Klaas van der Steen. Samen met Zemmeling zouden zij, aldus Van den Ende in zijn rapport, het schoolwezen spoedig "tot een graad van volkomenheid" brengen, waarop "weinig streken en vooral weinige steden zich kunnen beroemen." Na deze woorden kon de minister niet anders doen dan overgaan tot de benoeming van Zemmeling, die daarop in januari 1826 in Zutphen zijn nieuwe functie aanvaardde.

Zijn nieuwe jaarsalaris bedroeg een schamele f170,-. Daar kwam dan nog wel het schoolgeld bij dat zijn leerlingen – dat waren er in de regel ruim honderd – hem verschuldigd waren. Daarnaast beschikte Zemmeling over een vrije woning, dat wil zeggen dat hij geen huishuur betaalde. In financieel opzicht heeft hij het in Zutphen niet slecht gehad. Het leven werd nog aangenamer toen zijn jongere broer Bernard, geboren in 1809 in Doetinchem, zich bij hem voegde. Deze toen zestienjarige jongen ging als het ware bij broer Jan 'in de leer' en stond hem bij als ondermeester. Ook Bernard had duidelijk aanleg voor het onderwijs. In 1826 werd hij eerst onderwijzer 'van de vierde rang' en twee jaar later klom hij op tot 'de derde rang'. Veel eerder dan gepland of voorzien, moest hij de school van zijn oudere broer overnemen. In 1829 verloor Zutphen twee bekwame onderwijzers: Van der Steen vertrok naar Ter Aar in Zuid-Holland en op 17

juli overleed Jan Zommelink, net 29 jaar oud. Zijn broer zorgde er toen voor dat de school werd voortgezet. Hij liet – eerst als waarnemer en sinds 1830 in vaste dienst – zien dat ook hem het geven van onderwijs in het bloed zat.

Slechts negen jaar was het Jan Zommelink gegund kinderen te onderwijzen volgens de moderne methoden die hij in Haarlem had geleerd en een bijdrage te leveren aan de verbetering van het lager onderwijs in zijn provincie. In Doetinchem, Doesburg en Zutphen maakte hij veel indruk en de hoofdinspecteur van het lager onderwijs droeg hem op handen. Zommelink heeft aan zijn jongere broer Bernard, die niet naar de kweekschool kon, zijn onderwijskundige en didactische kennis en ervaring doorgegeven. Het was de jeugd van Zutphen die hiervan uiteindelijk profiteerde.

Literatuur

- P.Th.F.M. Boekholt, *Het lager onderwijs in Gelderland, 1795-1858*, Zutphen 1978
- P.Th.F.M. Boekholt, E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*, Assen, Maastricht 1987

Archieven

- Nationaal Archief, Den Haag, Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken 1813-1870: processen-verbaal van vergelijkende examens, rapporten van hoofdinspecteur Adriaan van den Ende en brieven van de gouverneur van Gelderland

R. Mulder

Alfabetisch register van personen beschreven in de delen 1 t/m 4

De romeinse cijfers verwijzen naar het deel, de arabische naar de bladzijde.

Aalders, G.J.	IV, 11	Deventer, S. van	IV, 59
Adela van Hamaland	II, 11	Doorn, J. van	III, 38
Alberts, W. 'Jappe'	III, 11	Doornenbal, J.T.	III, 41
Almeloveen, Th.J. van	I, 11	Dorth, J.M.C.J. van	I, 33
Alpertus van Metz	I, 13	Driessen, J.H.J.	III, 43
Anrooy, P.G. van	III, 14	Dijkman, B.	III, 46
Anspach, J.	I, 15	Egmond, Arnold van	I, 17
Arnhem, Z. van	IV, 13	Egmond, Maria van	I, 65
Arnold (ca. 1240)	IV, 16	Eleonora, hertogin van Gelre	I, 36
Arnold van Egmond (1410-1473)	I, 17	Engelberts, E.J.G.W.C.	III, 49
Backer, J.	II, 15	Engelberts, J.I.D.A.J.	III, 49
Bader, W.C.S.C.	III, 17	Essen, K. van	I, 40
Bakker, J. van Zinderen	IV, 18	Eymeren, R. van	II, 28
Baltus, P.	III, 20	Frequin, L.H.A.	III, 52
Beijer, J. de	II, 20	Gallée, J.H.	III, 54
Beijerinck, F.	IV, 21	Geerdes, H.M.J.	II, 30
Beinum, E.A. van	IV, 24	Geldenhouwer, G.	I, 41
Bentinck, J.	IV, 27	Gelre, zie: Arnold, Catharina, Eleonora, Reinoud, Richardis	
Berchen, W. van	IV, 30	Geuns, M. van	II, 33
Berentsen, H.G.Th.	I, 20	Glover, J.	I, 44
Bergh, H.	II, 17	Göbel, M.J.	III, 57
Bergh, W. van den	IV, 32	Gosker, D.	II, 36
Bertine, J.	II, 104	Grampel, M. Janssen van de	II, 38
Biesman, Chr.	IV, 35	Hackfort tot ter Horst, O.G.W.J.	IV, 63
Bilders, A.G.	IV, 38	Haeften, A. van	I, 46
Blaauw, A.F.H.	I, 22	Haeften, D. van	IV, 66
Boerbooms, J.W.	III, 23	Hamer, F.H.	II, 41
Bos, W.P.C.	III, 25	Hasselt, G. van	IV, 69
Bouwmeester, W.L.	III, 27	Hasselt, J. van	I, 48
Brakell van den Eng, F.L.W. van	III, 31	Heldring, O.G.	III, 59
Broekhuizen, R. van	IV, 41	Herder, E. den	III, 62
Bronkhorst, St. van	I, 24	Hol, A.R.	III, 65
Brummelkamp, A.	IV, 44	Honigh, C.	I, 53
Burg, A.A. van der	III, 34	Hootsen, J.	III, 67
Catharina van Gelre	IV, 47	Houven van Oordt, H.C. van der	III, 69
Chassé, D.H.	IV, 51	Inghen, M. van	II, 44
Colenbrander, Th.A.C.	IV, 54	Isendoorn à Blois, E.J. van	I, 56
Corduwener, G.A.	IV, 57	Janssens, J.W.	III, 72
Cranevelt, F. van	I, 31	Julius Civilis	I, 28
Cremer, J.J.	III, 36	Jut van Breukelerwaard, P.N.	III, 74
Daamen, F.A.A.	II, 23	Kam, G.M.	II, 46
Dam, J.	II, 26		

Keller, G.III, 78	Post, E.M.I, 73
Kervenheim, S. vanII, 48	Reijner JoostenII, 88
Ket, D.H.III, 80	Reinoud I van GelreIV, 98
Keyser, C.E.IV, 72	Rensinck, B. vanIV, 102
Kneppelhout, J. (1814-1885)III, 83	Richardis, gravin van GelreI, 76
Kneppelhout, J. (1890-1976)IV, 74	Ritzema Bos, J.III, 118
Koekoek, H.III, 86	Roodhuyzen, H.III, 121
Koning, J. deII, 51	Roseboom, J.IV, 104
Krayenhoff, C.R.Th.III, 88	Rubbens, J.C.III, 124
Kretschmer, H.P.II, 53	Ruijs-Verhallen, J.M.IV, 106
Kröller, A.G.II, 56	Schairt van Bommel, G.II, 90
Kröller-Müller, H.E.L.J.I, 58	Schimmelpenninck van der Oye, A.I, 79
Kuipers-Rietberg, H.Th.III, 92	Schoonakker, H.IV, 109
Lanooy, Chr.J.IV, 77	Sebbeelee, H.W.I, 81
Leempt, G. van derIV, 80	Sieger, F.IV, 112
Leenen, W.IV, 82	Sloet, L.A.J.W.II, 94
Leeuw, A. (of E.) deII, 58	Sloet tot Olthuis, J.A.J.IV, 114
Leeuw, F.J.O.I, 60	Sluiter, W.I, 83
Leoninus, E.II, 58	Smelt, W.E.I, 85
Lindhout, J. van 'tII, 63	Smit, J.M.III, 127
Lohr, H.III, 94	Snijder, A.C.II, 96
Long Tall ErnieI, 93	Staring, A.C.W.I, 88
Lynden tot Hemmen, W.F.G. vanII, 66	Steenbergen, H. vanI, 51
Maaldrink, D.M.II, 68	Steinweg, J.A.H.III, 129
Mackay, A.IV, 84	Stoppendaal Pietersz., L.I, 90
Marcus-Nijland, J.I, 63	Swarth, S.H.II, 98
Maria, koningin van SchotlandI, 65	Taminiau, J.L.L.IV, 117
Meij, H.W. van derII, 69	Tebroke, G.F.III, 132
Mekking, J.IV, 87	Teiler, J.IV, 120
Minkman, J.M.II, 71	Tenten, J.A.III, 134
Moens, A.M.IV, 90	Timmer, C.III, 136
Mohrmann, C.A.E.M.III, 97	Tombe, A.L. desIV, 123
Moliart, J.II, 73	Toorop, J.Th.IV, 126
Molkenboer, B.C.III, 100	Treffers, A.I, 93
Mollerus, G.W.III, 103	Trigt, K. vanIII, 139
Mollerus van Westkerke, J.H.M.I, 67	Tutein Nolthenius, G.E.H.I, 95
Mondriaan sr., P.C.III, 105	Tutein Nolthenius, P.M.III, 142
Montanus, PetrusI, 69	Tuyl, O. vanII, 101
Nagell tot Ampsen, J.H.S. vanII, 75	Veen, J. van 'tII, 104
Nes, J. vanIII, 108	Veluanus, J.A.I, 97
Nies, A.C.W.IV, 92	Vermaat, W.IV, 129
Nuys, A. vanI, 71	Versteghe, J. Gerritsz.I, 97
Nijenhuis, R.III, 111	Vervoorn, C.II, 106
Nijhoff, I.A.II, 78	Visser, J.III, 145
Ommeren, C. vanII, 81	Visser, Th.J.II, 108
Otten, E.II, 84	Vorkink, A.H.III, 148
Otto de RijkeIV, 95	Vos, J.G.II, 110
Pallandt, C.D. vanIII, 113	Wall-Duyvendak, M. van derIV, 131
Penning, L.III, 116	WaltherII, 112
Perk, C.E.II, 86	Wegerif-Gravestein, A.I, 99
Poll, W. van deIV, 96	WilmaIV, 129

Werrenberg van Deventer, W. Gelmersz.	I, 102	Witteroos, Th. Jansz.	I, 104
Westerholt van Hackfort, A. van	III, 151	Zeeland, D.J. van	IV, 136
Willink, G.J.	III, 153	Zemmelink, J.	IV, 138
Wissing, H.G. van	IV, 134	Zinderen Bakker, J. van	IV, 18
Witte, H.	II, 113	Zwart, K. (S.)	I, 106

Chronologisch register van personen beschreven in de delen 1 t/m 4

De romeinse cijfers verwijzen naar het deel, de arabische naar de bladzijde.

Julius Civilis (?-69/70 na Chr.)	I, 28	Chr. Biesman (ca.1570-1634)	IV, 35
Walther (eind 8ste eeuw)	II, 112	W. Sluiter (1627-1673)	I, 83
Adela van Hamaland (ca.955-v.6-8-1028)	II, 11	J. Teiler (1648-ca.1709)	IV, 120
Alpertus van Metz (ca.1000)	I, 13	Th. J. van Almeloeven (1657-1712)	I, 11
Otto de Rijke (ca.1050-1113)	IV, 95	O. van Tuyl (1661-1705)	II, 101
Richardis van Gelre (1173?-1232?)	I, 76	M. Janssen van de Grampel (1677-1729)	II, 38
Arnold (ca.1240)	IV, 16	W. Leenen (1687/97-1764)	IV, 82
Reinoud I van Gelre (ca.1258-1326)	IV, 98	Fr. Beijerinck (1694-1779)	IV, 21
J. Moliart (ca.1290-1356)	II, 73	E.J. van Isendoorn à Blois (1699-1771)	I, 56
W. G. Werrenberg van Deventer (v.1318-1367)	I, 102	B. van Rensinck (1704-1780)	IV, 102
Eleonora, hertogin van Gelre (1318-1355)	I, 36	J. de Beijer (1705-1772)	II, 20
M. van Inghen (ca.1340-1396)	II, 44	A. Schimmelpenninck van der Oye (1705-1776)	I, 79
H. van Steenberghe (v.1359/1364-1395)	I, 51	C. van Ommeren (1720-1793)	II, 81
G. Schairt van Bommel (1370/1375-1452)	II, 90	W.F.G. van Lynden tot Hemmen (1729-1787)	II, 66
Arnold, hertog van Gelre (1410-1473)	I, 17	J.H.S. van Nagell tot Ampsen (1730-1784)	II, 75
W. van Berchen (1415/20-na juni 1481)	IV, 30	M. van Geuns (1735-1817)	II, 33
Maria van Egmond (1433-1463)	I, 65	A.C. Snijder (1738-1803)	II, 96
Catharina van Gelre (ca.1440-1497)	IV, 47	L. Stoppendaal Pietersz. (1746-1815)	I, 90
R. van Broekhuizen (ca.1440-1496)	IV, 41	H. Bergh (1747-1792)	II, 17
G. van der Leempt (ca.1450-ca.1491)	IV, 80	J.M.C.J. van Dorth (1747-1799)	I, 33
A. van Haeften (?-1500)	I, 46	A.C.W. Nies (1747-1820)	IV, 92
R. van Eymeren (1463-1540)	II, 28	G. van Hasselt (1751-1825)	IV, 69
J. Bentinck (ca.1465-v.16 oktober 1543)	IV, 27	E.M. Post (1755-1812)	I, 73
Petrus Montanus (1467/1468-1507)	I, 69	C.R.Th. Krayenhoff (1758-1840)	III, 88
S. van Kervenheim (1480/1500-1547)	II, 48	J. Glover (1759-1828)	I, 44
G. Geldenhouwer (1482-1542)	I, 41	J.W. Janssens (1762-1838)	III, 72
F. van Cranevelt (1485-1564)	I, 31	St. van Bronkhorst (1763-1826)	I, 24
Reijner Joosten (1489/1490-1552-1568)	II, 88	D.H. Chassé (1765-1849)	IV, 51
Z. van Arnhem (1502-1557)	IV, 13	A.C.W. Staring (1767-1840)	I, 88
A. van Nuys (?-1560)	I, 71	O.G.W.J. Hackfort tot ter Horst (1768-1824)	IV, 63
E. Leoninus (1519/1520-1598)	II, 58	A.M. Moens (1775-1832)	IV, 90
J.A. Veluanus (ca.1520-1570)	I, 97	K. van Essen (1783-1867)	I, 40
D. van Haeften (ca.1530-1578)	IV, 66	J.A.J. Sloet tot Olthuis (1783-1859)	IV, 114
W. van den Bergh (1537-1586)	IV, 32	P.N. Jut van Breukelerwaard (1786-1874)	III, 74
Th. Jansz. Witteroos (v.1553-1575)	I, 104	E.L.W. van Brakell van den Eng (1788-1865)	III, 31

- J. Backer (1790-1872)II, 15
H.P. Kretschmer (1790-1827)II, 53
J.H.J. Driessen (1794-1879)III, 43
I.A. Nijhoff (1795-1863)II, 78
J. Zemmeling (1800-1829)IV, 138
O.G. Heldring (1804-1876)III, 59
C. Timmer (1804-1887)III, 136
A. Mackay (1806-1876)IV, 84
L.A.J.W. Sloet (1806-1890)II, 94
D.J. van Zeeland (1806-1892)IV, 136
A. Brummelkamp (1811-1888)IV, 44
J. Kneppelhout (1814-1885)III, 83
P.M. Tutein Nolthenius (1814-1896)III, 142
C.E. Keyser (1815-1869)IV, 72
W. van de Poll (1816-1904)IV, 96
A.A. van der Burg (1818-1862)III, 34
Th.J. Visser (1819-1876)II, 108
J. Dam (1824-1875)II, 26
J.J. Cremer (1827-1880)III, 36
G. Keller (1829-1899)III, 78
H. Witte (1829-1917)II, 113
J. Anspach (1830-1908)I, 15
P. Baltus (1830-1914)III, 20
C.E. Perk (1833-1906)II, 86
H. Roodhuyzen (1833-1910)III, 121
G.M. Kam (1836-1922)II, 46
J. van 't Lindenhout (1836-1918)II, 63
H.C. van der Houven van Oordt (1837-1901)III, 69
A.G. Bilders (1838-1865)IV, 38
P.C. Mondriaan sr. (1839-1921)III, 105
E.H. Hamer (1840-1900)II, 41
J.H.M. Mollerus van Westkerke (1840-1909)I, 67
Th.A.C. Colenbrander (1841-1930)IV, 54
H.W. van der Meij (1842-1914)II, 69
G.W. Mollerus (1842-1919)III, 103
C. Honigh (1845-1896)I, 53
J.H. Gallée (1847-1908)III, 54
J.W. Boerbooms (1849-1899)III, 23
J. van Hasselt (1850-1917)I, 48
J. Ritzema Bos (1850-1928)III, 118
D.M. Maaldrink (1851-1891)II, 68
J.M. Smit (1852-1942)III, 127
L. Penning (1854-1927)III, 116
J. de Koning (1855-1906)II, 51
J.Th. Toorop (1858-1928)IV, 126
S.H. Swarth (1859-1941)II, 98
K. (S.) Zwart (1859-1935)I, 106
J. Hootsen (1860-1919)III, 67
G.E.H. Tutein Nolthenius (1860-1930)I, 95
A.G. Kröller (1862-1941)II, 56
G.J. Willink (1864-1933)III, 153
F.J.O. Leeuw (1866-1944)I, 60
A. Wegerif-Gravestein (1867-1944)I, 99
H.E.L.J. Kröller-Müller (1869-1939)I, 58
J. Marcus-Nijland (1869-1935)I, 63
H. Lohr (1871-1948)III, 94
W. Vermaat (1873-1967)IV, 129
W.L. Bouwmeester (1874-1939)III, 27
K. van Trigt (1875-1964)III, 139
E. den Herder (1876-1950)III, 62
J.A.H. Steinweg (1876-1973)III, 129
J.L.L. Taminiauw (1876-1961)IV, 117
W.C.S.C. Bader (1878-1965)III, 17
P.G. van Anrooy (1879-1954)III, 14
D. Gosker (1879-1945)II, 36
B.C. Molkenboer (1879-1948)III, 100
F.J.G.W.C. Engelberts (1880-1929)III, 49
J.I.D.A.J. Engelberts (1880-1953)III, 49
Chr.J. Lanooy (1881-1948)IV, 77
H. Schoonakker (1881-1964)IV, 109
G.A. Corduwener (1882-1940)IV, 57
H.W. Sebbeelee (1882-1939)I, 81
J.M. Minkman (1883-1958)II, 71
C. Vervoorn (1883-1951)II, 106
J.A. Tenten (1884-1962)III, 134
J. van Zinderen Bakker (1886-1973)IV, 18
J. Rubbens (1887-1959)III, 124
S. van Deventer (1888-1972)IV, 59
J. Kneppelhout (1890-1976)IV, 74
M.J. Göbel (1891-1984)III, 57
H.Th. Kuipers-Rietberg (1893-1944)III, 92
A.R. Hol (1895-1965)III, 65
J. van Nes (1895-1983)III, 108
W.P.C. Bos (1897-1961)III, 25
C.D. van Pallandt (1898-1997)III, 113
A. van Westerholt van Hackfort (1898-1970)III, 151
W. 'Jappe' Alberts (1900-1987)III, 11
E.A. van Beinum (1900-1959)IV, 24
W.E. Smelt (1900-1988)I, 85
H.M.J. Geerdes (1901-1990)II, 30
J. Roseboom (1901-1979)IV, 104
D.H. Ket (1902-1940)III, 80
F. Sieger (1902-1999)IV, 112
A.F.H. Blaauw (1903-1978)I, 22
C.A.E.M. Mohrmann (1903-1988)III, 97
B. Dijkman (1904-1945)III, 46
J. Mekkink (1904-1991)IV, 87
J.M. Ruijs-Verhallen (1904-1993)IV, 106
A.L. des Tombe (1907-1987)IV, 123
J.G. Vos (1908-1994)II, 110
J.T. Doornenbal (1909-1975)III, 41
H.G. van Wissing (1910-1999)IV, 134

H. Koekoek (1912-1987)	III, 86	E. Otten (1930-1997)	II, 84
L.H.A. Frequin (1914-1998)	III, 52	G.J. Aalders (1931-1998)	IV, 11
A.H. Vorkink (1915-1980)	III, 148	J. van 't Veen (1931-1990)	II, 104
F.A.A. Daamen (1921-1971)	II, 23	H.G.Th. Berentsen (1935-1983)	I, 20
J. Visser (1921-1999)	III, 145	J. van Doorn (1944-1991)	III, 38
M. van der Wall-Duyvendak (1922-1992)	IV, 131	A. Treffers (1947-1995)	I, 93
R. Nijenhuis (1925-1995)	III, 111	G.F. Tebroke (1949-1995)	III, 132

Auteursregister op de delen 1 t/m 4

De romeinse cijfers verwijzen naar het deel, de arabische naar de bladzijde.

Aardoom, L.	IV, 13, 21, 27, 82	Janss, J.M.A.E.	II, 36; III, 139; IV, 123
Alofs, M.H.	IV, 11	Janssen, A.E.M.	II, 58, 78; IV, 35
Altena, P.S.	I.I, 90; II, 86; III, 38	Keizer, M. de	III, 46
Bakker, M.	I, 48; II, 51	Kemperink, R.M.	I, 13; II, 11, 112; III, 11; IV, 16
Bastiaensen, A.A.R.	III, 97	Kets, A.	III, 83
Beckers, D.	II, 53	Kiliaan, J.A.	III, 14; IV, 24
Begheyn, P.J.	II, 28; III, 124; IV, 80	Kisman, A.K.	I, 81
Bejczy, I.P.	I, 31, 41, 69	Kneppelhout, C.J.	IV, 74
Benders, J.F.	I, 46	Kok, M.P.J.	I, 40
Beukelaer, J.F.Th. de	III, 43, 132	Kompanje, E.H.J.	III, 69
Bisschop, R.	III, 67	Kooi, C.M.	II, 15
Blom, Tr.	II, 81	Krosenbrink, G.J.H.	I, 83; III, 25
Bosmans, J.L.J.	III, 129	Kuipers, E.	III, 92
Brusse, P.G.	III, 31	Kuys, J.A.E.	I, 51, 65; II, 48, 88; III, 27; IV, 30, 41, 47
Burg, V.A.M. van der	III, 34; IV, 96	Lansink, A.G.W.J.	II, 84, 104; III, 52, 57; IV, 72, 136
Doornmalen, S. van	I, 15	Lever, A.J.	I, 53; II, 113; III, 116; IV, 102
Driel, M. van	I, 17	Lieburg, F.A. van	III, 20
Driessen, A.M.A.J.	I, 20; II, 108; III, 148; IV, 106	Lodewijk, W.	III, 62
Dubois, O.W.	III, 59; IV, 129	Loosen-de Bruin, M.C.	II, 41; III, 100; IV, 87, 126
Erdkamp, P.P.M.	I, 28	Luikens, E.	III, 103, 127, 142; IV, 63, 92, 114
Eijssens, H.J.	III, 36	Manschot-Tijdink, H.	I, 33
Evers, M.	I, 88; II, 33	Martens, H.	IV, 54
Faber, R.	III, 151; IV, 32	Meerkerk, E. van	IV, 120
Franken, M.A.M.	I, 79, 97	Minkema, O.L.	I, 85
Gabriëls, A.J.C.M.	II, 66; III, 88; IV, 51	Minkman, J.C.	II, 71, 98
Groenendijk, J.N.A.	II, 101; III, 136; IV, 66	Moors, P.J.J.	I, 76; IV, 98
Gruppelaar, L.	IV, 57	Mulder, R.	II, 20; IV, 138
Haak, A.C.	II, 56; IV, 59	Oosterhof, J.	I, 99
Haans, F.A.C.	II, 90	Os, G. van	II, 30
Harder, J.	II, 106	Ottevanger, A.M.	III, 80
Hest, J.H.J. van	III, 23	Paasman, A.N.	I, 73
Heuven-van Nes, E. van	III, 108	Pantus, W.J.	I, 60
Hoekstra, F.	III, 113; IV, 112	Paquay, V.C.J.H.M.	I, 36
Hoenen, M.J.F.M.	II, 44	Pas, W. van de	I, 71

Pelzers, E.I, 67, 95; II, 23; III, 111; IV, 18	Tenten, M.V.T.II, 75; III, 134
Rademakers-Wolf, N.M.J.I, 63; IV, 84	Termeer, H.J.C.I, 22
Regteren, R. vanII, 63; III, 145	Tetterode Ravestein, J.W.IV, 77
Reinalda, B.IV, 11	Teulings, A.B.J.III, 94; IV, 117
Resida, W.T.I, 104; II, 38	Thissen, B.II, 73
Roos, J.W.C. deIV, 109, 131	Thissen, J.B.M.III, 118
Schaars, A.H.G.III, 54	Timmer, C.IV, 104
Scholten, F.W.J.II, 94; III, 74	Timmer, R.D.IV, 104
Scholtmeijer, H.III, 65	Turksma, L.III, 72; IV, 90
Scholtz, J.W.III, 105	Veenstra, C.H.III, 86
Schoor, R. van deII, 68, 69	Veld, J. in 'tIII, 17
Schulte, A.B.C.IV, 38	Verbogt, Th.I, 93
Schulte-van Wersch, C.J.M.IV, 69	Verstegen, S.W.I, 56
Seebach, C.III, 78	Westeringh, W. van deI, 44
Smeenck, D.J.III, 121	Wientjes, R.C.M.I, 102
Smit-Buit, W.III, 41; IV, 44	Willink, B.III, 153
Snijder, C.R.H.II, 96	Winter, J.M. vanIV, 95
Stegeman, S.I, 11	Wissing, P.W. vanI, 24; II, 17; III, 49; IV, 134
Stol, H.C.II, 26	Wolk, J. van derI, 58
Swinkels, L.J.F.II, 46	Zwier, J.H.H.I, 106; II, 110